વી આવૃત્તિ] [અંક ૫૩ મો

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

MONTHLY LITERARY AND CRITICAL REVIEW.

વર્ત્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

તંત્રી.

સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

એપ્રીલ ૧૮૮૬.

૧ ઇરાવતી
૨ પુરૂવિક્રમનાટક
૩ સજ્જન અને દુરજન
૪ સુભદ્રનો ઉત્સાહ
૫ ગગા, એક ગુર્જર વાર્તા.

"ગુજરાતી"ના માલીક.

મુબઈ, ફોટ, મોદીખાના

સ્થાનિક ગ્રાહક પાસે રૂ ૨.] [બહાર ગામના રૂ ૨-૩

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્ત્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

એપ્રીલ ૧૮૮૬.

ઇરાવતી

પ્રકરણ ૨૨ મું

અજીત અબલા.

બીજે દીવસે સલીમનો એક ઘણોજ વિશ્વાસુ માણસ પેલા શેહેર બહારના બગનાની આસપાસ ભટકતો હતો, તે વેળાએ થોડીવારમા ગુલાબદાનની દાસી સાથે વાત કરવાની તેને તક મળી જે સાધુ કરવાનુ તેણે જણાવ્યુ, હતુ તે જ રીતીથી નકી થયુ, અને પોતાની શેઠાણીની ગુપ્ત વાત ખુશીથી તેણે જણાવી દીધી, કારણ કે તેની શેઠાણી તથા સિદ્ધ બે મળીને જેટલુ આપે તેના કરતા સલીમ તેને વધારે આપી શકે એ ખુલ્લુજ હતુ તેજ દીવસે સાઝના રાજમહેલ આગળ તે દાસી ગઇ અને સલીમના વિશ્વાસુ માણસને જઇ મળી ત્યા પનના આકારમા વાળેના બે કાગળ તેને આપ્યા અને તેના બદલામા જે પૈસા મળ્યા તે લઇ પાછી પોતાની શેઠાણીના મુકામપર જલદીથી ચાલી ગઇ આ બનાવ બન્યો તેને બીજે દિનસે થોડા માણસો સાથે રાખી સલીમ પાછો અલ્હાબાદ જવા નીકળ્યો

ત્યા આગળ એકાતમા તથા દિલગીરીમા ખિન્ન થતી એક સ્ત્રી રહેતી હતી પોતાના પ્રાણાધાર–વિવાહિત–પતિની ઘણો વખત થયા ઇરાવન'ને કંઈપણ ખબર મળી હતી નહી આગ્રામા આવ્યા પછી, શરૂઆતમા તેણે ઇરાવતીને બે કાગળ લખ્યા હતા ખરા, તે કાગળોમા તે પહેલાના કાગળોની માફક પોતાની પ્રીતિ અનહદ હતી તથા કદી તેમા ફેરફાર ન થાય તેવી હતી

એવુ સ્પષ્ટ રીતે મિહિરે લખ્યુ હતુ ત્યાર પછી, અગરજો ઓ તરફથી એમ સાભળ્યુ હતુ કે તે આરોગ્ય છે તથા શેહને બાની નેના પર થઈ છે, ને તે વધતી જાયછે, તોપણ મિહિરે કાગળ લખ્યો નહોતો આટલી બધી લાબી મુદત સુધી તે શાત રહી કઈ ખબર અતર મોકલી નહી તેનુ કારણ શુ હશે? જેમ જેમ વખત વધારે જતો ગયો તેમ તેમ તેના મનમા ત્રાસદાયક શકા ઉત્પન્ન થતી ગઈ, પરતુ તે હિમત હારતી નહી અને પોતાના મિહિરે આપેલા વચન તથા તેની આબરૂપર વિશ્વાસ રાખી ધીરજ ધારતી હતી તે પોતાના પ્રીય સાથે નાની વયમા કાશ્મીરમા વાચેલા એક પુસ્તકના પાના અમસ્તા ઉથલાવતી તે એકાગ્ર વિચારમા મગ્ન થયેલી બેઠી હતી, તેવામા તેની નીમકહલાલ નિપુણિકાને બેબાકલા ચહેરાવાળી આવતી જોઈ બોલવુ કે મુગા રેહવુ તેનો વિચાર કરતી હોય તેમ જાણે નિપુણિકા પહેલા ઝડપથી ને પછી અચકાતી અચકાતી પોતાની શેઠાણી નજદિક જઈ પહોચી, એટલામા ઈરાવતીએ પુછ્યુ 'તારે મને શુ કહેવાનુ છે બાઈ? તુ કઈ માઠા સમાચાર લાવેલી હોય તેમ લાગેછે'

'અફસોસ,' તે દાસીએ જવાબ વાળ્યો, 'મારૂ મોઢુ બધ થયુ હોય તેવુ હુ ઈચ્છુછુ તેમ છતા પણ મે જે વાત સાભળી છે તે તમારાથી છાની રાખવી એ મને ઠીક લાગતુ નથી તે વાત એટલે બધે દરજ્જે તમારા સબધની છે કે તમને તે ન કહેવાની હુ હિમત ધરી શકતી નથી.'

'વધારે આડી તેડી વાત કર્યા વગર તે વાતએકદમ મને કહે,' ઈરાવતી દમાકથી બોલી, 'તારે જે કહેવાનુ છે તે સાભળવાને હુ તૈયાર થયેલી છુ'

ત્યાર પછી આગ્રેથી આવેલા એક સીપાઈની સાથે તેની થયેલી મુલાકાત વિષે તથા તેણે મિહિરની જે હકીકત કહી હતી તે વિષે ઇરાવતી ને કહી સભળાવ્યુ પહેલવહેલા તો ઘણા સાવધપણાથી તે બોલી, પણ આખરે દ્રેશ્રીની બેગમ સબધી મલીમને જે શોધ મળી હતી તે સઘળી હકીકત તે વર્ણવી ગઈ

આ વાર્તા કહેવાનુ પરિણામ નિપુણિકાએ ધાર્યુ હતુ તેવુજ થયુ તેની સામે તાકતી, જાણે જીવ વગરની હોય તેમ ઈરાવતી ત્યા દિગ્મૂઢ બની ગઈ અને એ પ્રમાણે કેટલીકવાર ~~સુધી તે કઈ~~ બોલી શકી ન-

ક ઉભી થઈને, કોઈ વખત ન જણાયેલો એવા જુગ્સા-
ન, 'આ બધુ તને કોણે કહ્યુ? શુ તે કોઈ સીપાઇ હતો?
કહે ગન્નાહના માગ્વાનો કઈ જરૂર નથી'

"કુલીન બાઇ,' નિપુણિકાએ જવાબ વાળ્યો, 'તમને છેતરવાની હુ હિંમત કેમ ધરી શકુ ને તેવુ કરવાને મને કારણ પણ શુ છે? મે તમારી આગળ જે હકીકત હમણા કહી સભળાની છે તે મને શાહજાદાના એક નોકરે જણાવી હતી'

'ત્યારે નક્કી સઘળી વાત જુઠીજ છે'' ઇરાવતી બોલીઉઠી 'હવે હુ બધુ સમજી કેવુ ધિક્કારવા જેવુ કપટ!' તે પોતાના મનમા બોલી. પછી પોતાની દાસી તરફ ફરીને, કહ્યુ 'ભલી નિપુણિકા તે ઠીક કીધુ છે, અને બેશક મારે માટે કાળજી રાખી જે ખબર તુ લાવી છે તે માટે તારો ઉપકાર માનુ છુ પણ તે ખબર ક્યાથી મળી છે તે હવે જાણ્યા પછી હુ તે માટે દરકાર રાખતી નથી ક્ષણભર મને એકલી બેસવા દે અને જે માણસે તને આવી વાતો કહી તે માણસ આવે હવે ત્યારે પ્રસગ પાડતી નહી'

આમ છતા પણ ઇરાવતી વારે તે કમ્રા વારે ચોકસ બાણ તાકવામા આવ્યુ હતુ અને તે એકલી પડી ત્યારે પોતાના હાથપર મા થુ ટેકવીને, તેણે જે સાભળ્યુ હતુ તેની શક્યતા તથા સભવતા વિષે વિચાર કરતી લાબો વખત સુધી બેસી રહી પણ ત્યારપછી પોતાના ઓરડાઓવી જતા જ્યારે શાહજાદા સલીમ, જેના આવ્યાની ખબર પોતાને મળી નહોતી, તેને એક ઝરૂખામા ઇરાવતીએ જોયો ત્યારે તેનામા પાછી હિંમત આવતી હોય તેમ લાગ્યુ હતુ તો ખરેખર એને સઘળુ સ્પષ્ટ સમજાયુ સિદ્ધ તરફથી એવુ મન ઉચુ કરાવવાની ખાતર આવી નિરારૂપ હકીકત બીજા કોઈએ જોડી કાઢેલી ધારી તેથી તેની મુલાકાતે આવેલા સખ્સના નમ્ર પ્રણામ સ્વિકારતા તેણે પોતાનુ માથુ શાતતાથી તથા તિરસ્કારથી સહેજ નમાવ્યુ

"ઇરાવતી, સલીમ બોલ્યો, તમારી દાસી મારફત જે વાત તમારે કાને આવી છે અને જે હુ જાતે કહી શકતો નથી, તે વાત ઉપરથી મારા આવવાનુ કારણ ન સમજ્યા હોત તો આપણી છેલ્લી અને

મારી ખાનગી બાબતમાં થતી નામીપામી પેદા કરનારી મુલાકાત થયા પછી હું અહીં પાછો આવ્યો છું તે જાણી તમો વિસ્મય પામ્યા વગર રહેશો નહીં.'

'હું ખરેખર સમજું છું કે,' ગુસ્સો બતાવ્યા વગર અને ગભરાટ બતાવ્યા વગર ઇગાવની બોલી 'જ્યાં આગળ પ્રીતિ-કુતૂહલતાવડે કંઈ કર્મ થયું નહીં ત્યાં આગળ નિંદા કરવાથી તમારું કામ સરશે એવું તમે ધારો છો? પણ હું આવી નીચ આશા રાખતી નહોતી અને વિશેષ કરીને તમારા જેવા સજ્જનની તરફથી.'

'નિંદા!' સલીમ પાછો બોલ્યો, 'મારી આતુરતા, અને તમને ન રંજન કરે તેવી ઇચ્છાઓનો હેતુ પ્રાપ્ત કરવાનો એ તો ખરેખર નિંદા-વાદ જેવો જ ગુનો કહેવાય, તથા બેશક વ્યર્થ પણ ગણાય એવી વાતો તથા ખોટા ગપાટા શું કામ લાગવાના હતા? પણ સાચી હકીકત માટે જ્યારે સાબિતીઓ હોય ત્યારે તો વાત જુદી છે.'

'શું? સાબિતીઓ? તમે શું કહો છો?'

'ગમે તેવો સખતમાં સખત બારીકીથી પણ તપાસ કરનાર હોય તેનાથી ના ન કહી શકાય એવી સાબિતી માટે હું કહું છું. તમે સિદ્દિ-ના હાથના અક્ષર તો ઓળખી શકો છો નહીં વારુ?'

'બેશક.'

'વારુ ત્યારે, આ ખત છે તે જુઓ.' એમ કહી ગુલાબદાનની નિશાનુસાનીએ તેની ગોદડી પાસેથી ચોરી લાવી સલીમને વેચાતી આ પ્રેમ પત્રની માફક વાળેલ બે કાગળ તેણે ઇગાવનીના હાથમાં આપ્યા. તે પત્રો માત્રિજ ઉતાવળમાં તથા કામના આવેશમાં લખેલા હતા, પ્રેમના [illegible] તેમાં પુષ્કળ વાપર્યા હતા અને સિદ્દિની સપેદી ટેક બે કવિતા તેમાં હતી, જે કવિતામાં [illegible] તરીકે ગણીની ગીતોમાં [illegible] ગાવાનું હતું.

ઇગાવની તે કાગળો જલદીથી વાંચી નહીં, અને તેને આમ તેમ ફેરવતી, તથા ઇર્ષ્યાની આંખોથી તેને જોઈ, ફરી ફરીને તે વાંચ્યા, પછી એકદમ તે કાગળો નીચે નાખી દીધા અને જો સલીમે તેને ઝાલી લીધી ન હોત તો [illegible] બેભાન થઈને જમીન ઉપર પડત.

તેમ છતાં પણ, [illegible] હતી, [illegible] પ્રાપ્તિ નહોતી [illegible]

અને શૂરવીર વશનુ લોહી તેની રગોમા વહેતુ હતુ તેથી જલદીથી શુદ્ધિમા આવી શાહજાદા તરફ દઢતાથી જોઈ રહીને તેની સામે તે ઉભી

'મારૂ નસીબ!' ઈરાવતી બોલી, 'નક્કી થઈ ચુકયુ છે, કારણ કે મે જે સાભળ્યુ કે તે ખરેખર સાચુ છે, એવુ મારે કબુલ કરવુજ જોઈએ અત્યાર સુધી જે અતઃકરણ મારૂ અને મારી એકલીનુજ તાબે હતુ તે બીજી સ્ત્રીના હાથમા ગયુ છે, પણ પાટવી કુવર! તમે જે એક સ્ત્રીના અતઃકરણ શિવાય સઘળી વસ્તુપર સત્તા ચલાવો છો, એવા રાજકુવરે એમ ન સમજવુ કે તેનો રસ્તો જે અત્યાર સુધી બધ હતો તે આવી શોધ લાવ્યાથી તમારે માટે હવે ખુલ્લો થયો છે! મે વચન આપેલુ તેના બદલામા મને વચન મળેલુ, પણ તે તોડવામા આવ્યુ છે તેથી મારૂ વચન હવે નકામુ છે એવુ કદાપિ ધારશો નહીં જયા સુધી મારૂ આપેલુ વચન મને પાછુ મળ્યુ નથી ત્યાસુધી હુ તેને પવિત્ર ગણીશ.'

'શી રીતે?' સલીમે આશ્ચર્યતાથી પુછ્યુ, 'જે પ્રીતમની બેવફાઈ તમને માલમ પડી છે તે બીજી ઓરત માટે તમને મુકી દેછે ને છોડી દેછે તે છતા તમે સ્વતત્ર થયા નથી એ શી ગાંડી વાત કરોછો? વળી હુ એમ નથી કહેતો કે એકદમ, પણ જયારે બીજી બાબતો સ્મરણ શક્તિથી દૂર થાય ને તેનુ કઈપણ ચિન્હ ન રહે તે વેળાએ અમલમા લાવવાની વાત છે, જે માણસ તમને બીજી સઘળી વસ્તુ કરતા વધારે ચાહેછે અને બીજુ કોઈ આપી ન શકે તેવી સત્તા અને આબરૂ તમારા આગળ ધરવાને તૈયાર છે તેના માણસનુ કહ્યુ તમે સાભળતા નથી એ તે શી નાદાની!'

'સલીમ,' પોતાના મનમા આવતા અનેક તરગો રોકતા ધીમેથી ઈરાવતીએ જવાબ વાળ્યો, 'તમે મને હજી બરોબર ઓળખી નથી, અને કદાચ તમે ઓળખી શકશો પણ નહી હિદુ સ્ત્રીઓને તમે ઓળખતા નથી, તેઓના મન તમે પારખી શક્યા નથી, તમારો જે સ્ત્રીઓ સાથે પરિચય પડેછે તે કરતા હિદુ સ્ત્રીઓ તદન જુદાજ પ્રકારની છે તમે ધારોછો કે કોઈ સમર્થ રાજકર્તાની માનીતી સુલતાના થવુ એજ સ્ત્રી જાતનુ પરમ સુખ-ભુષણ છે, અને ઘણાઓને માટે તેમ લાગે ખરૂ, વળી એક હિદુસ્ત્રીને તેના પ્રીતમની બેવફાઈની ખાતરી કરી આપવાથી તે તે અયોગ્ય પુરૂષને છોડી દેવાને તથા તેના સબધી સઘળા વિચાર કાઢી નાખવાને બસ છે એવુ તમારૂ ધારવુ છે નહિ વારૂ?'

'અને શુ એટલુ બસ નથી ?'

'અમારી જાતની સ્ત્રીઓ,' ઈંગવતીએ વધારે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો, 'જ્યા આગળ ધર્મની તથા પ્રતિષ્ઠાની વાત આવેછે ત્યા આગળ, મોટા થવાની લાલચને કઇ હિસાબમા ગણતી નથી ! મોટી પદવી મેળવવાની તેઓ પરવા રાખતી નથી અને તેમના પ્યારનો બદલો વિશ્વાસઘાતથી મળેછે તોપણ પોતાના ધણી પ્રત્યે અથવા એ એનુ એજ છે તેઓના વેવિશાળીઆ પ્રત્યે તેઓ પતિવ્રતપણુ જાળવેછે. પોતાના પતિ તરફ એક સ્ત્રી કેટલી વફાદારી બતાવે તેની હદજ નથી, અને તમે જાણો છો—અગરજો તમે તો તેને વેહેમથી અથવા જાણી જોઈને ઉશ્કેરી દીધેલી લાગણીનુ પરિણામ ગણશો—તમે જાણોછો કે પોતાના ગત થયલા પતિને ભસ્મ કરતી સળગતી ચેહ ઉપર પોતાનો દેહાર્પણ કરવાને આર્યયુવતિ કેટલી બધી ખુશી હોયછે ! અમારી પુરાતન કાળની પવિત્ર વાર્તાઓ તથા શૂરવીરોની દંતકથાઓ, જેમા સ્ત્રીની પોતાના અપાત્ર પતિ તરફની ભક્તિનુ વર્ણન કરેલુ હોયછે તેવી વાર્તાઓ તથ કથાઓ તમે સાભળી તો હશેજ બેશક દમયતીનુ હૃદય પીગળાવે તેવુ ચરિત્ર તમારા જાણવામા આવ્યુ તો હશે ત્યારે મારાથી બનશે તેટલે દરજ્જે હુ પણ બીજી દમયતી થઇશ સિદ્ધરામે મને છોડી દીધી છે, પણ તેનુ કારણ એટલુજ કે ક્રૂર કળીએ તેને વશ કરી લીધો છે અને તેને આડે રસ્તે દોરવ્યોછે. બાકી આવી ભારે આફત મારાપર લાવનાર કોઈ હોય નહીં એટલા માટે જ્યારે આ મોહિનીમાથી તે છુટો થશે ત્યારે બીજો નળરાજા હોય તેમ તે પાછો આવશે, અને દરેક બાબતમા હુ પવિત્ર તથા કેવળ નીર્દોષ છુ એવી એની ખાતરી થશે તથા તેના નામની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવાની રીત એના કરતા હુ સારી રીતે સમજી છુ' એવુ એ સ્વીકારશે '

'મને ગમે તેટલી દિલગીરી પેદા થાય તોપણ,' ક્ષણવાર ચુપ રહી સલીમ બોલ્યો, 'તે પાછો આવશે એવી તમને આનંદ આપતી આશા તમે ભલે રાખો પણ એવી તમારી આશા કોઇ દિવસ ફલીભૂત થનાર નથી ખરેખર કેવી ઓરતના પંજામા તે સપડાયો છે તે હુ સારી રીતે જાણુછુ મે તમને જોઈ ત્યા સુધી હુ તેનાપર આશક પડયો હતો, અને તમને જણાવુછુ કે તેને માટે જે મોહ પેદા થાયછે તે વધારે પવિત્ર

અને શુદ્ધ પ્યાર ઉપજાવે તેવી ઓરત વગર બીજા કશાંથી તે દૂર થઈ શકે તેમ નથી નક્કી માનજો કે તમારા કરતા વધારે પવિત્ર અથવા વધારે ઉમદા ગુણવાળી કોઈ ઓરત મે જોઈ નથી, તેમજ તેના કરતા વધારે ચિત્ત હરણ કરે એવી ઓરત પણ મે કદી જોઈ નથી '

'રાજવી !' સલીમના આવા વચનનો જવાબ આપતા ઈરાવતી બોલી, 'મારી એક માગણી, અગરજો તે અસભ્ય જેવી લાગશે તોપણ, આપ કબુલ રાખશો એવી મારી વિનતી છે આ સમયે મને આપ છોડીને જશો જે જે વાત આપણા વચ્ચે થઈ છે તે ઉપરથી મને લાગેછે કે હમણા મારે એકલા પડવુ એ જરૂરનુ છે આપ પાટવી અને એક અમીર છો તેથી આટલી મેહરબાની મારાપર કર્યા વગર રેહેશો નહી, એવી મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે '

'એક ક્ષણુનાર પણ વધારે તમારા સદ્ભાવનો હુ ગેરઉપયોગ કરૂ તો તે નામને લેશ માત્ર હુ લાયક નથી એમ સમજવુ વળી મને નક્કી લાગેછે કે વધારે દુરાગ્રહ કરવો તે મારા કામને માટે હમણા તદ્દન બીનજરૂરનો છે એટલુજ નહી પણ ઉલટુ તે કામ તેથી બગડે તેવે સંભવ છે, તેટલા માટે તમારી આજ્ઞા હુ માથે ચઢાવુછુ '

આ પ્રમાણે કહી પાછો ફરીને ધીમુ ધીમે પાટવી ઝરૂખામાથી બહાર ગયો

પ્રકરણ ૨૩ મુ.

નાયકાની કસોટી

સલીમ ત્યાંથી ગયો કે તરતજ ઈરાવતીનો જુસ્સો તથા હિમત મંદ પડી ગયા અને ઘણો થાક ચઢવાથી પાસેની બેઠક ઉપર તે ઢળી પડી તથા પોતાના મુખારવિંદપર હાથ રાખીને તે ચોધાર આંસુએ રડી

આવી રીતનો આરામ પણ તેને ઘણી થોડીવાર મળ્યો તેની તરફ આવતા કોઇ માણસના પગના સાભળ્યા તેવી ગભરાટમા તેણે ઉચુ જોયુ તો મલહારાના ત્યા આગળ તેની નજરે પડ્યો

'મારી પુત્રી,' અત્યાર સુધીમા કોઇ દિવસ પણ બોલેલો તેના કરતા વધારે નમ્ર સાદથી તે બોલ્યો, 'તુ શુ વિચારમા પડી છે અને

શેને લીધે દિલગીરીમા માથુ નીચુ કરી બેઠી છે તે હુ જાણુ છુ જે વાત તે આજે સાભળી છે તેની મને ઘણો વખત થયા ખબર હતી મિર્ઝની નિમકહરામી થોડાક વખતપર અગ્રામા મારા જાણવામા આવી હતી, પણ તારે જાણવાનો ખરેખરો વખત આવે ત્યાસુધી તે વાત મે ગુપ્ત રાખી હતી હવે તને સઘળી ખબર પડી છે, તેટલા માટે, મને આશા છે કે તારી પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર ફકત નહીં, પણ મારી અને મારા ઘરની તારે જે પ્રતિષ્ઠા જાળવવી જોઈએ તે સારૂ, જે માણસે આવી નિર્લજ રીતે આપણો સબધ તોડી નાખ્યો છે તે માણસ વિશે સઘળા વિચાર દૂર કરશે તેનો કાકગેજ હવે મનમાથી કાઢી નાખજે ના, મારૂ એકવાર સાભળી લે. ઈશિવતી જવાબ આપવા જતી હતી એટલામા તે અગાડી બોલ્યો, 'નકી માનજે કે આ હાનિકારક ક્ષણમા તારે માટે મને ઘણીજ દયા આવેછે તેમ છતા પણ એક ઉમદા કુળની યુવતિએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા પોતાના પવિત્ર નામની ખાતર શુ કરવુ જોઈએ તે તને યાદ કરાવવાનો મારો ધર્મ છે વળી નિશ્વાસ ઉપર તને એક વાત કહેવાની છે, અગરજો એથી તને હમણા લાગેલો ઘા તરત રૂઝાવાનો નથી, તોપણ આખરે તને દિલાસો મળ્યા વગર રહેનાર નથી તારૂ ભવિષ્ય ઘણુ તેજોમય જણાય છે ઈશિવતી, આખા હિદુસ્થાનમા દરેક સ્ત્રી જે વસ્તુ ઘણીજ ઈચ્છવા લાયક તથા અદેખાઈ કરવા જેવી ગણે તે તારા હાથમા આવી શકે તેમ છે શાહજાદા સલીમ સાથે તારી ગાઢ બધાય તેવી વકી છે કેટલીક વખત પહેલા એ વાતનો મને સદેહ પડતો હતો પણ મે એને તક આપી તે વેળાએ એણે સઘળુ કબુલ કીધુ હતુ પાટવી રાજવી સલીમ તને ચાહે છે અને તારા પાણીગ્રહણ માટે માગણી કરે છે

'હુ જાણુ છુ,' ઈશિવતી બોલી

'તે તુ જાણે છે! અને કેવી રીતે?'

'શાહજાદાએ પોતે મને જણાવ્યુ હતુ, અને તે વળી આજેજ'

'અને તે તેમને શુ જવાબ આપ્યો?'

'ખુશ કરે એવી એમની માગણી મે ના કબુલ કરી છે'

'શુ?' સાહલાના, ઘણાજ ગુસ્સામા આશ્ચર્યતાવી બોલી ઉઠયો, 'શુ ના કબુલ કરી! શુ તારૂ મગજ ચળીબળી ગયુ છે કે?'

'હુ ધારૂ છુ કે તેમ નથી, પણ સિદ્ધની સાથે હુ પ્રેમથી બધાઇ ગયેલી છુ'

'ઠીક, પણ તેનો આ સાથે શુ સબધ છે? તારી પસદગી કરવાને તુ હજી છુટી છે, હજીસુધી તુ કઈ તેની પરણીયત પત્નિ થઈ નથી'

'તેમ તો નહીં, તોપણ જે હુ તેના સરખુજ ગણુ છુ તે એ છે કે મે સિદ્ધરામને વચન આપેલુ છેકે તારા વિના બીજાને પ્રેમ આપીશ નહી, અને તે વચનમાથી મને તેણે મુક્ત કીધી નથી'

'તે ગમે તેમ હોય, પહેલા એ બાબતને વજન આપી શકાતે પણ હમણા તો એણે પોતે વિશ્વાસભગ કીધો છે ને વચન તોડયુ છે તેથી તે આપેલા વચનમાથી તને તેણે છુટી કીધીજ સમજવી'

એમ તો કદાચ બીજાઓ જેઓ જુદા પ્રકારના વિચારમા ઉછેરાયા હોય, તેઓ ધારે તમારી ઇચ્છા મુજબ વર્તવાને મારા વિચાર મને અટકાવે છે અને જો એવા વિચારો તમને હમણા હરકત કરનારા થઈ પડતા હોય તો, પૂજ્ય પિતાજી, તેને માટે તમારે પોતાને શીર દપગે છે, કારણ કે તમે મને તેવા પ્રકારની કેળવણી આપી છે મુખ્યત્વે કરીને, હુ કઈ વાત છુપાવા માગતી નથી હુ સ્પષ્ટતાથી કહુ છુ કે આટલુ બધુ થયા છતા હજી હુ સિદ્ધને ચાહુ છુ, અને તેને મુકીને બીજા કોઈ સાથે હુ કદી પ્રીતિ બાધી શકનાર નથી'

'બેસ! બેસ! પ્રીતિ પ્યારનીવાતો કરવાની કઈપણ જરૂર નથી! સલીમ તને ચ્હાહે છે અને તેના ઉપર મેળવેલી સત્તાનો તુ ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે એટલુ બસ છે પણ ફક્ત અનલના અને અતિશયોક્તિવાળા વિચારોના તરગ ઉપર આસ્થા નાખીને તથા તારે માટે લાયક નહીં એવા એક પુરૂષ માટે મૂર્ખાઈ ભરેલી ઇચ્છા રાખીને આવી સારી તકનો લાભ લેવાનુ તુ ચુકેછે વગર વિચારેઆવો મમત ધરીને, બેહેન તુ કેટલો બધો ફાયદો ગુમાવી દે છે તેનો જરા વિચાર કર આખી દુનિયામા જેનો જોટો ન મળે તેવુ રાજ્ય તને આપવામા આવે છે અને તુ તેનો તિરસ્કાર કરે છે ને વળી શેની ખાતર? એક સ્વપ્નવત્ વસ્તુ—એક તુરગની ખાતર'

'કદાચ હુ ભુલ કરતી હઈશ,' જ્યારે તેનો પિતા વધારે જુસ્સામા આવતો ગયો ત્યારે ઇરાવતી પોતાનો જુસ્સો દબાવીને શાતતાથી બોલી, 'પૂજ્ય પિતાજી તમે જે વાતો કહોછો તેથી મારા મનની ખાતરી થતી

નથી મે તે સઘળી હકીકતો સાભળી છે, અને તે વળી વધારે સ્પ ષ્ટપણે તથા જુસ્સાથી નીકળેલી શાહજાદા સલીમનેજ મોડે, પણ મારા મનમા કોઈના નિશ્ચયથી હુ ડગી નથી'

'ત્યારે તારા પિતાની ઈચ્છામા આડા આવવુ એજ તારો નિશ્ચય છે નહી વારૂ?' સલહુના તપીને બોલ્યો, 'પણ આથી મને લાગેછે કે જે પ્રીતિ નિયમો માટે તુ ઘણી મગરૂરી ધરાવેછે ને જે નિયમો મુજબ વર્તવાનુ તુ ડોલ ઘાલે છે તે નિયમો વિરૂદ્ધ તુ કામ કરેછે આ નિયમો સાફ જણાવેછે કે છોકરાએ તેમના પિતાની આજ્ઞા મુજબ વર્તવુ એ તેમની એક મુખ્ય ફરજ છે'

'બેશક! પણ તેથી વધારે અગત્યની ફરજનો અમલ કરવામા જ્યારે વિરોધ આવતો હોય ત્યારે એ ફરજ મુજબ વર્તી શકાય નહી તમારૂ કહ્યુ ન કરવુ તથા તમારી આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરવુ એથી મને ઘણી દિલગીરી થાયછે પિતાજી! તથપિ આ બાબતમા હુ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ નહી અને ચાલી શકનાર નથી'

'શુ તુ જાણુતી નથી કે પોતાની પુત્રી ઉપર એક પિતાનો હક અને જરૂરને વખતે પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચલાવાની તેને ફરજ પાડેછે'

'તે હુ સારી રીતે જાણુ છુ, પણ જબરદસ્તી અહીં કઇ કામ લાગવાની નથી તે પણ હુ જાણુ છુ—સલીમ સાથે પરણવાને જોરજુલમને લીધે હુ શરણુ થાઉ તો તે મારે માટે તરત હલકો વિચાર લાવ્યા વગર રહેનાર નથી અને તેથી તેના ઉપર મારી કહેવાતી સત્તા નહીં જેવીજ થઇ જશે આ વાત તે પોતે પણ જાણે છે, પણ જબરદસ્તી વાપરવાનુ તેનેએ ઠીક લાગતુ નથી એ પ્રમાણે તેનો વિચાર હોત તો, તમને વચમા નાખવાની તેને જરૂર જણાતે નહી શહનશાહ અકબરના વારસની મરજી હોય તો, મારી તથા તમારી ઇચ્છાને સહજમા વશ કરી નાખવાને તે જોઈયે તેટલો સમર્થ છે'

આ સાભલી સલહુનાએ પોતાના માથા સાથે હાથ અફાળ્યા તથા અ ધિરતાથી તેણે હોઠ કરડયો તેને સઘલી તરફથી એને હરાવ્યો અને તે કાણે એક ભોળી નિષ્કપટી છોકરીએ, કે જેને અત્યાર સુધી એક નરમમા નરમ તથા ઘણીજ કહ્યાગરી પુત્રી તરીકેજ તે જાણતો હતો આ એક હઠીલી

અને છેદી બાળપણથી તેની મોટી મોટી ઉમેદો તથા ધારેલી યુક્તિઓ સઘળી રદ ગઈ ફક્ત વડાપુત્રાની જગ્યાનીજ નહી, પણ રાજ્યમા શાહનશાહથી ઉતરતી મોટામા મોટી પદવી મેળવવાની તેણે આશા રાખી હતી પોતાની પુત્રીના અગથી નાના રાજાઓ તથા રાજ્યપર વડા વજીર તરીકે ગાદીની નજદિક રહી હુકમ ચલાવતો તે આગ્રામાજ જાણે કે હતો એમ એણે તરગમ્ગવાલુ હતુ અનેક પ્રજા તથા રાજ્યોના મુખ્ય રાજકર્તા, નામના નહી, તોપણ ખરેખર અમલ ચલાવનાર તરીકે પાતે થઇ ચુકયો એવુ, તે માનતો હતો પણ આ બનાવથી તેના હાથ ભોયપર પડયા

'ઠીક છે,' આખરે ઇગિવતીની સન્મુખ તેને ભય ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમા ઉભો રહી તે બોલ્યો, 'તારી બુદ્ધિ શુ કહેછે તેનો તુ વિચાર કરતી નથી, અને જબરદસ્તીનો તને ડર નથી પણ તે શીવાય જેનો ભય તને લાગે તેવી બીજી વસ્તુ છે-પિતાનો શ્રાપ જેવો તેવો નથી'

'મારાપર જે દુ:ખનો બોજો આવી પડયો છે તે બમણો થશે,' ઇગિવતીએ જવાબ આપ્યો, 'પણ તેનો બોજો ક્ષણ પાછુ સકોચ વગર સહન કરવાને હિમત ધરવાનો હુ યત્ન કરીશ વિધાતાએ જે લેખ લખેલા છે તે મિથ્યા થનાર નથી

'તુ ઘણી હિમતવાન છે,'મલહાના ઉદાસીથી તથા મરડાટથી બોલ્યો, 'અથવા તેવી થવાનો યત્ન કરેછે પણ યાદ રાખજે કે આ સિદ્ધ, જેને તારા કહેવા પ્રમાણે તુ ઇછે ચાહે છે, તેને તારા હાથી નુકસાન થશે નહી,તથી તારા ના મ્હેવાનુ વેર યુવરાજ તેના ઉપર લેશે નહી એવી શુ તારી ખાતરી છે?'

સલહાનાનો આ છેલ્લો ઘા સચોટ લાગ્યો એમ જણાયુ એ વચન સુણતા તે કપી, ને નિરાશાથી તથા ખિન્ન હૃદયથી ઇગિવતીએ, પરમેશ્વરની આજીજી કરતી હોય તેમ હાથ ઉંચા કીધા અને પછી પોતાની બાજુની સેપા પર નિર્જીત જેવી પડવા દીધી તેની સાથે તેનુ મોઢુ ઉતરી ગયુ અને ફિક્કુ થતુ નિર્માલ્ય દેખાયુ. દ્વેષ દાખવતા હાસ્યવદનથી સલહાના તેની તરફ જોઇ રહ્યો આખરે તેનો જયથયો અને અજીત ગણાયલીનુ જોર ભાગી પડયુ

પણ તે યોગ્યાભિમાની યુવતિએ પોતાનુ માથુ પાછુ ઉંચુ કર્યુ અને

સલહુાના તરફ એવી દૃષ્ટિએ જોઈ. પહેલા અચકાતા અચકાતા, પણ પછીથી દૃઢપણે આ રીતે બોલી, 'તમે જે વાત કહીછે પિતાજી, તે ખરેખર ક્રૂર, ઘણો ભય ઉપજાવે તેવી ક્રૂરમા ક્રૂર છે, પણ તમે કહોછો તેજ પ્રમાણે અને ધારો છો એમ હુ પુરેપુરૂ માનતી નથી પરંતુ ખરાબ ભારથી તમે એવી ધમકી આપના હોવ તોપણ મારે માથે જે પવિત્ર ફરજ આવેલી છે તે ફરજને તેવી ધમકીને લીધે હુ દૂર કરનાર નથી જો સિદ્ધરામ આપણી પાસે ઉભો હોય અને મને આ હાકાની કરતી તથા તેને ભયમાથી બચાવવાને મરૂ વચન તોડતી જોય તો બેશક મને તે ધિક્કારેજ અને વાજબી રીતે મને પોતાની પાસેથી એકદમ દૂર કરે એને વાસ્તે હુ મારી જીદગીનો ભોગ આપીશ, કારણ તે જીદગી તેની પોતાની છે, પણ મારી આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા જેનો પણ તેજ માલીક છે તેનો હુ ભોગ આપીશ નહી તેનુ મૃત્યુ તે મારૂજ જાણવુ' પણ જો નસીબમા હશે તે આગે દૂર કરી ગ કનાર નથી નિરપરાધિ માણસો ઉપર વેરનો ઘા લાગે તો ભલે, પણ સલીમ અથવા તમે તેથી કઈપણ ફાયદો પ્રાપ્ત કરનાર નથી. ખરુ એટલુજ થશે કે તમે તમારી પુત્રી ગુમાવશો તથા સિદ્ધ પોતાના બાપનો જરી યાદ રાખજો કે એથી તમારા કાર્યમા તમે ફતેહ પામનાર નથી કે તમારા સ્વાર્થનીકોઈપણ પ્રકારે વૃદ્ધિ થનાર નથી પણ માર તમારૂ જે માન રાખવુ જોઈયે તેવુ માન જે વાતથી કદાચ ન રહે તેવી વાત આપણે બધ પાડવી જરૂનીછે મારા પિતા, હુ તમારી પુત્રી છુ તથા એક કુલીન અને જુના વરામા અવતરેલી છુ એ વિચારજો, અને તે સ્થિતિને લીધે ફરજ અથવા આબરૂની વાત આવે ત્યા અથવા જે પુરૂષને તે ચાહે છે તેની વાત આવે ત્યા કદી ભયભીત થયા વગર રહેતી નથી'

ક્ષણવાર સલહુાના ઈશાવતીની સામે ચુપકીદીથી જોતો ઉભો રહ્યો અને ઈશાવતી તેની સામે મગરૂરીથી તથા બેદરકારીથી ઉભી રહી

હવે એક બીજાની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી અત્યાર સુધી જે પુત્રી આજ્ઞાંકિત હતી તે હવે હુકમ કરતી થઈ અને મગરૂર પિતાને તાબે પડવાની તેણે જરૂર પાડી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર સલહુાનાએ પોતાની પુઠ ફેરવી અને પોતાના અપ્રસન્ન શ્યામવદનપર નિષ્ફળતાના તથા ગુસ્સાના ક્રૂર ચિન્હ દાખવતો એકદમ ચાલી જતો રહ્યો

પ્રકરણ ૨૪ મુ

કાવતરૂ.

હમેશના રિવાજ મુજબ, નદીના કિનારા તરફ આવેલા, આગ્રા શેહેરના એક નાના બજારમા ત્યાના ઘરો તથા ત્યાની દુકાનો આગળ એક રંગી બેરંગી જણાતુ ટોળુ સાંજને વખતે એકઠુ મળ્યુ હતુ કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખુલ્લા ઓટલાઓ ઉપર ચોપટની આસપાસ પાસાથી ચોપટ રમનારાઓ બેઠા હતા મેદાનમા છોકરાઓ દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા યમૂના તટપર વૃદ્ધ હિંદુઓ પ્રાર્થના કરતા હતા એક બાજુએ અનેક શસ્ત્રોથી સજ થયેલા છાકટા પલટણના શીપાઈઓ જતા દેખાતા હતા લોકોના ટોળાથી થોડે દૂર અફિણીઓ તરંગમા મગન થતા એકાંતમા આરામ લેતા હતા, અને વળી ગંભીર મુસલમાનો જાણે અગત્યની વાતમાં ઘણુંજ ગુંથાયા હોય તેવા ત્યા ફરતા જણાતા હતા અને દુનીઆદારીની મોજ શોખમા મઝા મારતા બિફીકરાયના હિંદુઓના ટોળામા ફરવામા આ બેનાએ અભિમાન છોડી દીધુ હતુ

'હા, અબ્દલી,' આમાના એક જણાએ પોતાના સોબતીને કહ્યુ, 'અકબર અને તેના કારભારીઓની સ્થિતિ વધારે વધારે બગડતી જાય છે અનાહૂનિદક સભાઓ સાંજ સાંજના રોજ ભરાય છે ગઈ કાલે મધ્ય રાત્રીને સુમારે હુ રાજમહેલ આગળ થઈને જતો હતો, તો ત્યા શુ જોવામા આવ્યુ? શાહનશાહની સઘળી બારીઓમાથી રોશનીનો પ્રકાશ પડતો હતો અનેક ઝુમરો અને નાની મીણબત્તીઓ સળગાવેલા હતા પણ તે શાને માટે? એક શાહનશાહ મોટી મીજમાની આપે છે તેના કામને માટે કે? ના, તેમા તો સઘળુ શૂનકાર હતુ, ફક્ત કોઈ કોઈવાર ત્યા ગંભીર રાગ અથવા ભજન સંભળાતા હતા મારા સાભળવા પ્રમાણે અકબરે પોતે એવા કેટલાક ભજનો જોડયા છે, અને તે ગમે તેવા મધુર લાગતા હોય તોપણ તેમા મોટા પેગંબરની બંદગી ન હોવાથી આપણા ધર્મની સાથે કંઈ સંબંધ ધરાવનારા નથી'

'વારૂ આ ઉપરથી શુ જણાય છે?' અબ્દલીએ પુછ્યુ

'એનો ખરો ભાવાર્થ શુ હતો તે હુ બરોબર કહી શકતો નથી'

તેણે જવાબ આપ્યો 'પણ જે નવો ધર્મ ઇસ્લામી ધર્મની જગ્યાએ અકબર ચલાવવાની ઈચ્છા રાખે છે અને જે પોતાના વિશ્વાસુ સલાહકારોને તે સમજાવે છે તે ધર્મના સંબંધમાં કઈ કામ હશે તેટના માટે ત્યાં રોશની કરવામાં આવેલી અને ગાયન થતા હતા એમા શક નથી અકબરનો આ નવો ધર્મ અગ્નિ અને સૂર્યની એક રીતે પૂજા કરવાનુ સૂચવે છે અને તેના મૂળતત્વો અસલના પારસીઓ તથા અહીંના નાસ્તિક લોકોના શાસ્ત્રોમાંથી એણે કોઈ અશુભ વખતે શોધી કાઢેલા જણાય છે'

'એ વળી કેવો ધર્મ છે?' અલીએ પુછ્યુ 'એ ધર્મની વાત મેં બે ચાર વાર સાંભળી છે ખરી, તોપણ તે શુ છે તે હુ બરોબર સમજતો નથી'

'તેમતો હુ પણ તેમા પુરૂ સમજતો નથી' યુસફે જવાબ આપ્યો, 'પણ દરેક ધર્મિષ્ઠ માણસ અને અવશ્યે કરીને અબદુલકાદર જે મોટો વિદ્વાન છે અને જેને બાદશાહ પોતે અતીશય માન આપે છે તેના જેવા માણસો એ ધર્મની સામે થાય છે તે ઉપરથી નક્કી કરેછે કે એ ધર્મ ઘણો ખરાબ છે, તેમ છતા પણ ને તમને- જે વાતો કહી છે તેના કરતા વધારે નામોશી પેદા કરે તેવી એક હકીગત મારા જાતી અનુભવથી મારા જાણવામા આવી છે થોડાકજ દિવસ ઉપર ગુપચુપ, અને રખેને કોઈ તેને જોય એવી ધાસ્તીમા હોય તેવી રીતે રાજમહેલમાંથી નીકળી જતા એક પુરૂષને મે જોયો હતો તે માણસને તમે ઓળખતા તો હશો, પણ તમે તેને મળો ત્યારે તમને કપાળી" છુટયા વગર રહેતી નહીં હશે તે પુરૂષ પેલો ઢોંગી તો યોગીરાજ ગોરખ છે અને–'

જે વાત ધીમે ધીમે કહેતો હતો તેના કરતા વધારે ધીમેથી કાનમા તે બોલ્યો,–'તે પુરૂષને હુ કોની બરોબર ગણુ છુ તે તમે જાણો છો? તે જો સેતાન પોતે નહીં હશે તોપણ બેશક તેનો એક મદદગાર છે અને એના પુરૂષ સાથે અકબરે સબંધ રાખ્યો છે'

આટલુ બોલી યુસફ ચૂપ થયો, પણ પછી થોડીકવારમા નદી તરફથી આવતા એક શખ્સ તરફ આંગળી કરીને એકાએક બોલી ઊઠયા 'અલ્લા, આપણુ રક્ષણ કરો! આ તે પોતેજ આવે છે જમના નદીના પાણી એને એગનો એમ ગળી જાય તો સારૂ'

અને ખરેખર દુર્ગાનો પૂજારીજ તેમની નજરે પડયો તે વાત કર-વામા મચેના હિંદુઓ અને ઇરાનીઓના એક ટોળા તરફ ગયો

'હુ કહુ છુ કે,' આ ઇરાનીમ થી એક બોલ્યો દુઝી અને અબુલ ફાઝલ, તેમનાથી, મોટા પુરૂષનુ તો નામ હુ નથી આપતો, એઓ અ-મારા પવિત્ર ધર્મ તરફ જે ખુલ્લી રીત અને હમેશા તિરસ્કાર બતાવે છે તથા તેની હામી કરે છે તે હવે અમરે વધારેવાર રાખવુ જોઇએ નહીં! તે હવે સહન કરી શકનાર નથી અને તમે લોકો, અગર જો તમા-રો ધર્મ જુદો છે તોપણ જે ધર્મ તમારે તથા અમારે પવિત્ર તરીકે ગ ણવો જોઇએ તેનો નાશ થાય છે તથા તે ઉંધો વાળવાની તૈયારી થાય છે તે એમના એમ શાંત રહી જોઇ શકો છો એનુ કારણ હુ સમજતો નથી '

'પણ હજી વાત એટલે દરજ્જે આવી નથી' એક હિંદુ બોલ્યો, 'આનો જાણીતી વાત છે કે શાહનશાહ પોતે તથા તેના નોકરો તમારા કુરાનપર ઘણી આસ્થા રાખતા નથી અને અમારા ધર્મને માટે પણ કદાચ તેમજ છે પરંતુઅત્યારસુધીમા ધર્મના નાશની વાત મારા સાભળવામા આવી નથી—અમારા દહેરા અને મંદિરોને કોઈ એ આગલી અડકાડી નથી, અમારા ધર્મની ક્રિયામા કોઇપણ હાથ ઘાલતુ નથી—પણ તમારા અસલના વખતના મુસલમાનો તો અમારાપર જુલમ ગુજારવાનુ અને અમને દુઃખ દેવાનુજ શીખ્યા હતા'

તમે તેનેજ લાયક હતા, તમે કાફરનાજ જણે—

'ચલો ચલો, ભલા માણસ, કંઇ તકરાર અને લડાઇ કરવાની જરૂર નથી, બીજો ધંધો છે કે નહી' એક ઈરાની સીપાઇ તેઓની વચે પડી બોલ્યો, 'આ પ્રમાણે લડાઇ કરવાથી આપણુ કામ થવાનુ નથી'—એટલુ કહી ઈસારત કરીને ગુસ્સામા આવેલા મુસલમાનને ઠંડો પાડયો

'ઠીક ઠીક છે તેમ થવા દો' તેણે જવાબ આપ્યો, અને પછી હિંદુ તરફથી પીઠ ફેરવી, પોતાના બે મિત્રો સાથે તે પોતાને રસ્તે ચાલ્યો

આ વખતે ગોરખ વાતમા સામેલ થયો, અને બોલ્યો 'તમે અહીં હતા તો સારૂ થયુ, મુબારક, આવી ખુલ્લી રીતે લડવામા ઘણો ભય છે હિંદુઓનો મોટો ભાગ શાહનશાહની તરફેણમા છે, પણ જો કે કદાચ

થોડોક વખત આપણા પક્ષમા તેઓ આવશે નહી, તોપણ આપણો પાસો સબલો પડશે કે તરત તેઓ આપણી સાથે સામેલ થશે વારુ પણ આ ટલા વખતમા તમે શુ ગોઠવણ કરી છે?'

'અમારા મનસબદારોમાનો મોટો ભાગ આપણી તરફ આવી ચુકયો છે,' મુબારકે જવાબ વાળ્યો, 'અને તેઓને એજ ઈસારત થશે કે તરત ખુશી રીતે તેઓ આપણા પક્ષમા આવશે જેઓ લશ્કરની, સાથે જશે તેઓ આણીને વખતે ફરી જશે તથ જેઓ અહી આગ્રામા રહેશે તેઓ પણ તે મુજબ કરશે અને તેમની ટુકડી તેમની પાછળ આવશેજ એવી ખાતરી છે'

આ વાત ચાલતી હતી તેનામા તે ટોળામા બે માણસ સામેલ થયા અને તેઓએ એક બીજાને સનમ કરી તે ઉપરથી તેમના પક્ષનાજ તેઓ હશે એમ માલમ પડ્યુ આ વખતે જે વાત ચાલતી હતી તે ઘણીજ આતુરતાથી અને એક ચિત્તથી આ બે માણસોએ સાભળી-પણ વીમે સાદે ગોગખે તેનો જે જવાબ આપ્યો તે વધારે આતુરતાથી તેઓ સાભળવા લાગ્યા -

'હાલ છેલ્લા થોડાએક દિવસની હકીકતને લીધે આપણી ગોઠવણમા કેટલાક ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે અકબર છેક ઉત્તરમા જઈ પોહોચે ત્યા સુધી આપણુ કામ થોભાવી રાખવુ એ દુરસ્ત નથી, કારણકે પોતાના લશ્કરનો થોડો ભાગ એને છોડી દે તે છતા તે જીત મેળવે એવુ પણ સભવેછે વલી કાશમીરવી એના જયની ખબર મળશે તેર અહી સનળાના મનમા ધાસ્તો પડશે તથા આપણે ગણી મદદપણુ કરી શકનાર નથી એવુ જણાશે તેટલા માટે આપણે આપણુ કામ ત્વરાથી કરવાનુ છે અને અકબર રસ્તામા હોય, પણ સલીમને શાહનશાહની ગાદી આપી ઠહેરા વીટાયો તથા તેણે કીલ્લામા પોતાનુ રક્ષણ સારી રીતે કર્યુ છે એવી તેને ખબર મળ્યા પછી થોડા દીવસમા તે આગ્રે પાછો આવી શકે નહી એટલે દૂર જાય ત્યારે આપણી યુક્તિ અમલમા લાવવી એમ થયુ તો લશ્કરમા નારાજ થયલા લોકો અકબરની સામે થયા વગર રહેશે નહી માટે તમે મુબારક તથા તમે બીજા સરદારો સાવચેત થઈ વેળાસર આપણા લોકોને ખબર આપજો તથા આપણુ કાર્ય જલદીથી સાધવાનો

ઇરાદો રાખ્યો છે તોપણ તે સારી રીતે પાર પડે નેટના માટે તૈયાર થઇ રહેવાને તેમને ચેતાવજો'

આ પ્રમાણે સેજ વધારે વ.ત કર્યા બાદ કાવતરામા સ.મેન થએના લોકો છુટા પડયા અને દરેક પોતપોતાને રસ્તે ગયા, પણ જે બે માણસ પછાડેવી આવ્યા હતા તેઓ ત્યા આગળ ઉભા રહ્યા

'આ ઘણી અગત્યની ખાતમી મળી છે,' તેમાનો એક બોલ્યો

'બેશક તેવી છે ખરી,' બીજાએ ઉત્તર વાલ્યો, 'અને હુ ચુકનો ન હોઉ તો મારા ધારવા પ્રમાણે આ ખબરથી અકબરનુ કામ ઘણુ સેહલુ થશે કેવી દિલગીરીની વાત છે કે અબુલફઝલ આગળ જઈ આ ખાતમી આપણે હમણાને હમણા આપી શકતા નથી, પણ રાત પડતા સુધી આપણે થોભવુ જોઇયે ત્યાર પેહલા એના મેહલમા જવુ ધાસ્તી ભરેલુ છે અને વળી હમણા તે શાહનશાહની હજુરમા છે એમ મને લાગેછે, તેવી તે પોતાના મેહલમા મનશે પણ નહી

'હુ ધારૂ છુ કે,' પહેલો બોલ્યો, 'હમણા આપણે છુટા પડવુ એ ઠીક છે, મધ્યરાત્રીએ આપણે વઝીરને ઘેર મલીશુ' એમ કહી પોતાના સાથીને મલામ અલેકુમ કરી એક એક મહોલ્લા તરફ વળ્યો, અને બીજો શખ્સ નદીને કીનારે ગયો

પુરૂવિક્રમનાટક

પ્રવેશ ૨ જો

એરેષ્યિયન—અહા! આબાલિમ! તારી મોહિની ત્તદ્દઈ છે, તે એક પથ્થરને નરમ મીણ જેવો બનાવી દીધો છે પણ મારે એ વિચાર શા કામના? હવે તો મારે રાજકુવરો તરફ જવુ જોઈયે પણ઼ આ પેના સર્વ રાજકુમાર આહીંજ આવે છે

[પુરૂ, તક્ષશીલ અને ચાર રાજકુમારનો પ્રવેશ]

પુરૂ—દૂતરાજ! અમોને આવવાને થોડો વિલબ થયો છે, એ વાસ્તે અમોને ક્ષમા કરજો, હવે તમારૂ શુ કહેવુ છે તે નભળાવો.

એફેષ્ટિયન—રાજકુમારો! ધ્યાન લગાડીને સાભળો "મહાવીર શીકદર શાહે આપની પાસે કહાવી મોકલ્યુ છે કે હજી સુધી જો આપની ઈચ્છા હોય તો સધિ કરો, નહિ તો તુમુલ યુદ્ધમા આપનુ રાજ્ય ધુળધાણી થઈ જશે અને થોડી મુદતમા આપના મહેલ ઉપર તેમના જયનો વાવટો ઉડતો જોશો મ્યાસિડોનીયન મહાવીરની પ્રચડ ગતિ, આપ શુ રોકવાને સમર્થ થશો? સિધુ નદીના કીનારે શુ તેમના જયનુ નીશાન ઉડયુ નહોતુ? ત્યારે કેવા સાહસથી આપ તેમની સામે હથિયાર ધારણ કરો છો? જ્યારે તેઓ આપની રાજધાની પર્યન્ત આક્રમણ કરશે, ત્યારે આપની સેનાના રક્તથી રણક્ષેત્ર ઉભરાઈ જશે, ત્યારે નિશ્ચય આપવાને અનુતાપ કરવુ પડશે તેમની સેના સગ્રામ માટે ઉન્મત્ત થઈ પડી છે, તેઓ કેવલ તેમને રોકી રાખી છે આપનુ આ સુદર રાજ્ય ધુલધાણી કરવાની તેમની ઈચ્છા નથી, આપના રક્તથી તરવારને ધોઈ નાખવાની પણ તેમની ઈચ્છા નથી જો આપ વૃથા ગર્વને વશ થઈને તેમનો કોપાનલ પ્રકટ કરશો તો નિશ્ચય આપને મહાવિપદમા પડવુ પડશે હાલ તેઓ પ્રસન્ન છે, હજુ-સુધી તેઓ આપની સાથે સધિ કરવાને તૈયાર છે કહો જોઈએ સગ્રામ કરવુ છે કે સધિ કરવી છે?" આ છેલ્લુ કહેવુ છે હવે આપની જેવી અભિરૂચિ હોય તે કહો

તક્ષશીલ—શીકદરશાહ અમારા રાજ્યને જીતવા આવ્યા છે તથાપિ તેમના ગુણના પ્રતિ અમે આધળા નથી અમે તેમના દાસ થતા નથી પરતુ તેમની સાથે સધિસ્થાપન કરવામા અમોને કઈપણ આપત્તિ નથી

પ્રથમ રાજકુમાર—અમે યવન પુત્રસાથે કદાપિ સધી કરીશુ નહિ

બીજો રાજકુમાર—રાજા તક્ષશીલની વાત અમે સાભળીશુ નહિ

ત્રીજો રાજકુમાર—રાજા તક્ષશીલ અમારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ બોલેછે

ચોથો રાજકુમાર—પુરૂરાજ અમારા વતી વાત કહો

પુરૂ—જ્યારે પચનદીના કિનારાના ઉપરના સમસ્ત પ્રદેશના રાજાઓ યવન રાજ્યની સામે આ વિતસ્તા નદીના કીનારા ઉપર પહેલીવારે એકઠા થયા હતા, ત્યારે મે વિચાર કર્યો હતો કે એક હૃદયથી સ્વદેશની સ્વાધીનતા રાખવાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવો પરતુ હમણા જોઉ કે એક જણ સ્વદેશની સ્વાધીનતાના કરતા

યવન રાજના બંધુત્વને વધારે કિંમતી જાણે છે રાજા તક્ષશીલ! જ્યારે સ્વદેશનો સ્વાર્થ વિસર્જન કરવાને તૈયાર થયો છે ત્યારે સ્વદેશનો થઈને કંઈ વાત કહેવાનો એને કંઈપણ અધિકાર નથી અને દૂતરાજ! તે તમોએ સાંભળવું પણ ન જોઈએ બીજા રાજકુમારોનો શો અભિપ્રાય છે, તે તો તમોએ હમણાજ સાંભળી લીધું હું તેઓનો પ્રતિનિધિ થઈને, દેશનો પ્રતિનિધિ થઈને તમોને પાછું કહું છું તે તમે ધ્યાન લગાડીને સાંભળો યવનરાજ શીકંદરશાહ શા ઉદ્દેશથી અમારા દેશમાં આવ્યા છે? તેઓએ શા વાસ્તે અમારા દેશ ઉપર ચડાઈ કરી છે? એટલા દિવસ સુધી અમારા દેશમાં શાંતિ બિરાજતી હતી, તેઓએ અમોને ત્રાસ પમાડીને શા માટે તે શાંતિ ભંગ કરી? અમે શું પ્રથમ તેમના પ્રતિ કંઈ શત્રુનું આચરણ કર્યું હતું કે, તેને માટે તેમનો ક્રોધ પ્રગટ થયો? તેમની બોલી બધી સ્પર્ધા છે કે તેઓ વગર કારણથી, વગર ઉત્તેજનથી અમારા દેશને છતવા હિંમતવાન થયા? તેમની ઉદ્ધતાઈની યોગ્ય સજા ન આપતાં શું હવે તે મને છોડી મુકશું? તેમ કદાપિ થનાર નથી તેઓ શું વિચાર કરે છે કે પૃથ્વીના સમસ્ત રાજાને દાસત્વની સાંકળમાં બાંધીને તેઓ ચક્રવર્તિ રાજ કરશે? સમસ્ત પૃથ્વીને તેઓ શું એક ઘણું મોટું કેદખાનું કરવાની ઈચ્છા રાખે છે? નહિ હું તેમને કદી કરવા દઈશ નહિ

પ્રથમ રાજકુમાર—ધન્ય રાજકુમાર!

દ્વિતીય રાજકુમાર—પુરૂરાજે બરાબર વાત કરી છે

પુરૂ—દૂતરાજ! લોકોને દુઃખમાંથી છોડાવવાને માટે ક્ષત્રિય નામની સૃષ્ટિ થઈ છે, તે વિરૂદ્ધ ક્ષત્રિય રક્તનું એક બિંદુ પણ વહેશે નહી-તોપણ કદાપિ અત્યાચારીનો જુલમ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સંપૂર્ણ રીતે પ્રભુત્વ સ્થાપન કરી શકશે નહિ સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ શકશે, અગ્નિ૫ણ ચંદનની પેઠે શીતળતા આપશે, પરંતુ ક્ષત્રિય તેજ કોઈપણ રીતે હોનારો નહિ જ્યાંસુધી અગ્નિનામ જગતમાં રહેશે ત્યાંસુધી એઓનો તેજોમય જયધ્વજ ભારતરાજ્યમાં જુલમીના પાપ મસ્તકપર ૯૦૪૩ ઉડશે મને નિશ્ચય થયા છે કે આટલા દિવસ પછી શીકંદરશાહનું ગૌરવ જવાનો સમય આવ્યો છે. નહિતર ભારતપર આવીને પગ મૂકત?—ક્ષત્રિ બાહુબળથી યવનરાજના દાસત્વથી મુક્ત થઈને, પૃથ્વીવાસી પાછી જે કહેશે તે હમણાં મારા કાનમાં ભણ-

કારા થાય છે તેઓ આહલાદિત ચિત્તથી ગદગદ સ્વરથી આવુ કહેશે કે 'જુલમી શીકંદરશાહે સમસ્ત પૃથ્વીને દાસત્વની સાંકળમા બાંધી લીધી હતી, પરંતુ પૃથ્વીના એક ભાગમા વસનારી એક જાતિએ તે સાંકળને તોડી અને પૃથ્વીને શાંતિ આપી છે'—અને દૂતરાજ ! તમે વારંવાર જે સંધિની વાત કહો છો, પરંતુ તમોએ નિશ્ચય સમજી લેવુ કે, ક્ષત્રિયો પગે પડતા શત્રુની સાથે સંધિ કરશે નહી

એફેશ્યન-શુ ? શીકંદરશાહ આપને પગે પડે ? તો કહો કે સિંહ પણ શિયાળને પગે પડે ! આપ અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિની પેઠે વાત કરોછો, હજી વિચારો ! હજી પણ વખત છે તોફાન એકવાર થયાવી પછી રક્ષા થશે નહિ જો આ વસુંધરા આપ જેવા દુર્બળને સહાય કરે ? આપ હજી સુધી શીકંદર શાહને ઓળખી શક્યા નથી હવે આપને હુ રોકવા ઇચ્છતો નથી આગમા પડીને મૂર્ખ પતંગનુંજ મૃત્યુ કોઇ રોકી શકતા નથી આપ જોગો, જ્યારે મહા પરાક્રમી દરાયસ રાજા—

પુરૂ-હુ વધી સાંભળનાર નથી ! તમો શુ આ કહેવા માગતા હતા કે, જ્યારે ઇરાનનો રાજા શીકંદર શાહના બાહુબલથી પરાજય પામ્યો છે ત્યારે આપ શા માટે વૃથા યત્ન કરો છો ? જે રાજાને પ્રથમથી સ્ત્રીના જેવો નિર્વીર્ય કરી નાખ્યો હતો તે વિલાસી રાજાને પરાજય કરવો એ શુ પુરૂષાર્થનુ કામ છે ? નિર્વીર્ય ઇરાનીઓ તેમની આધીનતા માને તેમા વલી વિચિત્ર શુ ? કોઈ કોઈ જાતિ તેમના નામથી ભયભીત થઇને તેમનુ શરણ લીધુ છે, વલી કેટલીક જાતિ તેમને દેવતા સમજીને તેમને પગે પડે છે અમે તો તેમને તે આખથી જોતા નથી કોઈ અસભ્ય જગલી દેશમા તેમને પોતાને દેવતા કહીને ઓલખાણ આપી શકશે, પરંતુ આ તમોએ નિશ્ચય સમજી લેવુ કે સુસભ્ય ભારતવાસી તેને મનુષ્ય કરતા વધારે સમજશે નહિ દૂતરાજ ! તેમને કહેજો કે, આ દેશમા તમારા આવવાના માર્ગ ઉપર કદીપણ કોમળ પુષ્પ ફેલાયેલા જોશો નહિ હજાર ધારવાલી તરવાર ઉપરથી તેમને દરેક પગલે આગળ જવુ પડશે તેની સાક્ષી જુઓ, સમસ્ત ઇરાનનુ રાજ્ય લેવામા જેટલી મેહનત, જેટલી સેના, જેટલો વખત રોકાયો નહોતો તેઓ અર્નોર્ણા નામના એક નાના નગ્ખા પર્વત લેવામા, તેના કરતા વધારે મેહનત વધારે સૈન્ય અને

વધારે કાળ ગાળવો પડયો હતો. એટલુજ નહિ પણ એક વખતે તેને જયની આશા મૂકીને સેનાને ભાગી જવાનો હુકમ પણ આપવાને સમય હતો

એફેષ્ટિયન (ઉભો થઇને) હુ હવે આપને રોકવા ઇચ્છતો નથી આપની જેવી અભિરૂચિ હોય તે કરવાને મુખત્યાર છો, પરંતુ હુ આપને એટલુ કહી રાખુ છુ કે, એને માટે નિશ્ચય આપને સતાપ કરવો પડશે મહાવીર શીકદરશાહા આપને શાંતિ આપી તમારા પ્રેમનો આકાક્ષી થયેલ હતો, આપ જ્યારે તે પ્રેમથી તેમને દૂર કરવા ઇચ્છો છો, ત્યારે જોગો કે આપનુ રાજ્ય ધુળધાણી કરીને આપનુ સિહાસન નાશ કરીને, આપના દેશને લોહીની ધારાથી તરબોળ કરી બીજી જાતને વસાવવ તેઓ સસૈન્ય આપની વિરૂદ્ધમા આવવાને તૈયાર બેઠા છે, હવે વખત નથી

પુરૂ–અમારી પણ તેવીજ પ્રાથના છે અમે તેમા ડરતા નથી એ દૂત તારે તારા શાહને કહેવુ કે અમે સર્વ તારી વાટ જોતા બેઠા છિયે જા, એ દૂત! શીકદરને કેટે કે છોકરવાદી તજ, હજી તુ ૩૦ વરશનો પોગિયો છે, તે આટલો તત્પેચ શાનો? આર્ય જનોમા હજી શૌર્ય છે

એફેષ્ટિયન–હુ જાઉ છું

સબળા રાજકુમાર–ભલે! ભલે! જાને રાજ થા

(એફેષ્ટિયન જાય છે.)

સુભટનો ઉત્સાહ

પદ.

ઉત્સાહે ઉત્સાહે

શુભ સ્વતન્ત્રતાને માને
ઉર પ્રફુલ્લ કરિ અભિમાને, સમરરંગ રમવાને ધાએ
સુભટ સહુ ઉત્સાહે ઉત્સાહે

ઉઠીને શસ્ત્ર સજે સહુ વીર, કરી કુચ રણમાં જઇ રેહ ધીર;
અરીને દાબે તે નિજ નીર, દઇને થોડા લે બહુ શીર,
પડે પણ સ્વતન્ત્રતાનું હીર, રાખજો વારસને કહે વીર
સુભટ સહુ ઉત્સાહે ઉત્સાહે

સ્ત્રિયો પણ ઉમંગમાં સોહાય, ટળીને દાસ છુટા રેવાય,
છ્યા સુખ ત્યારે સહુ લેનાય, ભણે એમ સર્વે માહો માય,
વિજોગે આપણને દુઃખ થાય, તોએ સુખ આશાનું મોહાય
સુભટ સહુ ઉત્સાહે ઉત્સાહે

સકળજન બંધનથી રીબાય, વળી દુઃખ રણે પડ્યાનું થાય;
કહોજી કિયું ગમતું કેહવાય? પને શું વીર અમર નળખાય,
છતે શું દાસપણું નવ જાય? શૂર નવ કાયર તે રીબાય
સુભટ સહુ ઉત્સાહે ઉત્સાહે

જિતે નગનાગ નુરે રંગાય, સહુ જણ ઉદ્યમમાં દેખાય,
કળા વિદ્યા વિધવિધ દિપાય, નિતે સુખ જમાવ વધતા થાય,
જગતમાં સ્નેહ શૌર્ય ઝળકાય, નર્મદ દેશ ઘણો વખણાય
સુભટ સહુ ઉત્સાહે ઉત્સાહે

પ્રકરણ ૪૫ મુ

અવ્યવસ્થા.

મોહનચંદ્રની મૈયત ક્રિયા વિતિ કે એક દિવસ મહુવારમા ટપાળના સીપાઈએ લાવીને એક પત્ર કિશોરના હાથમા આપ્યો એના ઉપરથી એ તુરત મુબઈ આવવાને જણાવ્યાથી ઘણી ચટપટી થઈ ગંગાએ ધાર્મિક રીતે તેના ઉદ્વેગનુ કારણ શાત પાડ્યુ, પરતુ જે મનમા શીકર પેઠી તે મન કદીપણ શાત થયુ નહી ઘરની સઘળી સભાળ તેને માથે આવી પડી હતી આ બોજો જીદગીની શરૂઆતમા તેને ઘણો ભારે થઈ પડ્યો વડિલ બધુ મણિલાલનો પગાર ઘણો કમતી હતો, ને તેની સ્ત્રી તુળજાનો તેનાપર ઘણો શકો બાઝેલો હતો તેથી ઘરમા તે પૈ પણ આપવાના અખાડા કરતો હતો કવચિત તે પાચ પચીસ રૂપિયા મોકળતો હતો છતા સઘળી પીડા કિશોરને હતી ને તેને દુ ખે એ દુબળા જેવો, ચાર દિવસમા થઈ ગયો

જે દિવસે પોતાના શિનોનો પત્ર મુબઈ આવવાનો આવ્યો તેજ દિવસે ગંગાના પિતાજી તેને મળવાને સુરત આવ્યા ગગા પોતાના પૂજ્ય પિતાના દર્શન લેવાને ઘણી આકળી ને અધીરી થઈ ગઈ, તેથી જેના, માણસે આવીને આવવાના સમાચાર કહ્યા તેવી તે દોડી કંગા સાસુજીને તો તે ઘણુ વસમુ લાગ્યુ, ને બડબડાટ ચલાવ્યો તેણે કહ્યુ કે "છોડી બાપને ભાથ નાખવા ! એની વહુને કંઈ શરમ છે કે સાસરાના ઘરમા કેમ વર્તવુ ! અમા એ બાપ હતા પણ અમે તો આવા ગાડા નહોતા કાઢતા" આના આવા ઘણા ઘણા અપશબ્દો કહ્યાથી ગગાને લાગ્યુ તો ઘણુ, પણ આ સમય બોલવાનો નથી, એમ ધારી મુગી મુગી ચાલી ગઈ કિશોરે પગ આગળ ધર્યો, ને પોતાના વડિલને ઘરમા લાવીને બેસાડ્યા

"કેમ શરીરે તો આરોગ્ય છોની ?"

'આપની કૃપાથી કુશળ છુ કઈ પત્ર સગર એકદમ પધાર્યા' આ પને તો સર્વે કુશળ છેની ?"

"તમને તથા ગગાને ઘણો વખત થયા મળ્યો નહોતો તેવી એકદમ ચાલ્યો આવ્યો છુ પાછા પુણે જવાનો વિચાર છે, કેમકે સોનાપુરના સબ જડજની જગ્યા ખાલી પડેછે તેપર સારો ચાન્સ છે, ને જો જગ્યાપર હોઇએ તો હક સબધી ધ્યાનમા રહે ?"

આ વિગેરે ઘણીક પ્રેમભરી વાતો થયા પછી બંને છુટા પડયા ગગા પોતાના પિતાને પૂર્ણ પ્રેમથી મળી રતીનાલ ગગાને જણવ્યુ કે કિશોરની તબિયત ઠીક રહેતી નથી, માટે પુરતી સભાળ રાખજે, ને એને જરાપણ પૈસા સબધી પીડા ભોગવવા દેતી નહી એમ કહીને રૂ ૧૦૦૦ ની બેંકનોટ આપી બીજે દિવસે રતીનાલ તથા કીશોર મુ બઇ ગયા ઘરમા સઘળુ અવ્યવસ્થિત હતુ ઘર ખટવાની દુગધામા પડવાથી તેનુ કામ ઓશીસમા ઘણુ ચઢી ગયુ હતુ આ કામની ઉકેળ કરતા એ શરીરે ઘણો નખાઇ ગયો, પણ કશી દરકાર નાખી નહી દર માસે પોતાના પગારમાથી બચાવીને થોડા ઘણા પૈસા ઘર ખરચને માટે એ મોકળવાને ચુકતો નહોતો જોક ગગાએ ઘણી વેળાએ લખી જણાવ્યુ હતુ તમારે ઘરની જરાપણ ચિતા રાખવી નહી, તથાપિ એનાથી તો કરકસર કરયા વગર રેહેવાતુ નહી

ઘર તો છેકજ બગડી ગયુ ગગાની વૃતિ, ગમે તેવી રાસરાસરખ હતી, તોપણ પોતાના પ્રિય પાસે જવાને ઘણી આતુર હતી લલિતાબાઇ ને માથે જે ધાક હતો તે જતો રહ્યો ને વહુઆરૂઓને ઘણી પજવવા લાગી તેમને હસ્તે ને તમકે મહેણા મારે, ગાળો ભાડે, ને વાત કરવા ના જે વસ્તુ હાથમા આવી તે ફેકે વિધવાપણામા જે શાતિ રાખવી જોઇએ તે આતી એનામા લેશપણ નહોતી એ તો પેલી દેહેવત પેઠે "ગઢી કુટીને માથા મુડી, હાથે પગે અડવી થઇ પણ ધણીની ઓરિયાળી ગઇ" તેમ દુ:ખ પડયુ, પણ સ્વતન્ત્ર મસ્તાના ગોવા જેવી તે બની તુળજા આની તડાતડ ઉત્તર દેતી હતી, ને કમળી તથા વેણીગવરી મુગે મોઢે સાખી રહેતા હતા પણ સૌ ઘણા કટાળી ગયા હતા કિશોર ગગા પાસેથી ઘરના વૃત્તાત જાણવાને હમેશા લખતો, પણ "સૌ ઠીક છે, નમા પ્રમાણે" એ શિવાય બીજી કોઇપણ રીતે તેણી લખી જણાવતી નહી પણ એક વખત ઘણી રીતે કટાળવાથી આ પ્રમાણે પત્ર કિશોરપર લખ્યો —

"નેત્રમણી પ્રાણપ્રિય—આપના કુશળપત્ર સદા મળે છે, પણ સાંભળ્યા પ્રમાણે પ્રિયની આરોગ્યતા કુશળ નથી તમારે ઘરની ચિંતા કાઢી નાખવી ઘરમાં અરાજ્ય વ્યવસ્થા છે સાસુજીનો ત્રાસ હવે વેઠાતો નથી પણ પ્રાણવલ્લભ તેથી એમ મા ધારશો કે દાસી તમારી માતાનું પાલ્ન-વન કરવે આનંદ રાખે છે આપે હમણાં રૂ ૩૦૦ ઘરના ખરચ માટે મોકલ્યા છે હજી તો ગયાને માત્ર ૩૦ દિવસ થયા નથી તેટલામાં એ રકમ ક્યાંથી આવી તે મને સમજાતું નથી દુખે તમે દુબળા થયા છો. તો શું આવી ફીકર હવે તમારે રાખવી જોઈયે ! હે પ્રિયવલ્લભ ! તમે મને જણાવશો કે હાલમાં આટલી બધી ફીકર કેમ પેઠી છે? ને મેં શું તકસીર કીધી છે કે તમારા દુખમાં ભાગ લેવાને મને તેડાવતા નથી ? તમારે કારણે મારું જરઝવેર અને તનમન સૌ આપવાને તત્પર છું તમારા દુખના કંઈપણ સમાચાર જાણું છું એટલે પ્રિય, મને અન્ન ઝેર સમાન લાગે છે, નિદ્રા આવતી નથી ને સર્વસ્વ ત્યાગ કરું છું કૃપાનાથ મને તમારા દુખનું કારણ જણાવજો ઘરની સઘળી ફીકર તજી દો મારા શિરપર તમે જે જોખમ મુક્યો છે તે મને સંભાળવા દો હું ઘરની વ્યવસ્થા કરીશ માંરા પિતાજી અત્રે આવ્યા હતા ત્યારે મારા હાથમાં રૂ ૧૦૦૦ની નોટ મુકી ગયા છે—જે પૈસા મેં તમારા ચરણ નજીક મુક્યા છે હું તેમાંથી સર્વ રીતે ખરચો ચલાવીશ એ પૈસા તમારાજ જાણજો ને હવે કદીપણ પૈસા મેળવવા શ્રમ ઉઠાવતા નહી તમે આવ્યા ત્યારે પગારમાંથી રાતખડો લેવાને કહ્યું હતું, પણ હવે તે લેતા નહી મને તેની કશી જરૂર નથી આપ છો તો સર્વ છે નિરંતર પ્રેમ ને પત્ર જારી રાખજો.

તમારી વહાલી
ગંગા."

સુરત તા ૧૦ મી
ડીસેંબર ૧૮૭૭

આ પત્ર વાંચતા કિશોરનું કુમળું કાળજું ઘણું ભરાઈ આવ્યું એટલામાં, મોતીલાલ આવી પહોંચ્યો તેણે પોતાના મિત્રની વિપત્તિ માટે બહુ લાગ્યું બંનો જણા રડયા મોતીલાલે ખુલ્લું કહ્યું કે હવે આવી રીતનો જુલમ નહી સહેવાય, પણ હાલ, નિરૂપાય છિયે કોઈપણ રસ્તો લાવી ઘરમાં આનંદ વ્યાપે તેમ કરવું જોઈયે એમ ઠરાવ કીધો.

ન છુટકે ગંગાની સલાહ કિશોરે માન્ય રાખી ઘરની મંડળી ખટપટમાંથી તે મોકળો થવાને તયાર થયો, પણ લલિતાએ કોઈને સુખે રોટલો ખાવા ન દીધો "હું છું લેડીના રોટના ખાઉંશ," એવા ગુમાનમાં તેણે ગંગાના કરેલા સઘળા કામોને વગોવવા માંડયા કિશોર એક રવિવારે સુરત આવ્યો, પણ જે કાચ ફુટયો તે પાછો સંધાયો નહિ મોહનચંદ્રના ઘરની અવ્યવસ્થા તે પાછી સ્વસ્થતા થવા પામી નહી કોઈપણ દિન એવો ઉગતો નહી કે સુખે જંપીને કોઈએ ખાધો હોય સાસુને વહુને લડાઈ, માને દિકરીને લડાઈ, દેરાણી જેઠાણીને પણ લડાઈ, ને પછાડીથી ભાઈઓ ભાઈઓમાં પણ ઝગડો જાગ્યો મણીનાને ઘણા વખત સુધી પોતાની માના ઝોમાં ખાધા, ને તુળજાને ઘણી પજવવામાં આવી. પણ હવે તે તદન કંટાળી ગયો ઘણા કઠોર શબ્દો તેણે પોતાની માતાને કહ્યા, ને જો કે તેમાં તેનો દોષ થોડો હતો, પણ એથી ઘરમાં કકાના વધ્યો તુળજા વણી વટલી, ને ગંગા વારતી, પણ હવે તે વારી રહી નહી કોઈ વખત તો જેઠાણી સાથે જોઈએ તેવું ગમ્મત યુદ્ધ થતું ને મનમાં ન્યાયવાન ગણાતા હતા કોઈ વખત જેઠાણી ભુખ્યા કડાકા ખેંચતા તો કોઈ વખત તુળજા ને તે સાથે બીજા બધા કડાકા ખેંચતા હતા

જે ઘરમાં રોજની કચકાડ જાગે ત્યાં કદીપણ શાંતિ હોય નહિ, વે. ણી ગવરીપર લલીતાબાઈ પછાડીથી ઘણું હેત બતાવતા ને વણિયાની મા બહુ લાડ લડાવવા લાગી, તેથી તે પોતાની માનો કલાગરો થયો કદી મહી ગંગા પોતાના સંબંધમાં વાત બોલતી તો એ વણે ટોંકે નહી ને રડતા ગંગા ઘણી રડતી તેનાથી એક પણ શબ્દ બોલાતો નહિ પણ ઉનટી માં પાસે જઈને રોવે પગે પડતી તે મનમાં ઘણી મુંઝાતી હતી, ને માં એક મત થઈને ઘરમાં આનંદ કરે તેવું કરવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ બધું કોઈ સમજ્યુ નહિ કિશોરને એ વિશે ખબર કરવી એને ગમી નહી, કેમકે તે એકતો પીડામાં હતો, ને એ હકીકત જણાવવાથી તે વધારે દુખી થશે એમ એને માન્યુ હતુ

તુળજાને રડાક ગીને પજવનારી મણીનાને પોતાના પિતાનું ઘર હમેશને માટે તજ્યુ ને જે ઘર હમેશા સુખ શાંતિમાં રહેવું જોઈયે તે ઘરમાં પુરતી ફાટ પડી હવે ગંગાની સાથે નામુરૂપે ઝગડા થવા મા

ડયા, જેથી તે વળી ત્હાલી ત્રાસ પામી ગઈ ઘરની પીડાથી તે બહુ માંદી પડી, પણ કોઇએ જરાપણ બરદાસ્ત લીધી નહી બીચારી શ્રીમંત સદ્ગુણી પોતાની એકનીએક લાડવાઈ દિકરી બે દિવસ સુધી પોતાના શયનગૃહમા એકલી પડી રહી, પરંતુ ઘરના કોઇયે આવીને ત્મારૂ પાણી સરખુ પુછ્યુ નહિ

પ્રકરણ ૪૬ મુ

ગર્ભવતિ ગંગા.

રાત પછી દહાડો ને દહાડા પછી રાત જવા લાગી ઘરમાંથી સ્વસ્થત ગઈ, તે વળી ઘણી વિટંબણાયો પડી તેવામા મુંબઈમા કિશોરની તબીયત બગડી આવી ને ગંગા જવાને તત્પર થઈ આ વેળાએ પણ સાસુ નડયાવિના રહી નહિ તુળજા ને મણીલાલના ઘરની સઘળી ફીકર તજીને બેઠા હતા માની શિખામણથી વેણીદાસ પોતાના પિતાના વચનને વિસરી ગયો ને તે પણ પોતાની વડી ભાભીને હેરાન કરતો હતો. ઘરની પીડામાથી ગંગા મોકળી થઈ તે માટે આનંદ પામી તે મુંબઈ ગઈ, ને સુરતમા કમલી વિગેરે સર્વે રહ્યા એ વેળા લલીતાબાઈએ પોતાની દીકરીપર ખાર કાઢવા માડયો 'બડા નહી તો લડનાગે આપી' તેમ તેને તો કંઈ નહી તો કંઇપણ નિમિત્ત જોઈતુ હતુ પોતાની પ્રિય નણંદને એકલી મુકીને ગંગાને જવુ ગમ્યુ તો નહી, પણ તે નિરૂપાય હતી મુંબઈ આવ્યા પછી મોતીલાલ રોજ ગંગાને મળવાને આવતો હતો, ને કમલીની શી ઈચ્છા છે તે જાણવાને ઘણો આતુર હતો તે રોજ કમલીને પત્ર લખતો, ને તેમા તેણે જોઈ લીધુ હતુ કે કમલીની સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે, જો તેના ભાઈની મરજી હોય તો–નહિતો સુખે પપે ગમે તેમ પણ પોતાની જીંદગી ગુજારશે કિશોર પોતે એ લગ્ન માટે રાજી હતો, તથાપિ લોક લાજથી બહુ ડરતો હતો, ને તેથી કંઈ પણ નિર્ણય તે આવ્યો નહોતો

મુંબઈમા સઘળા ખટપટથી દૂર હોવાને લીધે ગંગા સુખમા રહી ત્રણે મહિના રહીને તે સુરત આવી, ત્યા ઘર દહાડા તેનો તેજ' હતો પણ હમણા તેણે ઘણા થોડા દિવસ સાસરામા રહેવુ હતુ તેથી સઘળુ

કામ સભાળીને લીધુ થોડા દિવસમા તેનુ સીમંત હતુ, તેથી પોતાને પિયર ગઈ હીગોરે પણ તેમ કરવાની સહલા આપી હતી ગગાનો પિતા ઘણો લાયક તથા બ્રિટિશ સરકારમા પકાતો સત્તાવાનો હતો ન્યાત જ્ઞાતમા તેમ બીજી બાબતમા તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણી સારી હતી નીતિ શ્રમથી ને ખરે માર્ગે પૈસા પેદા કીધા હતા, તેટલુ છતા તેને કશો ગર્વ નહોતો એક દીકરી ને દીકરો હતો, પરતુ ગગા તેને ઘણી વહાલી ને લાડકી હતી

પોતાના પિતાને ઘેર આવ્યા પછી પણ કામગરી ગગાથી નચિંતાઈએ બેસાયુ નહી માબાપનો અથાગ પ્રેમ છતા તે દરેક ધધામા આગળ પડતી હતી. તે ગર્ભવતિ છે તેથી એના માતા પિતાને બહુ આનદ વ્યાપ્યો તેનામા જરા જેટલી પણ સુસ્તી નહોતી, તેથી તેની ઉત્તમ કેળવણી ને મર્યાદા રીતભાતથી પિતા માતા ઘણા આનદ પામતા હતા જેમ સાસરામા કામ કરવે ચપળ હતી તેમજ અત્રે પણ હતી પિતા ઘેર પધારે તે પેહેલા તેને માટેના સત્કારની સઘલી ગોઠવણ કરી મુકતી હતી એનો પિતા કવચિત કવચિત કેહેતો કે "બેહેન! તુ શું કરવા કામ કરવાને નથી આવી, જરા આરામ લે આટલાબધા માણસો છે છતા તને કોણ કામ કરવા કહે છે?" પણ એનુ કામગરુ હાડ નિરાંતે બેસે નહિ. ને તે પોતાના ભાઈ તથા પિતા વિગેરેને માટે ગમતુ તૈયાર રાખતી પોતાના ભાઈના છોકરાઓ માટે ટોપી, ઝભલા વિગેરે ભાતભાતના વસ્ત્રો તૈયાર કરતી તેથી ઘણો પ્રેમ સર્વનો તેની તરફ છૂટતો હતો

પોતાના ભાઈના દિકરાઓ બાળક હતા, ને તેઓ ઘણુ તોફાન કરી ને કદી પોતાની ફોઈને સતાવતા, પણ તેથી એ કંટાળતી નહી ગગાની મા કદી ખીજવાઈ જતી, પણ ગગા તેને પણ શાત પાડતી ખાવા પીવાને માટે નાના બાળકો ગગાની માની આસપાસ વીટળાઈ વળતા, ને તેથી ડોસા ઘણા બડબડતા, પણ ગગા કહેતી કે બાળકો તો એવાજ હોયછે ત્યારે તે હસતી ને બાળકોને ખાવાનુ આપતી તે નનાડી મુકતી હતી. સર્વ રીતે રહીવાનુ ઘર એક શાત રમકડા જેવુ કદ્રુપ હતુ એ ઘરમા રોકટોક કે અમર્યાદા જેવુ કશુએ હતુ નહી ગગાની મા પોતાની દીકરી સમાન વહુને માન આપતી હતી ને તે ક-

દીપણ તેમને ઉચે સ્વરે બોલાવની પણ નહી વહુ પણ જાતે મર્યાદાવાળી ને હસમુખી હતી ને તેથી ઘરમા ત ટાનુ નામ પણ જણાતુ નહતુ કાતો ગગા સુનક્ષણી હતી તેથી કે કાતો વહુ મર્યાદાવાળી હતી તેથી, ગમે તે કારણ હોય, પણ નણદ ભોજાઈ વચ્ચે ઘણુ ઘણો પ્યાર હતો ગગા વરમા આવનાથી તેના ભાઈ ની વહુ ઘણી આનદ પામી ને વારે ને ઘડીએ સૌ બનો આનદમા બેસી ગપાટા મારતા હતા આનદમા વાતો સાથે કરતા, જમતા સાથે, ફરતા સાથે, વાચતા સાથે, ગાતા સાથે ને ઘણી વેળાએ સુતા પણ સાથે હતા જેટલો વખત ગગા પોતાના પિહેરમા રહી તેમા એક દિવસ પણ બ નો બણુવાર પણ જુદા પડયા નથી એમ કહીયે તો ચાલી શકે

પોતાના પુજ્ય સસરાના મરણ પછી ગગાના દિલમા જે ફીકર ચિતા પેઠી હતી, ને તેથી તેની કાતિ રયમતી ઘટી ગઈ હતી તે હવે જતી રહી પિહેરમા સર્વ પ્રાતિનુ સુખ હતુ, ને વળી પ્રેમની લહેરો ચોમેર ઉડતી હતી તેથી, ને સાથે ગર્ભવતી હતી તેથી તેની કાતિ વધારે દિપિ નિકળી તેના મુખનો રગ ચદ્ર પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યો તેના પિતાએ જોઈતા ભાત ભાતના અલકાર ને વસ્ત્રો કરાવ્યા, ને તે જ્યારે બહાર નિકળની ત્યારે તેની મૂર્તી એક બેનમુન દેખાતી હતી તેને વસ્ત્ર અલકાર કરાવ્યા તેથી તેની ભોજાઈ જરાપણ દુણાઈ નહી, પણ ઉલટુ તે સર્વમા સહાય થતી હતી આ ઘરમા ગગાને અસુખ તો જરાપણ હતુ નહી, તોપણ કદીમદી એ ઉતરેલ મોઢે વાડીમા એકાત બેસતી ને નિશ્વાસ મુકતી હતી તેનુ કારણ પ્રાણેશ્વરના દર્શન ઘણા દુર્લભ થઈ પડયા તે હતુ પોતાના પતિ શિવાય બીજુ તો આવી વેળાએ કોણ અતિપ્રિય હોય વારૂ ? ઘર તરફથી સમયે પ્રાણેશ્વર પત્ર પણ લખતો તો ત્યાથી "એ ભગવાન એના એજ" એવા સમાચાર ફરી વળતા હતા

દશ માસ પૂર્ણ થતા ગગાએ એક ઘણી સુદર પુત્રીનો જન્મ આપ્યો ઘણા હિદુ કુટુબમા પુત્રીનો જન્મ ગોકરવન જેવો ગણાય છે, પણ ગગાના માતા પિતા જરાપણ ખિન્ન થયા નહી, પણ મોટો આનદ વર્તાવ્યો

ગગા પોતાને પિએર રહી હતી તેવામા આપણી તરફ ઘણા બનાવો

બની ગયા મોતીલાલ ને કમલી વચ્ચે ઘણી મજબુત પ્રીતિ બાઝી બંનેએ ફરી લગ્ન કરવુ એવો નિશ્ચય કીધો. ન્યાતિનાનો ડર બંનેને હતો, ને તેવી શાસ્ત્ર શુ કેહે છે તેની શોધમા મોતીલાલ પડયો પણ ત્યાથી કંઈ પણ કાહો કાઢી આવ્યો નહિ કમળીના ઉપરાઉપરી મનો આવતા હતા, ને તે વખત ખોવાને માટે ના પાડતી હતી પણ અહિયા થોડીક હીંમત કમ હતી, ને તેના કારણો મજબુત હતા જ્યા સુધી કિશોર ખરા મનથી હા પાડ નહિ ત્યાસુધી કંઈપણ પગલુ ભરવાને મોતીલાલ કબુલજ હતો નહી આ બાબતની ખબર મોતીના માત પિતાને પડી, ને તેઓ ઘણા ગભરાયા ન્યાતની એક ઓથાર જેવી, પણ પેસાદારની દિકરી સાથે તેના લગ્નનુ સારુ કરી દેવાને તેઓ તૈયાર હતા પણ વખત છે ને આજકાલના છોકરાઓ માને નહી તે ભયે મોતીલાલનો વિચાર જાણવા ને લગન કરવાને ખુબ તાકયો પણ એણે નાની દા પાડી નહી આ પંચાતીને લીધે ને સુરત આવ્યો કમળીને ગળીને ઘેર જતા રસ્તામા તે પોલીસને હાથ પકડાયો સુરતમા એ અરસામા લાઈસન્સ ટાક્ષને લીધે હુલ્લડ થયુ હતુ આ હુલ્લડમા પોલીસની પકડાપકડી ઘણા જોરમા ચલી ને નગરના ઘણા ગારા સારા સંભાવિત ગૃહસ્થોના મનમા ધાસ્કો પડયો હતો તે ભયનો ભોગ મોતીલાલ થઈ પડયો આ ખબર કમળીને પડતા તેણે કિશોરને ઘણા નમ્ર શબ્દોમા વિનતી કીધી કે એના રક્ષણ માટે પુરતા ઉપાય ને વ આ પત્રમા જે પ્રેમ ભર્યા શબ્દો તેણે દર્શાવ્યા હતા તે ગુપ્ત રીતે એવુ સુચવતા હતા કે આ તેનો હવે પછી થનારો પતિ છે તેના સુખ વગર મને સુખ નથી કીશોર સુરત આવ્યો ને બાલીસ્ટર સાથે તેડતો આવ્યો બ્રિટીશ ન્યાયની વ્યવસ્થાનુ એ દેશમા પુરતુ ચિ જોતામા આવ્યુ હતુ સમય એવો હતો કે મોતીલાલને શિક્ષા થાત, પણ કોને બંનેએ તેની તરફથી ઘણી મારી મેહેનત કીધાથી ઘણે ખરચે તેનો છુટકો થયો.

ગુજરાતી ૧૨૨૮

મુંબઈ "ગુજરાતી" પ્રીંટીંગ પ્રેસ

નવી આવૃત્તિ] [અંક ૫૩ મો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

MONTHLY LITERARY AND CRITICAL REVIEW.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

તંત્રી.

સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

મે ૧૮૯૬.

૧ દમયન્તી

૨ આનંદમાંથી આનંદ

૩ “કહો—જનૂન થાઓ!!!”

૪ ચકની ભુગોળ

૫ ગુગા, એક સુંદર વાર્તા.

૬ બગડેલો જાગીરદાર

“ગુજરાતી”ના માલીક.

મુંબઈ, કોટ, મેડોવાના

સ્થાનિક ગ્રાહક પાસે રૂ. ૨.] [બહાર ગામના રૂ ૨-૩

બહાર પડી ચુક્યું છે.

આટલો સસ્તો એક પણ ગ્રંથ બહાર પડયો નથી

માત્ર સો નકલજ બાકી છે—તાકીદ મગાવી લેવી

[એ ગ્રંથના ૯૩૮ પૃષ્ઠ થયા છે-પણ તેમા સમાવેલુ સાહિત્ય જુના કાવ્યદોહનના ૧૧૦૦ પૃષ્ઠ જેટલુ છે]

બૃહત્

કાવ્યદોહન.

ગ્રંથ ૧ લો.

પ્રાચીન મહાકવિઓના મોટામા મોટા ૧૨ તો આખ્યાનો છે

પુષ્કળ આખ્યાયિકાઓ ને પુષ્કળ પદોનો સંગ્રહ છે

કઠણ શબ્દના કોશ સહિત.

કીંમત માત્ર રૂપીઆ ત્રણ-ટપાલ છ આના

પ્રથમ ગ્રંથના ગ્રાહકોને વેલ્યુપેબલ પારસલમા મોકલવામા આવશે જેમને ચોપડી ન મળી હોય તેઓએ લખી જણાવવુ

☞ જે ગૃહસ્થોએ સુરતમાં નામો નોંધાવ્યા હોય તેમણે 'ગુજરાતી'ના એજંટ એમ. એમ. દેશાઈની કુઠમાથી મગાવી લેવો સુરતમા ટપાલ ખરચ માત્ર બે આના છે, એટલે ત્યા રૂ ૨-૬-૦ માત્ર આપવાના છે

કાવ્યદોહનને નામે કોઈ પણ પુસ્તક લેતા સંભાલ રાખજો!!!

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

મે ૧૮૮૬.

ઇરાવતી

પ્રકરણ ૨૫ મુ

તો હિંદ-ઇ-ઇલાહી.

રોહેનશાહના ખાનગી ઓરડામા વારવામા આવેલી જે ક્રિયાઓ થતી હતી તે ગમે તેવી ધાસ્તી ભરેલી અને અપવિત્ર હશે તોપણ, અને તે ઉપરથી ધર્મિષ્ઠ સુમક્રુ તથા તેના બે સાથીઓ એમ અનુમાન કરતા કે અકબરે શેતાન સાથે સંબધ કીધોછે તે છતા પણ, આજની રાતના તો જે બનાવ બન્યો તેમા એક પુખ્તપણે વિચાર કરનાર મુસલમાનને કઇ વિચિત્ર લાગે તેવુ નહોતુ, અગર જો ત્યા ચાલતી વાત તે બરોબર સમજ્યો હોત તથા તેનો ભાવાર્થ તેની ધ્યાનમા ઉતર્યો હોત તો તેના મનમા સેજજ ખોટુ લાગતે

ફેઝી, અબુલફાઝલ, અને કુલુક બ્રાહ્મણ જે ઉત્તર તરફથી તરતજ આવ્યો હતો, તે ત્રણે જણા રોહેનશાહની હજુરમા બેઠા હતા

'તમારા ગુપ્ત દૂત તરફથી બીજી કઇ ખબર મળી છે કે?' રોહેનશાહે પોતાના પ્રધાનોને પુછ્યુ.

'ગઇ કાલની કઇ ખબર મળી નથી,' અબુલફાઝલે જવાબ આપ્યો 'પણ આજે મધ્યરાત્રીએ તેઓની આવવાની વકી છે ને (ધારૂ છુ કે તેઓ કઇ બાતમી લાવશે ખરા'

'શુ એ દિલગીર થવા જેવું નથી,' અકબર બોલ્યો, 'કે આવા માણસો સાથે આપણને કામ પાડવુ પડે છે? હા! આવા ઉપાય લેવાને શા માટે લોકો આપણને જરૂર પાડતા હશે?'

'એ તો આપણી હાલની રાજપદ્ધતિ, જે બદલાઈ શકે તેવી નથી, તેનુ અનિવાર્ય પરિણામ છે' પ્રધાને જવાબ વાળ્યો 'જ્યારે સઘળી સત્તા એકજ પુરૂષના હાથમા મુકાયલી છે, અને તે એક પુરૂષ રાજ્યકારભારથી નામીપાસ થયેલા લોકોની ફરીયાદો બિનપાયાદાર ગણે ત્યારે, વાજબી રીતે કે ગેરવાજબી રીતે, તેઓ નારાજ થયા હોય તોપણ તેમને દાદ મેળવવાના બીજા સાધન રહેતા નથી પોતાની મતલબ પાર પાડવાને માટે લોભી પુરૂષો તથા શ્રીમત થવાની ઈચ્છા રાખનારાઓ તેમને પોતાના હાથમા લે છે તથા તેમને અગાડી ધરી અદરખાનેથી ઉશ્કેરણી કર્યા કરે છે'

'પણ મારી રૈયતની ફરીયાદ સાભલવાની હુ કદી ના પાડતો નથી,' અકબરે કહ્યુ, 'અને તે ફરીયાદો વાજબી હોયછે તો મારાથી બને તેટલે દરજ્જે તેની દાદ આપુ છુ'

'તે વાજબી હોયછે તો?' અબુલફ્રાઝલ તે વાક્ય ફરીથી બોલ્યો, 'હા, પણ તે નક્કી કોણ કરેછે? શેહનશાહ અને તેના સલાહકારોજ કેની?'

'પણ ત્યારે તે શિવાય આપણે શુ કરી શકીયે? આપણે જાણીયે છિયે કે દુનિયાના બીજા ભાગોમા કેટલાક રાજ્યો તથા પ્રજાઓ છે જ્યા જુદા પ્રકારનો કારભાર ચાલેછે, પણ તે લોકોની સ્થિતિ આપણા લોકોની સ્થિતિથી તદન જુદીજ છે આપણા લોકોની વર્તણુક, રીતભાત, તથા રૂઢીથી કઈ સભવિત હોય તોપણ આપણી હકુમત તળે ઘણા રાજ્યો અને જુદી જુદી કોમો છે તેથી પ્રજાનેજ રાજકારભારમા કઈ ખરેખરો ભાગ સોપવો તે શી રીતે બની શકે?'

'એ તો વાજબી છે,' અબુલ ફ્રાઝલ બોલ્યો, 'અને વધારે ફેરફાર કરવા એ મને દુરસ્ત લાગતા નથી તથા તે સભવિત પણ નથી એવુ મે જણાવ્યુજ છે હાલના રાજકારભાર માટે હુ બોલ્યો તે ફકત એટલુજ બતાવવાને માટે કે વધારે ખરાબ સ્થિતિ દૂર કરવાની ખાતર જે ઉપાય કામે લગાડવાની આપણને ફરજ પડેછે તે ઉપાય વાપર્યા વગર આપણે

છુટકો નથી વળી જે માણસોને આપણે પિંઢર સાથે ગુપ્ત હતો કહીએ છિયે તેના સબધમા જણાવવાનુ જે કોઈ ધારે તેના કરતા તેઓ ઓછા તીરસ્કારને પાત્ર છે, કઈ નહી તો, જે બે માણસો મારા મનમા છે તેઓ આબરૂદાર છે, બીજા લોકો તેમને માન આપેછે, અને તન મનથી આ-પણી ખાતર મહેનત કરેછે, તથા આપણુ રૂડુ ઇચ્છે છે વાત ખરી છે કે તેમને સારો પગાર આપવામા આવેછે, છતા તે કઈ વધારે જરૂરનુ નથી, કારણ કે પગાર વગર પણ તેઓ આપણને નિમકહલાલ રહેશે તે ઉપરાત તેઓએ એક ઘણુ અગત્યનુ કામ કર્યુ છે મલ્હારાવના ક-પટની ખાતરી તેઓ લાવ્યા હતા, અને તેના જેટલીજ અગત્યની ખબર, ગોરખયોગીના છુપા કાવતરાની પણ તેઓજ લાવ્યા હતા.'

'હા, હા,' ફૈઝી મરડાટમા બોલ્યો, 'જે તત્વવેત્તા—યોગશાસ્ત્રની ગુહ્યો શેહેનશાહને બતાવવાનો યત્ન કરતો હતો તે વેળાએ તેમની ક્ષણવાર મેળવેલી મેહરબાનીનુ ગુમાન ધરાવતો હતો તે પુરૂષ કેની? પણ એમાથી મારા જાણવા પ્રમાણે, કઈ શેહેનશાહને વિશેષ ફાયદો મળ્યો હતો નહી.'

પોતામા અતિઘણુ ડહાપણ હોવા છતા આવા લુચ્ચા ઠગારાથી ક્ષણવાર, પણ તદન ભોળવાઈ ગયો હતો એ વાત યાદ કરાવવાથી શેહેન-શાહ આ સમયે જરા શરમીદો પડી ગયો. પણ એટલામા કુલુક વચમા પડેલ ને નિચે મુજબ બોલી વાત જારી રાખી—'એ વાત ખરેખર દિલ ગીરી ઉત્પન્ન કરનારી છે, તથાપિ ગોરખ સાથે થોડોક પણ સબધ રાખવો લાગે છે. મારા જુના શિષ્ય સિદ્ધરામે એની કેટલીક વાત કહી છે તે જોતા એનાથી સાવચેત રહેવાની જરૂર છે ખરી, તોપણ અસલની યોગ વિદ્યા, જે હાલમા ઘણીખરી ભુલી જવામા આવેલી છે તે સબધી અમે કોઈ દિવસ પણ શોધ કરી શકીયે તેના કરતા વધારે જ્ઞાન એનામા છે, પછી તેવુ જ્ઞાન કદાચ દગાથી એને મળ્યુ હોય તો એ શુ થયુ.'

'તમે જુઓ છો ત્યારે,' હુંફથી અકબરે ફૈઝીને કહ્યુ—'આપણા મિત્ર કુલુક, જે બ્રાહ્મણોની સઘળી વિદ્યામા પ્રવીણ છે, તે પણ યોગ વિદ્યા કઈ એવી તદન બિનઉપયોગની ગણતા નથી.'

'આપણા ડાહ્યા મિત્ર જેની તરફથી આપણને ઘણુ જાણવા જેવુ જ્ઞાન મળેલુ છે તે કહે છે તો હુ ખુશીની સાથે કબુલ કરૂ છુ કે એ

વિદ્યામા ઘણોક અગત્યનો ભાગ સમાયલો છે પણ માફ કરજો, કુલુક, મારે પુછવુ પડે છે કે આવી ઘણા પુરાતન કાળની વિદ્યાઓથી શુ સત્વ મેળવવાની તમે આશા રાખો છો? મારા ધારવા પ્રમાણે તો તે એક પ્રકારની મૂઢતા છે કે જે અસભવિત સાયુજ્યમુક્તિની આશા આપે છે, એવી મુક્તિ મત્ર તત્રથી અથવા સ્પષ્ટ કહીએ તો ચમત્કારિક જાદુ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ વળી જણાવવામા આવે છે'

'પાતજલ શાસ્ત્રમા જે મત પ્રદર્શિત કીધુ છે તેની વિરૂદ્ધ હુ એટલો બધો જતો નથી,' કુલુકે ઉત્તર આપ્યો—'અગરજો હુ એમ જણાવતો નથી કે તેમાજ સઘળા સત્યનો સમાવેશ થયો છે યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્મા પરમાત્માનુ એકાગ્ર થવુ, તથા અનિત્ય પદાર્થોનુ નિત્ય થવુ એ મૂર્ખાઇ ભરેલા મત નથી પણ નિરાક। એકત્ર થઇ જવાથી કે લીનતાને લીધે મનુષ્ય પ્રાણીમા રહેલા મનના ગુપ્ત ભેદનો ખુલાસો થાય છે તથા તેવા ગુપ્તભેદથી એકાએક અનિત્ય પદાર્થ નિત્ય રૂપમા બદલાઈ જાય છે એવુ જે જણાવવામા આવે છે તેમા ઘણો શક રેહે છે આવી સાયુજ્યમુક્તિ સભવીત હોય તો તે ખરેખર આત્મલયજ ગણાય, પણ આ જેનુ પરિણામ છે તે મૂળ વિચાર આટલે બધે દરજ્જે, કે થોડે દરજ્જે પણ નાકબુલ કરવા લાયક છે એમ હુ ધારતો નથી. વળી સકોચિત જગ્યામા માણસોને દબાણ થવાને લીધે તથા તેમાથી તેમનો છુટકો થાય તેવુ ન હોવાને લીધે તેઓના ચૈતન્ય, જ્યારે વધારે ઉમદા તથા ઉચા પ્રકારના વિચારમા તેઓની વૃત્તિ ચોટે છે તેવા દુર્લભ સમયમા જેટલા ઇશ્વરના સ્વરૂપમા તદ્રૂપ થઇ શકે છે તેના કરતા વધારે કદી થતા નથી એ વાત શુ ખરી નથી? આવા વિચારો જો ફકત ખાલી શૂનકાર જેવા ન હોય પણ મનુષ્ય જીદગીના અનુભવપરથી, કે સાથી, ક કળાવી, કે મનુષ્યની સસારિક સ્થિતિના મનન કરવાથી જો બહાર પડતા હોય તો સમર્થાદ તથા સ્વબોધક આવુ સાર્વજનિક લાભમા તલ્લીન થઇ જાય તેના કરતા ઉચા પ્રકારના કેવા પ્રયોગની તમે આશા રાખો છો? જીદગીનુ ખરૂ સાર મનુષ્ય પ્રાણી જ્યાથી મેળવે છે તેમા, જો તેનુ કર્તવ્ય તેણે બરોબર બજાવ્યુ હોય છે તો, તેનો આખરે સમાવેશ થયો જોઇએ'

'આ ખરેખર મને રૂચતા શબ્દો છે,' અકબર બોલ્યો 'આજ વિચાર,—આત્મસંયમનો વિચાર—આપણા પોતાના તત્વશાસ્ત્રમા, તથા પશ્ચિમ તરફથી આવેના પાદરી જે મતનો ઉપદેશ કરે છે તેમા સજીવન કરતો માલમ પડે છે, પણ મનુષ્યોના અને ખાસ કરીને તત્વવેત્તાઓના વિચાર બીજા કોઈ વિષયપર દોરવી શકાય તેમ શુ નથી ? આ આત્મસંયમનો મત ગમે તેટલો ઉચા પ્રકારનો તથા યથાસ્થિત છે તથાપિ ચૈતન્ય અને પ્રકૃતિ જે વિશ્વમા વ્યાપેલા છે તેના નિત્ય સબધ માટે આપણને એવી શુ જ્ઞાન મળે છે?'

'બેશક,' તે બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો, 'જે તત્વવેત્તા તત્વશાસ્ત્રના વિચાર કરવામા જીદગી અને નીતિ સબધી કઈ પણ શોધ તથા મનન કરવાનુ કામ મુખ્ય ગણતો નથી તે તત્વવેત્તાના નામને લાયક ગણાય નહીં, પણ જીદગીનો ગુહ્યભેદ આપણને કોણ સમજાવી શકશે ?'

નિસદેહ તો કોઈ સમજાવી શકશે નહીં, ને હાલમા તો તેવુ કોઈ છે નહીં,' ફૈઝીએ ઉત્તર વાળ્યો, 'વરસોના વરસો પછી ભવિષ્યમા કોઈ જ્ઞાની પુરૂષ કેવી રીતે તે ખુલાસો કરી શકશે તેની આપણે અટકલ બાધી શકતા નથી પણ પ્રાચિનકાળના તથા અર્વાચિનકાળના ડાહ્યા માણસોએ ગ્રહણ કીધેલો તથા તેમાના ઘણાઓએ ઓછે વત્તે દરજ્જે સ્પષ્ટપણાથી દર્શાવેલો દઢમત કે 'સૃષ્ટિમા અનાદિ અને અનત એક નિત્ય જીવ છે,' જેને લીધે દરેક વસ્તુનો એક બીજા સાથે ગાઢો સબધ થયો છે અથવા તે એકત્ર થાય છે અને જેનો મુખ્ય નિયમ સવર્ધન, જીદગાનીના હલકા પ્રકારના રૂપને તેવી વધારે ઉચા પ્રકારના રૂપ આપવાનુ સવર્ધન છે, એવો દઢમત અગીકાર કરીને હમણા તો આપણે શુ સતોષ માનશો નહી ? અને આપણે પોતે, આપણે મનુષ્ય—શુ છિયે ? આપણી આસપાસ જે રહે છે તેવાજ પ્રકારના હમેશા આપણે માલમ પડીએ છિયે, તે (પરમાત્માના) સાર્વજનિક ચૈતન્યના પ્રકાશમય રૂપ છે—જેમા દરેકને પોતાના ટોળામા રહી પોત પોતાની શક્તિમુજબ સામાન્ય સવર્ધનમા ભાગ લેવાનુ નિર્માણ કીધેલુ છે જેમ જેમ વધારે ઉ

આ પ્રકારના તથા વધારે સાર્વજનિક હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવાની વાત આપણા લક્ષમા વધારે સ્પષ્ટપણે રાખીશુ તેમ તેમ સ્વાર્થની ક્ષુદ્ર લાગણીઓ દૂર ખસતી જશે અને આપણા જાતિભાઈઓ, આપણા સમાજ મડળ તથા આપણા રાજ્યનુ ભલુ કરવાની નિસ્વાર્થ ભક્તિ અગાડી પડતી જશે'

'ઘણીજ સરસરીતે આ બાબત તમે સમજાવી છે, ભલા ફૈઝી!' અકબર બોલ્યો 'પણ આ સઘળુ ખરૂ હોય તોપણ તેથી શુ તમને સતોષ થાય છે? કઈ બીજીજ વસ્તુ, કઈ વધારે અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુ મેળવવાની તમને ઈચ્છા થતી નથી?'

'બેશક,' ફૈઝીએ જવાબ આપ્યો, 'ગુઢ સામાન્ય કથનરૂપ એ એક વિચાર સતોષકારક નથી તે વધારે સ્પષ્ટપણે આપણે સમજીશુ અને તે લાગુ પાડવાનુ પણ આપણે શીખીશુ, તેના અહીં થતા અવિકરણનુ અવલોકન કરવાથી અમર જીદગી તથા અસલ સબધનુ જ્ઞાન મેળવવાને આપણે યત્ન કરીશુ, અને જેઓ તત્વશાસ્ત્રમા મચ્યા રહે છે તેઓ આવુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યત્ન કર્યાજ કરે છે'

'મારુ કહેવુ તમે બરોબર સમજ્યા નથી,' શેહેનશાહ બોલ્યો — 'છતા તમે જે સઘલી વાત કહી તે હુ કબુલ કરૂ છુ મારા કહેવાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો જે સાર્વજનિક ચૈતન્ય—(પરમાત્મા) વિશે તમે જણાવ્યુ તેનુ મૂળ કારણ તેના પોતામાજ છે કે તેથી પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની બીજી બુદ્ધિમા સમાયલુ છે'

'બુદ્ધિ તથા વિચાર, તેમજ જેને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છિયે તે આ પરમાત્માના મુખ્ય તથા અગત્યના ગુણ છે અનત આવિષ્કરણમા તે સઘલા પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે અને એમ છે ત્યારે વસ્તુના જે ગુણ છે તે પાછા તેના કારણરૂપ હોય એ કેમ સભવે?'

આ સાભળીને ત્યા આગળ બેઠેલા સઘળાઓ કેટલીક ક્ષણ તદન શાત થઈ ગયા આનો જવાબ આપવાને શેહનશાહે ફાંફા માર્યા, પણ વ્યર્થ—તેણે પોતાનુ ડોકુ ધુણાવ્યુ ને કઈ બોલી શક્યો નહીં

'મારા ભાઈ,' આખરે અબુલફઝલે ફૈઝી ને કહ્યુ, 'તમારી તકરાર બેશક ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે, પણ જેમ આપણા પૂજ્ય શેહનશાહની એથી ખાતરી થતી નથી, તેમજ મારી પણ ખાતરી થતી નથી

આત્મા અને પ્રકૃતિના આ સામાન્ય ગુણનો આ આપણી વાત સાથે શું સબંધ છે? એથી આપણે શુ લાભ થાય એમ છે?"

'ઠીક,' ફૈઝીએ હસીને કહ્યુ —'જો એ વાત ખરી હશે તો તમને કંઈ મળનાર નથી પણ અને જો એ વાત ખરી છે તો તમારે તે કબુલ કરવી જોઈએ, પછી તે તમને સંતોષકારક અથવા આનંદજનક લાગે કે નહીં તોપણ આથી હુ એમ બતાવવા માગુ છુ કે જે વસ્તુ આપણે સારી તથા ખરી માનીએ છિયે તેને માટે આપણામા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલેજ દરજ્જે જીંદગીમા મારો મત અમુલ્ય છે અથવા લાભકારક ગણાય છે, અને આના કરતા વધારેની તમે કેવી આશા રાખી શકો છો?'

'તમારૂ કહેવુ વાજબી છે,' અબુલફઝલે જવાબ આપ્યો, 'પણ મારા પોતાને માટે અને આપણા બન્નેને માટે બોલવા કરતા મારૂ બોલવુ ઓછી કેળવણી પામેના તથા ઓછી સમજવાળા લોકો માટે હતુ. આ લોકો આપણી આ સઘળી વાતો સમજી શકે એમ નથી, પણ રોજના અનુભવ કરતા કંઈ પણ વધારે ઉત્તમ અને ઉમદા વસ્તુની તેઓ આશા રાખે છે ને પ્રયત્ન કરે છે, તેટલા માટે આ ગૂઢ વિચારો સાધારણ લોકોને સમજ પડે તેવા આકારમા મુકવા એ શુ સંભવિત નથી?"

'જે બાબતનો ઘણીવાર હુ વિચાર કરતો તે બાબત આપણા મિત્ર ફૈઝીએ હમણા કહી બતાવી છે' અકબ્બર બોલ્યો 'ફૈઝીએ જણાવેલા આ મત અથવા વિચારને સારૂ નવા ચિન્હ કે નવુ રૂપ શોધી કાઢવુ જો શક્ય ન હોય તો અસલના વખતના લોકોનો વિચાર આપણે શુ ગ્રહણ કરી શકાયે નહીં? આ વિચારો છુટા છવાયા ધર્મ પંથના ખાસ તરીકે નહોતા, પણ લોકોના પોતાના ધર્મ તથા કલ્પના શક્તિના જુસ્સામાથી તેઓ આવિર્ભુત થયા હતા'

'હુ તમારો કહેવાનો અર્થ સમજ્યો,' અકબ્બર બોલતો બંધ થયો તે ફૈઝી બોલ્યો 'હુ જો ભુલતો ન હોઉં તો, જે નવો મત અથવા ઉપદેશ શહેનશાહ સ્થાપન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, અને જેની માહિતી તેમના કેટલાક વિશ્વાસુ મિત્રોને ક્યારની થઈ છે તે મત યા ઉપદેશ સંબંધી તમારૂ બોલવુ થાય છે કેમ એજ ખરૂ કેની?"

'ખરેખર, તમે ભુલતા નથી,' અકબરે ઉત્તર આપ્યો, 'પણ એ

બાબત વધારે કહેવાની આજે મને તક મળી છે તેનો લાભ લઈ બાકી ની વાત જણાવું છુ–ઘણી બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ મને, ફ્રેઝી તથા કુલુક, તમારી તરફથી થયું હતું તેને માટે હું તમારો આભારી છુ, અને આ પણ જે વાત ઉપર ઉતરી પડયા છિયે ને જેથી મારે કહેવાનો અર્થ ખુલ્લો બતાવવાનો મને વખત મળ્યો છે તે જોઈ ખરેખર મને આજે ઘણો આનંદ થાય છે સામજો સારૂં, બુદ્ધિને અનુકૂળ પડે તેવો ધર્મ મત જેમા દર્શાવી શકાય તથા તત્વશાસ્ત્રીઓ અને તેમના કરતા ઓછી સમજવાળાઓ જેથી સંતોષ માની શકે તેવા કોઈ પ્રકારના ધર્મ મતના રૂપ માટે હું લાંબો વખત થયા મંશોધન કર્યા કરૂ છુ. આખરે અસલના ઈરાનીઓ અને વિશેષે કરીને, કુલુક, તમારા પ્રાચીન કાળના તત્વવેત્તા કવિઓની મૂર્તિઓની મને માહિતી થતા તેમા હું જે શોધ તો હતો તે મને મળી આવ્યું તમને આટલી બધી જાણીતી મુર્તિઓ સૂર્ય અને અગ્નિ–એ વિશે મારૂં બોલવું છે તેજ અને ઉષ્ણતાના ઘણાજ અજાયેબ પમાડે તેવા પ્રસક્ષ સ્વરૂપોનુ મનન કરેવુ કદાચ પહેલવહેલા વ્યર્થ તથા નકામુ લાગશે, પણ વધારે સાવચેતીથી તપાસવાથી માલમ પડશે કે તેમા ઉચા પ્રકારનું સત્ય સમાયલુ છે ને તે કદાચ આવતા ભેકાઓમા વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એના પરિણામને લીધે તે સત્ય શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ પદવી પામશે જુઓ,' ઓરડાના ખુલ્લા ગોખ તરફ ફરી તથા ધીમે ધીમે અસ્ત થતા સૂર્ય તરફ આગળી કરી અકબર અગાડી બોલ્યો, 'આ દુનિયાના સઘના પ્રકાશ અને જીવનની કીર્ત્તિમય પ્રતિમા, આવતી કાલે ચકચકતી કાંતિ સહિત પાછો આવવાને આજે આપણને છોડી દે છે અસલના લોકો એને એક દેવ તરીકે ગણતા હતા, અને તેની પૂજા કરતા તથા પ્રાર્થના કરતા હતા, અને વળી અસલના ડાહ્યા પુરૂષો જીવનના મુખ્ય તત્વ તથા અનંત આકારમા હૃદયની સર્વવ્યાપક શક્તિની તે ઉત્કૃષ્ટ મૂર્ત્તિ છે એમ માનતા હતા કારણ કે તેજ તથા ઉષ્ણતા જેના વગર કોઈ પણ પદાર્થ હયાત રહી શકતો નથી તે શુ શરીર આત્મા ચૈતન્યના આપનારા નથી ? સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાના પ્રકાશમા, વિજળીના ચમકારમા, અને આપણા ઘરમા જે અગ્નિ પ્રગટ કરીયે છિયે તેમા આ શક્તિ જે કોઈ વેળાએ દિ-

તકારી છે ને કોઈ વેળાએ ભય ભરેલી તથા નાશકારક છે તેના ઘણા સાધારણ રૂપો આપણા જોવામા આવે છે આ શક્તિ આપણે હમેશા જોઈ શકતા નથી, તોપણ દરેક જગ્યાએ, પૃથ્વિમા તથા ગ્રહોમા, મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓમા, તેજ તથા વાયુમા રહેલી છે, અને તે ખરેખર આ પ્રમાણે છે તો ઐક્ય અને જે ચૈતન્ય માટે ફૈઝી તમે હમણાજ બોલ્યા હતા તેના ચિન્હ તરીકે આ શક્તિને આપણે જો પસંદ કરીયે તો શુ તે ફક્ત કવિઓની કલ્પના માફકજ ગણાશે? આપણા મિત્ર અબુલફાઝલ મારી સાથે એકમત છે એટલુજ નહી પણ મારો નવો મત, અથવા તમારી મરજી હોય તો એમ કહો કે અસલ જમાનાના લોકોના મતમાથી શોધી કાઢેલો મત લોકોમા પ્રવર્તાવવો અને હાલમા જે ધર્મના અનેક પાખંડ મત ચાલેછે તેને બદલે તે કબુલ કરવાની તેઓ ઈચ્છા જણાવેછે કે નહી તેની અજમાયસ કરવી એવી એની ઉત્કંઠા છે બીજા મતોથી ઓળખાવવાને આ મતનુ કંઈ નામ આપવાની જરૂર હતી, અને અગરજો નામ ઉપરથી સઘળો ભાવાર્થ નીકળી શકે, નહી તો પણ "તોહીદ-ઈ-ઈલાહી," "પરમેશ્વરની ઐક્યતા" એ નામ અયોગ્ય લાગ્યુ નહોતુ—દિનકરની પ્રાતઃકાળમા અને પ્રકાશની રાત્રીએ યોગ્ય ભજન તથા ઊપાસના કરવા શિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની જાહેર પૂજા કે ક્રિયા એ મતમાથી તદ્દન બાતલ કરેલી છે—આના સબધમા મે તમને થોડીક વાત તો કહેલીજ હતી, પણ પેહલા કોઈવાર આટના ખુલાસાથી જણાવી નહોતી આ મત પ્રવર્તાવવાને માટે હવે અનુકૂળ વખત આવ્યો છે, તમારો અભિપ્રાય શુ છે તે મને નિખાલસ મનથી કહો'

અબુલફાઝલ કે ફૈઝી આ માગણી એકદમ કબુલ કરવાને રાજી દેખાયા નહી આખરે ફૈઝીએ પોતાના વિચાર જણાવ્યા

'બુદ્ધિમાન શેહેનશાહ, તમારા સવાલનો જવાબ અમે એકદમ આપી શકતા નથી તે માટે ક્ષમા કરશો તમે જે અગત્યની બાબત અમને કહી છે તેને માટે થોડીવાર વિચાર કરવાની જરૂર છે તમે બતાવેલી યુક્તિમા લક્ષ્યાવે એવુ ઘણુ છે, અને વળી, મારા નમ્ર અધિન મત પ્રમાણે તેમા જોખમ ભરેલુ પણ ઘણુ છે તમારા નવા મતમા જણાવેલી મૂર્તિઓ—જેનો ઘણો ભાગ અમારા કવિઓ તથા તત્વશાસ્ત્રીઓ તરફથી

તમે મેળવેલો છે-તેની ગંભિરતા તથા પ્રૌઢતા હુ પહેલે તો કબુલ કરૂ છુ. પણ એમા શુ ઘણો ભય રહેલો નથી? આ ઈશ્વરસૂચક ચિન્હો લોકોમા એકેનાર દાખલ થશે તથા તેઓ માન્ય રાખશે કે પછી થોડા સમયમા તેનો મૂળ અર્થ જતો રહેશે અને આખરે ખાડાગની તથા પોતાની મેળે થતી ધર્મની ભકિત તરીકે તે ગણવામા આવશે વળી આજ મત, જેને લોકોમા પ્રવર્તાવવાની તમારી ઇચ્છા છે, તે પહેલા ખરેખર એક કરતા વધારે લોકોના પથમા ચાલુ હતો તે વાતનો પણ આપણે બરોબર વિચાર કરવો જોઇયે તેનુ આખર પરિણામ શું થયુ હતુ? આ હાલના જમાનામાજ ફકત નહીં, પણ તમે કહોછો તેમ પુરાતનકાળમા ભક્તિ વિષય સબંધી શકા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને હમણાની પેઠે તે વેળાએ ઘણા ધર્મિષ્ટ પુરૂષો પુછતા હતા કે-'જે ચેતન્ય આપે છે, જે શક્તિ આપે છે, જેના હુકમને સઘળા દેવતા માન આપે છે, જેની છાયામાજ અમરપણુ વસે છે, તેમજ જેની છાયામા મૃત્યુ પણ છે, આ સઘળામા કયો એક પરમેશ્વર છે કે જેને આપણે અમારા બળીદાન આપીશુ?' તે પ્રાચીનકાળમા પણ સૂર્ય અને અગ્નિ, ઓન તથા શક્તિના રૂપના ચિન્હ તરીકે માનવામા મનુષ્યોના મન સતોષ પામ્યા નહોતા આરે સૂર્ય તથા અગ્નિની પ્રાચીનકાળમા થયલી પુજા કરતા તારા ડાઈ-ઓર્ડી-લાહીનો શુ ભવિષ્યમા વધારે સારો સત્કાર થશે વારૂ?"

અકબરે કઈ જવાબ આપ્યો નહી પણ તેણે-'અને દોઓ! તમારો શુ અભિપ્રાય છે?' એમ પુછયુ

'મારા પુજ્ય મિત્રે જે કહ્યુછે તેમા વધારે કહેવાનુ કઈ બાકી રહ્યું નથી,' ફૈઝીએ ઉત્તર આપ્યો, 'અગાઉના વખતમા ઉત્પન્ન થયેલી જે શકા માટે એમણે કહ્યુ છે ને એમણે વેદમાથી જણાવેલા ભાગ કરતા પણ વધારે સ્પષ્ટપણે દરશાવેલીછે બીજે ઋષિઓ કરતા વધારે જુસ્સાથી જણાવેછે કે-

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

ऋग्वेद*

* ગુપ્ત વાત કોણ જાણે છે, તે વાત અહીં કોણે ખુલ્લી કરી છે?

'આ ઉપરથી જણાય છે કે ધર્મની માફક શંકા પણ ઘણા જુના કાળની છે પણ વારૂ તે એકવાર રહેવા દઈએ, અને તેની સાથે સુધાર કોને પોતાના અમગાળમન પુરૂષો તરફથી હમેશા જે પ્રતિરોધ તથા તિરસ્કાર થયો છે—તેની આપણે હાલ દરકાર ન રાખીએ—આવા પ્રતિરોધ તથા તિરસ્કારના ચિન્હો જ્યા નવા મતની ખબર લોકોને પડી છે ત્યા કોઈ કોઇ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે અકબર જેવો પુરૂષ આનો કંઈ ભય રાખશે નહીં પણ એક બીજો ભય રાખવા જેવી બાબત છે જેને વિશે કુલુકે કહ્યુ છે અને જે નજીવી જેવી ગણી મનમાથી કાઢી નાખવા જેવી નથી એકવાર નામ આપ્યા બાદ, પછી તે નામ અલ્લા હોય કે બીજુ કંઈ, અજ્ઞાન લોકો તેને અમુક પદાર્થની સત્તા તરીકે માનશે અને અમરઆત્માથી જુદાજ કોઈ રૂપની પ્રતિમા તરીકે ગણશે એવી ધાસ્તી રહે છે, એમ થશે ત્યારે સ્વભાવિક રીતે તમારો મત–પરમેશ્વરની એકતા–એ એમને એમ પડી ભાગશે, તેથી તમે શુ નવુ દાખલ કીધેલુ ગણાશે, કે તમે શુ તેથી લાભ મેળવી શકશો?'

'પણ ફૈઝી,' અબુલફઝલે પુછ્યુ, 'લોકો વધારે ડાહ્યા તથા વિચારવાન થાય તેને માટે તમે શુ રસ્તો બતાવો છો? શેહેનશાહની ઈચ્છા છે તે મુજબ વિચારોનો સુધારો તમે કેવી રીતે કરી શકો?'

'ચીનના મોટા તત્વશાસ્ત્રીઓ,' ફૈઝીએ ઉત્તર આપ્યો, 'અને સઘળા મોટા સુધારકો લાંબો વખત થયા કોઈ પણ ધર્મ પાળતા નથી, પણ લોકોને કેળવવા તથા વધારે સમજણા કરવા એ બાબતમા તેઓ ખરે રસ્તે પડયા છે અને ખરેખરી શરૂઆત કીધી છે, અને આપણે એ બાબત ઘણે દરજ્જે વીસારી દીધી છે સઘળા કરતા, લોકોને કેળવણી આપવી એજ મુખ્ય બાબત છે તેમાજ ફક્ત ખરેખરો અને સપૂર્ણ

આ નાનાવિધ સૃષ્ટિ કયાથી ઉત્પન્ન થઇ? દેવો પોતે તો પછી હૈયાતિમા આવેલા હતા, આ મોટી સૃષ્ટિ કયાથી પેદા થઇ એ કોણ જાણે છે? આ સઘળી મોટી સૃષ્ટિ જેમાથી પેદા થઇ તેની પોતાની ઇચ્છાએ આ ઉત્પન્ન કીધુ છે કે તેનો કંઈ એમા ઉપયોગ થયો નથી? સર્વથી ઉચ્ચ સ્વર્ગમા જે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે તે આ વાત જાણે છે ક કદાચ તે પણ આ કંઈ જાણતો નથી'

રીતે મિશ્રિત ઉપાય સમાયલો છે. વાત ખરી છે કે આના પરિણામ એકદમ જણાતા નથી વળી જે લોકો મોટા કામ માથે લઈ શરૂ કરે છે તેઓ ક્વચિતજ તે ફળીભૂત થયેલા જોતા જીવે છે, પરન્તુ તે આખર ફળીભૂત થયા વગર રહેતા નથી પણ ઈશ્વર પ્રકાશનના કે બીજા કોઈના પણ આધારવાળો એક નવો મત લોકોમા દર્શાવવો તે થોડો વખત કદાચ ચાલશે તોપણ આખરે તે અવશ્ય સ્થિતિએ નથી પહોચતોજ.'

'તમે જે હમણા કહ્યુ છે તેમા ઘણુ સત્ય લાગે છે,' અકબરે જવાબ આપ્યો, 'અને એ સંબંધીનો હુ પુરો વિચાર કરીશ તથા તે તરફ લક્ષ આપીશ. આપણો નવો મત લોકોમા પ્રવર્તાવવાને જો ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ લાગતી હોય તો આપણા મિત્ર મડળમાજ તે ચલાવવો એ કદાચ ઉત્તમ રસ્તો છે તેમ છતા પણ આ મારો પ્રિય વિષય તથા યુક્તિ હુ એકદમ છોડી દઈશ એવી આશા રાખશો નહી, એ વિષય ઉપર આપણે ફરીથી વાદ ચલાવીશુ. આજે તો હવે ઘણુ થયુ, રાજ્ય કારભારનુ કેટલુક કામ હવે જોવાનુ છે. તમે બધાએ જે જે ખુલાસા કીધા છે તે માટે તમારો ઉપકાર માનુ છુ. તમારો અબુલફઝલ, તમે મને ટેકો આપ્યો છે તે માટે, અને તમારા બેહનો, તમારા સ્વચ્છ દિલના તથા નિખાલસ મનથી કીધેલા પ્રતિરોધ માટે.'

ગેહનશાહની રજા લઇ પોતાના મિત્રો સાથે, પેલા બે ગુપ્ત દૂતના હેવાલ તેમની સમક્ષ સાભળવાને સારૂ, અબુલફઝલ પોતાને મેહલ પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મુ

ખુન.

મનને આનદમા તરબોળ કરે તેવા એક પરોઢીઆમા સિદ્ધરામ, પોતાના બે સ્વાર સહિત, ફતેપૂર જવાને નીકળ્યો હતો. એક સાધારણ જાસુસપર ભરોસો રાખી તેને સોપી ન શકાય એવા અગત્યના કેટલાક કાગળો લઇને તેને મોકલવામા આવ્યો હતો. સૂર્યનુ તેજ ઘણુ પ્રકાશતુ હતુ, પણ તેનો

તાપ કંઇ ઘણો હતો નહી ઝાડોમા અગણિત રંગબેરંગી પક્ષીઓ મધુરૂ મધુરૂ ગાયન લનકારતા હતા, અને ખીસકોલી તથા નાના વાદરાઓ ડાલીએ ડાલીએ કુદતા હતા આખી સૃષ્ટિ લીલીછમ તથા દિલ બહેલાવનારી લાગતી હતી, અને વળી રસ્તે મળતા ખેડુતો જાણે કે ત્યા આસપાસ પસરી રહેલા આનંદમા તેઓ પણ ભાગ લેતા હોયની શુ તેમ હમેશની માફક ઉતાવળે પગલે ચાલવાને બદલે ધીમે ધીમે પગના ઉપાડતા જણાતા હતા

સઘળા પ્રાણી તથા મનુષ્યો આવા ઉલ્લાસમા હતા ત્યારે સિદ્ધરામજ એક વેળાએ ઘણો વિનોદી તથા આશાથી ભરપૂર હતો, તે આમ્ કંઇ ભાગ લેતો નહોતો. વિચારમા નિમગ્ન થયેલો તથા શોકગ્રસ્ત થયેલો તે મુગો મુગો અગાડી ચાલ્યો અને તેના માણસો તેની પાછળ જતા હતા આગ્રા શેહેરમા તે પહેલવહેલો આવ્યો હતો, અને પરવીઝ તથા બીજા મિત્રો સાથે મજાક મશ્કરી કરતો તથા કોશાધ્યક્ષની કુલીન પુત્રી સંબંધી વાતો વિશ્વાસપર દયાની લાગણી સહિત પરવીઝને મોઢે સાભળતો હતો તે વખત કરતા આ વખતે ખરેખર તે જુદોજ માણસ જણાતો હતો, એનામા આવો ફેરફાર જોઇને પરવીઝ અચબો પામ્યો હતો, તોપણ વિવેકની ખાતર તે બાબત એણે પુછપરછ કીધી નહોતી, અને સઘળી વસ્તુ પેહેલા કરતા જુદાજ પ્રકારની પોતાને લાગતી એવુ સિદ્ધને પોતાને પણ ઘણે દરજ્જે જણાતુ હતુ પોતાની પ્રાયાનુ પ્યારૂ નામ દેતો દેતો, જાણે કે આખી દુનિયા તે જીતી આવશે, તેમ ઘણી ખૂબી રથ્થે પોતાના લશ્કરી ઘોડાને દોડાવતા કુલુકે એને જોયો હતો તે દિવસના કરતા આ વખ્તે એ કેટલો બધો બદલાઇ ગયો હતો? જ્યારે ઇરાવતીનુ એક અધરોષ્ઠચુંબન તેને સ્વર્ગ સુખ જેટલુ લાગતુ—એક રીઝીયા જેવીના મોહક આલિંગનની ઈચ્છા રાખવાનુ તેને ભાન આવ્યુ હતુ ત્યાર પહેલા—જ્યારે એનુ અંતઃકરણ શુધ્ધ હતુ, અને કાવતરૂ, બેવફાદારી તથા કૃતઘ્નતાના ગુન્હા કરવાથી શરમ લાગવાનુ એને કારણ નહોતુ તે સમયના સિદ્ધમા ને આ વખતના સિદ્ધમા કેટલો બધો ફેરફાર હતો? તેના વિચાર ખરેખર શોકકારક હતા, કારણ કે પહેલા કોઈ પણ વખત તેના મનમા વહેમ આવેલા ત કરતા આ વેળાએ ઘણા વહેમ તેના મનમા ઉત્પન્ન થયા કરતા હતા શુ રીઝીયા તેના તરફ ખરેખરી આ-

સ્થાવાળી હતી, કે તેનો પતિ, જે તેના પોતાના કરતા તેણીના પ્યારને માટે વધારે લાયક હતો, તેની-સાથે જેવી રીતે વર્તી તેજ પ્રમાણે તેની પોતાની ભાયે વર્તતી હતી ? મલીમ શુ ખરેખર રાજકારભારના કામ માટેજ ત્યા આવ્યો હતો, કે મુલાકાત લેવાના તેના કંઈ બીજા હેતુ હતા ? અને વળી જે કાવતરામા સિદ્ધ વધારે ને વધારે ગુચવાતો ગયો હતો તેનુ શુ ? આ વેળાએ તે માટે તેણે વિચાર કીધો તો તેનુ જુદુજ સ્વરૂપ જણાવવા લાગ્યુ તે કંઈ પોતાના સ્વદેશના રક્ષણ માટે નહોતુ પણ તેનો તદ્દન જુદોજ હેતુ હતો એમ લાગ્યુ અને વળી રીઝીયાના પોતાના કહેવા મુજબ તેણીએ એને એક કરતા વધારે વાર છેતર્યો નહી? ત્યારે આ વેળાએ તે સત્યજ બોલેછે એવુ માનવાને હમણા એને શુ વિશેષ કારણ હતુ ? હમણા વળી એ કેવાએ ફસામા સપડાયો હશે ? કેવા અધમ કર્મ કરવા માટે એ પાછો તેઓનો હથિયાર થઈ પડયો હશે ?

આ પ્રમાણે અનેક તર્ક વિતર્ક તેના મનમા પેદા થતા હતા તેવામા તેનો એક સ્વાર બુમ પાડી ઉઠયો તેથી તે જાગૃત થયો, અને ભાલાથી જે બાજુ તરફ તે સ્વારે બતાવ્યુ તે તરફ જોતા થોડેક દૂર કેટલાક ઘોડેસ્વારોનુ એક ટોળુ લડતુ તેની નજરે પડયુ

પોતાના ઘોડાને એડ મારી દોડાવી સિદ્ધ બોલ્યો, 'આગળ વધો !' અને ભર દોડે પાછળ આવતા પોતાના સાથીઓ સહિત તે લડાઈની જગ્યા તરફ ફર્યો તે છેક નજદીક ગયો તો ત્યાના માણસોને જોઈને તે ઘણુ આશ્ચર્ય પામ્યો તથા તેના મનમા ધાસ્કો પડયો એણે ત્યા આગળ અબુલફઝલને જોયો તથા શાહજાદા સલીમની સાથે જે રાજાને તે ઘણીવાર મળેલો તે રાજા નરસિંઘને પોતાની તરવારથી અબુલફઝલને કતલ કરવાનો યત્ન કરતો જોયો રાજાના માણસોએ આ નવા આવનારને જોયા કે તરતજ તેમાની એક ટુકડી તેઓની સાથે લડવાને ગઈ. તે ટુકડીના મુખ્ય માણસપર સિદ્ધે હુમલો કીધો, અને સિદ્ધના ભાલો આરપાર ઘોચાવાથી ઘોડા સહિત તે તરતજ ધૂળ ચાટતો થયો, પછી સિદ્ધે પોતાની તલવાર બહાર કાઢી ને એક ઘાથી ઘોડાપર બેઠેલા બીજા સ્વારને જીનપરથી છુટો પાડયો ત્રીજા માણસ સાથે જરા એને વધારે મહેનત પડી, કા

રણ તે કેળવાયલો સીપાઈ હતો તથા તલવારના પટા તે સારી રીતે ખેલી જાણતો હતો અને જ્યારે સિદ્ધના બે સ્વાર તેમના પ્રતિપક્ષીઓ સાથે બાઝેલા હતા તેવામા પોતાના સોબતીઓની મદદે બીજા સીપાઈઓ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ આવ્યા આથી આ ત્રણ જણાની સ્થિતિ ઘણી અણીપર આવી હતી એટલામા સિદ્ધે પોતાના દુશ્મનને એક સચોટ-ઘાવી ભોયપર પાડયો અને નવા આવનારની સાથે બાથ ભીડવાને તૈયાર હતો, પણ તેટલામા પાછા ફરવાને સારૂ રણસીંગડુ ફુકાયુ અને તેઓએ એકદમ ઘોડા ફેરવ્યા-પણ જે ક્ષણે સિદ્ધે પોતાના સામાવાળીઆને કાપી નાખ્યો અને બીજાઓને પાસે આવતા જોયા તેજ ક્ષણે અબુલફઝલને પોતાના હથિયાર ઉડાવી નાખતો, પોતાની તલવારને ભોયપર પડતા દેતો અને પછી ઘોડાપરથી જમીનપર પડતો સિદ્ધે જોયો ત્યાર પછી તુરતજ નરસિંહે પોતાના સીપાઈઓને બોલાવી લીધા હતા અને તેઓ એકદમ દોડ મારી મેદાનપર પાછા ચાલ્યા ગયા આ ખુન કરનારાઓની પાછળ લાગવુ એવો સિદ્ધના મનમા પહેલ વહેલો જુસ્સો થઈ આવ્યો, પણ ફરી વિચાર કરતા તેને લાગ્યુ કે તે પોતાના બે માણસ-જેમાનો એક ઘાયલ થયો હતો, તેની સાથે તે કદી સેહજપણ ફતેહ મેળવી શકશે નહી અને પ્રધાનના ચાર નોકરો ત્યા ખેતરપર મુએલા પડયા હતા, તથા એ સબબે કરીને, અબુલફઝલને મદદની જરૂર હતી

પોતાના ઘોડા ઉપરથી કુદી પડી તથા પોતાના એક નોકર તરફ લગામ ફેકી ઘાયલ થએલા સરદારની પાસે સિદ્ધ ધુટણીએ બેઠો અને તેના પહેરેલા કપડા ઢીલા કરી છાતીમા લાગેલા ઊંડા ઘામાથી વહેતા લોહીને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કીધો થોડીકવારમા અબુલફઝલે આખ ઉઘાડી તથા પોતાને ઓળખ્યો ને જોઈ એને આનદ થયો, પણ એ આનદ ઘણો થોડો સમય રહ્યો'

'તમારી મદદ મારા શરા સિદ્ધ, ઘણી મોડી આવી પહોચી છે,' તે ધીમા શબ્દોથી બોલ્યો 'શેહેનશાહ માટે તથા તેના રાજ્ય માટે મારૂ કામ પુરૂ થયુ છે હુ તમને એક છેલ્લો હુકમ કરૂ છુ કે મારૂ ખુન કરાવનાર કોણ છે તેનો તમને અણસારો મળે તોપણ તેનુ નામ અકબરથી છુપુ રાખજો'

'મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે,' સિદ્ધે જવાબ આપ્યો, 'નરસિંધ તો ફક્ત ભાડુતી કામ કરનારો છે, ખરો ખુન કરનાર તો—' એટલું કહી નામ દેતા તે અચકાયો

'સલીમ છે!,' અબુલફઝલ બોલ્યો, 'તેનાથી સાવચેત રેહેવાની મને ક્યારની સુચના મળી હતી '

છેક લોથપોથ થઈ જવાથી આ અંતકાળપર આવેલો મહાપુરૂષ સિદ્ધના હાથપર પાછો પડયો, પણ થોડીવાર પછી તેને પાછી શુદ્ધિ આવી અને અગરજો તેનો સાદ ભાગ્યેજ સંભળાય તેવો હતો, તોપણ પોતાના શોહેનશાહ મિત્ર, જેની નોકરી તેણે આખી જીંદગી પર્યંત ઘણીજ ની મકહલાલીથી બજાવી હતી તે મિત્રને એક છેલ્લો સંદેશો મોકલવાની તેનામા શક્તિ આવેલી લાગી 'અકબરને કેહેજો કે મારા મનમા છેલ્લો વિચાર તમારે માટેજ આવ્યા હતો તથા જણાવજો કે જે ધર્મતત્વોની આપણે આટલી બધી ચર્ચા કીધી હતી અને જે સબંધી છેક કાલે પણ વાત થઈ હતી તે તત્વો સત્ય છે એવી ખરી ખાતરી તથા દૃઢ વિશ્વાસથી હુ દેહ છોડુછુ સત્યની તેજોમય જ્યોત્ત હુ વધારે જોવા પામીશ નહી, અગરજો મને એમ લાગેછે કે તેનો પ્રકાશ હજી મારામા છે, તથાપિ તે પણ સેજમા ઝાંખો થઈ જશે, હુ કંઈ શોક કરતો નથી—અગરજો મારી ઇચ્છા હતી તેના કરતા ઓછે દરજ્જે, તોપણ માગ દેશી ભાઈઓનુ હુ થોડુ કે ઘણુ ભલુ કરી શકયો છુ એવુ હુ માનુ છુ અને તેથી હુ સંતોષ સહિત મોતને શરણે જાઉ છુ મારા તરૂણ મિત્ર! તમે પણ એક દિવસ એ મુજબ કહી શકો તેટલા માટે, આ પ્રમાણે જીંદગી ગુજારવાનો યત્ન કરજો અને હવે અનાહી અલ્લા!' થોડીક ક્ષણ થોભીને સિદ્ધનો હાથ હળવેથી દાબી વજીર ઘણોજ ધીમેથી સપણુ બોલ્યો, ને જોતજોતામા તેણે ડોકી નાખી દીધી, અને પોતાના હાથપર ફક્ત જીવ વગરનુ ખોખુ હતુ એવુ તરતજ સિદ્ધને લાગ્યુ

સાવકોમાંથી સાવધ !

ગુજરાતના એક ગામડામાં નિઠા પટેલ નામનો ખેડુત રહેતો હતો પટેલની ગામમાં સારી આબરૂ હતી, ને એ પૈસે પટેલ સુખી હતા ને મને વાડી વજીફા સારા હતા, પણ સંતાનમાં તો માત્ર એકજ પુત્ર હતો, ને તે પોતાના પિતાની વૃદ્ધ વય થવાથી ખેતરનું કામ બરાબર કરીને ચલાવીને ઘડપણમાં પીતાના સુખ માટે બહુ કાળજી રાખતો હતો પટેલ વયે ૫૦ વરસના હતા, ને ગામમાતો બુદ્ધિવાળા ગણાતા, પણ કેટલીક બાબતમાં તેમની મોભાદ્ર જેવી તિવ્રબુદ્ધિ કંઈ કામ લાગતી નહી । પેહેલી સ્ત્રીના પેટથી માત્ર એક સંતાન હતુ ને તે મુવા પછી બીજી પટલાણી આણી હતી આ વીરા નણી બાઇ મહાભાજવલ્યમાન હતા, ને પટેલને ઘણીક રીતે પજવતા હતા કોઈ દિવસે કંઈ તો કોઈ દિવસે કંઈ એમ અનેક નીમિતે બાપડો ડોસો ઘરમાં આવે કે તેને રંજાડે ને સુખે રોટલો ખાવા દે નહીં એક દિવસે પટલાણીએ કહ્યુ —“મકુ સાંભલોછ કે ? તમે થયા છો ઘરડા ને હુજી સુધી મેં તો કંઈ લહાવો લીધો નથી પ-જ્યોરે મારો મનખનો અવતાર ! ખાઈ પીને નચિંત રહુ છુ, પણ પેટે એક છોકરૂં નહી તેથી સૌ મને વાંઝીયણ કેહે છે તેથી મારો જીવ બળી જાય છે, માટે તેનો કંઈ ઉપાય કરો ” પટેલે ઘણી રીતે સમજાવી કે “છોકરા થવા કિંવા નહિ થવા એ ઈશ્વરેચ્છા છે, એમાં મનુષ્યની કશી ગમ નથી માટે શો ઉપાય કરવો ? દેવ દેવળા પૂજવા, બાવા આખડીઓ રાખવી એ સૌ ફાફા વાફા છે, ને તેઓમાં જો છોકરા આપનાની શકિત હોય તો હનુમંત, કાર્તિક સ્વામી ને નારદ કુંવારા રેહે નહિ, ને દશરથને સંતાન માટે વેવના વિણવા પડે નહિ, માટે ભલી થઈ એહવું મુકી દે આ લધુમાં છે તે કોનો દિકરો છે તારોજ કેની ? તેના પર હેત પ્રીત રાખ એટલે બસ ” પણ પટલાણી એકના બે થયાં નહિ, તેમ સૌ વાતો નહિ ટે આપવા ખજ્યા નહિ એ દેવનાની માનતા નહી માને તો કુવો પુરવાની બ્હીક આપી પટેલ બીચારા તરૂણીમાં લુબ્ધ થયતા ને તેના મોહપાસમાં ગુંથાઈ ગયતા એટલે ઈચ્છા ઉપરાંત બાધા આખડી રાખી, પટલાણીને સંતોષ્યાં ’

હવે અહિયા કર્મધર્મ યોગે પટલાણીને ગર્ભ રહયો ને પટેલનો ભાવ ઘણો વધ્યો ડોસા દૃષ્ટે દૃષ્ટે ને પટલાણીનેજ દૃષ્ટે ઘરડે ઘડપણ પટલાણી સાથે લાડે ને તેના લાડ કોડ પુરા પાડે ડોસા થયલા પણ માયા કઈ ડોસી થયલી નહી તેવી પટલાણી જેમ કહે તેમ આદરે। પટલાણી જાતે હોશિયાર, પણ બુદ્ધિશાળી તો નહી એક દિવસે પટલાણી સાથે લઘુમાને કઈ સ્હજ કારણસર બોલાચાલી થઈ, એટલે પટલાણી કોપ્યા "એ પિટયો આજે તો સામુ બોલ્યો, પણ કાલે તો મને કાઢી મુકે" માટે એનુ કાસળ કઢાવવાની મતલબથી પટલાણીએ એક દીવસે પટેલને કહ્યુ,—"જુવોની મકુ! હવે તમારૂ ઘડપણ થયુ છે, ને લઘુભા થયો છે મોટો, કદી ન કરે નારાણ ને તમને કઇ થયુ (અરથાત મરણ થયુ) તો એ છોકરો મને ને મારા દિકરાને કકડા રોટલાને રવડાવે, માટે એનો તમે ખોડો કાટો એ હવે આપણા ઘરમા નહી જોઈયે આજે મને ન ઘટે તેવા શબ્દો કહ્યા ને ગાલો દીધી સારૂ છે કે હજી તમે જીવો છો, નહી તો મારો તો એ ભાવ પણ ન પુછે!" પટેલને તો લાગ્યુ એ વજ્રનુ! ને પટલાણીને ઘણી તતડાવી, પણ તે કઈ દબી જાય તેવી નહોતી તેણે તો સ્ત્રીહઠનો પુરેપુરો ભાવ ભજવ્યો ને પોતાની જાત બુનિઆદ પુરી રીતે બતાવી રોજરોજ ડોસાને કનડવા લાગી ને ઘરમા ઘણો કજીયો માડયો કોઈ દીવસ પોતે ખાય નહી ને કોઈ-દીવસ ખવડાવે નહી એમ મહીનો બે મહિના રજાડ થયો એટલે ડોસો ઘભરાયો તેણે એક દિવસ નિશ્ચય કીધો—કેમકે રોજના ટોકવાથી ડોસાને ગળે તે વાત ઉતરી—કે આવતી કાલે ખેતર ખેડતા છોકરાને છુરી નાખવો બાઇડી ખુશ થઈ ને સાવકી મા તરીકે પોતાનુ વેર વળગે એમ સમજી કબાર કીધો।

પણ "જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે?" બીજે દિનસે સવારમા ડોસે ખેતરમા ઉત્સાહભેર કામ કરવા માડયુ વરસાદનુ પેહેલુ ઝાપટુ પડી ચુકયુ હતુ ને ખેતરને ઉથળપાથળ કરવાની ઘણી જરૂર હતી, તેથી એક હળ ડોસાએ લીધુ ને બીજુ દીકરાએ લીધુ દીકરાનુ હળ આગળ ચાલતુ હતુ ને ડોસાનુ પાછળ ચાલતુ હતુ સ્ત્રીપ્રપચમા લુબ્ધ થયેલા ડોસાએ આ વેળાએ વિચાર્યું કે એકાત વખત આવે ત્યારે એના દી-

લપર એકદમ બળદને દોડાવતા ને પછી એને પાડીને કુદી નાખ્યો આવો વિચાર કરીને જ્યા તે બળદને દોડાવવાને ઉચકાગે મારવા જાય છે કે ત્યા લઘુમાએ પોતાના બળદને અટકાવીને કહ્યુ—' બાપુજી જો જો ! આ આમાનો છોકરો મોટો થયો છે' તે કુદાઈ જાય નહી બીજા આમા વાવ્યા છે તે ઉગશે ત્યારની વાત ત્યારે, પણ આ તો ઉછરી આવ્યો છે તેની ખબરદાર સંભાળ રાખવી જોઈએ ” આમ કહીને તેણે બળદને આડી રીતે હાંક્યો

આ શબ્દો સાભળતા ડોસાનુ કાળજુ ધ્રુ'જ્યુ તેને વિચાર આવ્યો કે “ આ દીકરો મોટો થઈ આવ્યો છે મારૂ પેટ ભરવે સમર્થ છે લાયક છે ને કોઈ દીનસે મારા પડતા ખોળને ઉથાપતો નથી હજીતો પેલી રડાને ગર્ભ છે, દીકરો આવશે, તે મોટો થશે ને મારૂ પેટ ભરશે, ત્યારની વાત ત્યારે ! ને તેટના માટે આ ઉછરી આવેનાનો નાશ કરવો ? અરે દૈવ ! તે મને કયા દુર્બુદ્ધિ આપી મને ક્યા આ કુમતી સુઝી ? ” આમ વિચાર કરતે કરતે તેને ખુબ રોષ છુટયો, તેવુજ હળ છોડી ઘેર દોડયો, ત્યા જઈને હાથમા જે પરોણો હતો તે વતે ખગનાપીને ધોઈ નાખી ને એવીતો સ્વચ્છ કીધી કે તે દિવસ પછી કોઈ દિનસે તેણીએ પોતાના સવકા દિકરાનો દ્વેષ કીધો નહિ અર્થાત સાવકી માના ફેનફિતુરથીદરેક બુદ્ધિશાળી પુરૂષે, યુવતીના પ્રેમમા તલ્લીન થયા છતા પણ સાવધ રેહેવુ

"AWAKE!"

“ઉઠો—જાગૃત થાઓ ! ! !”

કાવ્ય અથવા ગોળા ૭૬

ભારત બાળ આનન્દ માટ શા બેસિ રહ્યા છો ?
કોઇ દેવનિ સહાય, પાળના વાટ જુઓ છો !
કસો કમર ! ઝટ ઉઠો ઉઠો ઝટ ! વળગો કામે !
પ્રજા આપબળ થકી, પ્રજાપણું જાતે પામે ! ! ! ૧

છો કાં ગુલામ આપ, આપ છો સ્વતન્ત્ર અથવા—
કે અધારે આપ, રહ્યા આળોટી અમથા ?
બધી કામના સિદ્ધિ, ખરે રહિ છે તમ હાથે !
પ્રજા આપબળ થકી, પ્રજાપણું પામે જાતે ! ! ! ૨

ડગે આપ ગિર પડે, પરંતુ આપ્યા પૂઠે
કેમ તેહ ખગ્યાય, કોણ તમને એ પૂછે ?
ઉઠો ગજાનિ અવાજ, સાચની ફતે સદા છે !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પામે જાતે ! ! ! ૩

ધગતિ તમારિ તમારિ ! પ્રાણ સર્વસ્વ ખપે છે
તોય બાજી નહિ હાથ, લેશ પણ આપ રહે છે !
નથી આપિ શું લાજ ? વહો ! મુખ માગો મોએ !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું જાતે જુએ ! ૪

ધન શે આપ્યું અર્ધ ? કામ શે આપી વિદ્યા ?
હાવા મા ઈનકાબ ! વણુજ વ્યાપારિયો મિથ્યા !
એક સર્વે લે મોન, એક એ ખરૂ સ્વરાજ્યે ! ! !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પામે આજે ! ૫

શું છો થયા દિગમૂઢ ? બાળ છો અથવા ન્હાના ?
દ નતાઓ, ડરો બતાવો બાવો બ્હાના ! ! !

શું રે ગોજ સદૈવ, બાળના બાળજ કાલા ?
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પામે વ્હાલા ! ! ! ૬

કાળ એ ઘનઘોર, ગર્જના ગુમ ઘુમાતી–
કે કંઈ ઘટા વિતેજ જતુની જાન છુપાતી–
એનાથિ ન કો કાળ, ભુંડાનું રૂડું થાશે ?
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પડે સાંસે ! ૭

શિર સંકટ શું પડે, દુઃખના દિન તમ લાગે
અધમ દશા આ થતાં, કાયરૂં મુકી આઘે
ઘુમો જુગમ સન્મુખ ! ભરો સધાયે બાથે ! ! !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પામે જાતે ! ૮

દૈત્ય દેવથિ મહાય, માગગો આપ ન કહિયે !
માત્ર આપ પિંડથી ખોળી લો આધે નથી એ !
જે મન મનમાં કરે, કરે સાહસ સૌ તેને ! ! !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પોતે લે છે ! ૯

ભરતખંડના બાળ ! ઉઠો ને ઉદ્યમ માંડો !
ન કોઈનાથી ડરી આપ નિજ મારગ છાંડો !
જુઓ દિશા પુરવે, ઝળહળિ રહ્યું પ્રભાતે ! ! !
પ્રજા આપબળ થકી પ્રજાપણું પામે જાતે ! ૧૦

(ભાષાંતર)

THE RISING TIDE

ચડતી જુઆળ

૫૬.

આહા ! શા પગ્યા હતા આમ થાક્યા ઠંડાગાર !
નિશ્ચે આમ નગ્સ ઉછળી રહ્યું રીણું શું ખાર !
એ વેળા પડિ રહ્યું દળાતું ભયકાર જુનકાલે રેતીદાડા ઉપર સુભટ ગણું આમ બહાણું !
પણ ઝનાકળી રહો જ્યાં ભાણું–

છે જુઆળ વેળા ચડતિ થઇ (૨)!!!
એ જુઆળ જળ તારૂ તારશે અમારૂ, અમને ક્ષેમકુશળ અમ બારે અ તેજશે લઈ! છે જુઆળ ૧

મચ્છ હા! મારે ભટકારા ગળવા તૈયાર!
તરવ અતિ નિહાળિ અમને મડદાને આકાર!
ચિસાચીસ બુમરાણ કરિ રહ્યા એહ પ્રેત શા! ગયા તથાપિ હવે ઉન્નતીતણે તેમના કાળ!!!

નિહાળી થતાંજ પ્રાત કાળ—
છે જુઆળ વેળા ચડતી થઈ (૨)!!!
એ જુઆળ જળતારૂ તારશે અમારૂ, અમને સરળ સિધા અમ બારે અ તેજગે લઈ!!! છે જુઆળ ૨

ચડતી જુઆળતણો તવ બોલો જય જયકાર!
ઈસઇ જન કરે પ્રેમ પ્રતિજ્ઞાતણો વડો જયકાર!
સન્મુખ ઝગાહળિ રહ્યો સિન્ધુ અમ, તથા આજ ઘડિ સુધી કસાયા હઈડાઓ એ બનેના જયકાર!!!

કાંઠે જુઓ થતા સવાર—
છે જુઆળ વેળા ચડતિ થઇ (૨)!!!
એ જુઆળ જળ તારૂ તારશે અમારૂ, અમને ક્ષેમકુશળ અમ બારે અ તેજશે લઈ!!! છે જુઆળ ૩

(ભાષાંતર)

ગંગા

પ્રકરણ ૪૭ મુ

નદત જીવન!

ઘર તરફથી કેટલીક સ્વસ્થતા થયા પછી કીશોર, નોકરી કરતો હતો તે સાથે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ પણ કર્યા જતો હતો ગંગાએ પુત્રીનો જન્મ આપ્યા પછી તેના પિતાના પત્રથી કીશોર સાસરે ગયો, ને ઘણી ક રીતે તેઓને આનંદ આપ્યો આ જગ્યે સસરા જમાઈએ વાતોમા ન્યાતિમા બાળવિધવાઓ ઘણી છે તેના લગ્નો થાય તો કેમ એપર પોતાનો વાદવિવાદ ચલાવ્યો રતીલાલે (કીશોરના સસરાનુ એ નામ હતુ) ઘણેક પ્રકારે સિદ્ધ કરી આપ્યુ કે આર્ય ધર્મનુ જે બંધન છે તે જોતા સ્ત્રીના લગ્ન ફરીથી થાયજ નહી, પણ જો સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ નહી હોય ને પતિગત. થયો હોય, વૈધવ્ય પાળવે તે બાઈ અશક્ત હોય તો એક દયા ખાતરજ તેના લગ્ન થાય તો ઠીક—જોકે તે રૂડા તો નહીજ આ વાદ વિવાદમા રતીલાલે પોતા તરફથી એટલી બધી તો અચ્છી દલીલો આપી કે કીશોરની ગમે તેટલી નિપૂણતા છતા તેનાથી કેટલીક બાબતના ઉત્તર દેવાયા નહી, એટલુજ નહી પરતુ પુનર્લગ્નની તરફ જે એનુ વલણ દઢતાથી વળેલુ હતુ તેમાથી ઉનટો એ પાછો હઠ્યો એ નિરાશ થયો ને કમળીના લગ્ન માટે શુ કરવુ તે માટે મોટા વિચારમા પડી ગયો

એક અઠવાડિયુ રહીને કીશોર પાછો મુબઈ આવ્યો એલ એલ બીની પરીક્ષાને માટે એ તૈયાર થતો હતો, ને એણે ખૂબ તનમનથી અભ્યાસ કીધો ભાગ્ય યોગે એ પરીક્ષામા પસાર થયો ને સનદ મેળવી, હાઈ કોરટમા કામ કરવાની સત્તા મળી આ બીના ગંગાના જાણવામા આવી તેથી તે એટલો બધો આનંદ પામી કે પોતાની લાડકી દીકરીપરનો સર્વ પ્રકારનો પ્રેમ ઉતારી પોતાના પિયુનુજ સ્મરણ કરવા લાગી દહાડે ચડતો હોવાથી હાઈ કોરટમા કામ કરવા માડયા પછી એ ત્રણ મહીનામા એક વકીલ તરીકે એ સારો પકાયો પેહેલેજ સપાટે રૂ ૨૦૦

થી રૂ ૩૦૦ દર મહીને મેળવવા લાગ્યો, અને આ પોતાની આવક સ્થાયી થશે એવી આશા ઉત્પન્ન થવાથી ગીરગામમા એક સારો બગલો ભાડે રાખ્યો ટેબલ, ખુરશી, કોચ, છત્રપલગાદિ કેટલાક અગત્યના સાહીત્યની ઘણી તગી જણાઈ તેટલા સર્વે તેણે વસાવ્યા ગગાને પાચ માસ થઈ ગયા હતા તેવી એના માતાપીતાએ સારા આડબરથી વિદાય કીધી વાણિયાઓની રીત પ્રમાણે ગગાની દીકરીને સારા વસ્ત્રાલકાર તથા પારણા સાથનુ ઘોડિયુ વિગેરે વિદાય કરીને રતીલાલને આપ્યા

આજે પ્રાતઃકાલના સાત બજે ગગાએ પોતાના પ્રિયના નવા ઘરમા પ્રવેશ કીધો જેવી તેની ગાડી આવી પહોચી કે તુરત મણીલાલ, જે આ વેળાએ મુબઈમા પોતાની નોકરીપર આવ્યો હતો તે સામો લેવાને ધસ્યો ને કીશોર પણ તેટલાજ પ્રેમથી સામો ગયો ગાડીમાથી ઉતરતાજ ગગાએ જયેષ્ઠને ઘણા મોહક હાસ્યથી બોલાવ્યા, ને તેણે ગગાની દીકરીને—જે એવી તો પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર હતી કે કોઈનુ પણ તેને લેવાને મન દોડે—તેને એકદમ હાથમા લઈને ચુબનથી ગભરાવી નાખી આ નાનુ બાલક એક રમકડુ હતુ, ને તેની કાતિ બેશક તેના શત્રુઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવી હતી નવા ઘરમા પ્રવેશ કરતા ગગાને ઘણો આનદ ઉપજ્યો, ને આખા ઘરમા ફરીને સઘલી જગ્યા જોઈને ઘણો આનદ પામી પોતાને મનપમદ સઘલે વ્યવસ્થા થઈ શકશે એમ લાગવાથી તે રાજી થઈ જે જે સ્થલે કોચ ખુરશી ટેબલ સ્ટાન્ડ ગોઠનામા આવ્યા હતા, તે ગગાને નહી પસદ પડવાથી કેટલીક ખોડખાપણ કાઢી ત્યારે હસ્તા હસ્તા કીશોરે કહ્યુ કે—"બેશક, હવે પછી સઘલી ,ઘરની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય થશે"

કીશોરે ઘરમા પોતાને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ચાકરનફરો રાખ્યા હતા સઘળે ફરીને ગગા ઘરના બીજા ભાગમા ગઈ ત્યા નવા ચાકરો એ પોતાની લાયકીવાળી શેઠાણીને સારી રીતે નમન કીધુ, જોકે તેથી ગગાને કઈ પ્રમાદ ચઢયો નહી રસોડુ, સ્નાન કરવાની જગા, સુવાનો ઓરડો તથા દીવાનખાનુ વિગેરે જોઈને તેને એમ ભાસ્યુ કે આ સઘલુ પોતાના વિચારને અનુકુલ જગા છે હિદુ ઘર સસારમા ઘરની વ્યવસ્થા કરવાનુ ઘણુ કરીને પુરૂષને માથે હોયછે તે જેમ ઇચ્છે તેમ

વ્યવસ્થા કરે, પણ સ્ત્રીઓ તો ઘરને કેમ શણગારવુ તે બાબત જરાપણ સમજેજશેની? ઘરમા ગમે તેવી અવ્યવસ્થા થાને, તો ને સઘળુ ઠીકઠીક! પણ ગગા તો પોતાનીજ મોજને અનુકૂળ સઘળુ કરતી, ને તે એવીતો સરસ રીતે કરતી કે ગમે તેવો કારીગરો પણ તેમા બનતા સુધી ખોડ ખાપણ કાઢી શકે નહી

સઘળે ફરી રહ્યા પછી નાની બાળકીએ તથા ગગાએ સ્નાન કીધુ, ને ભોજન લીધા પછી મણીબાવ ને કીશોર પોતપોતાને ધધે ગયા કીશોરનો વિચાર પોતાની માતુશ્રી વિગેરે સઘળા કુટુબને મુબઇ તેડાવી લેવાનો હતો, ને તેટલા માટે પોતાને જોઇયે તે પ્રમાણે મોટુ ઘર લીધુ હતુ આ બાબત સુરત કાગળ લખ્યો કે બલીના શેગબુ ગુસ્સે થયા "શુ હુ તે રડાના હાથ નીચે જઇને રહીશ?" એમ ગુમાન આણીને ના પાડી કમળીની મરજી ઘણીએ જવાની હતી, પણ તેનુ બાપડીનુ ચાલે શુ? વેણીલાલને માથે હાકે તોકો રહ્યો નહિ તેથી સ્વચ્છદી બન્યો હતો; ને પોતાની મા જેમ શિખવે તેમજ વર્તતો હતો કમળીએ ઘણીક વેળાએ પોતાની "પ્રીય ભાભી"ને મુબઇ તેડાવી લેવાને પત્ર લખ્યો, પણ અફસોસ! તે બિચારીના દુ:ખનો અત આવ્યો નહી કીશોર પોતાની માતાની મરજી ઉપરાત પોતાની વહાલી બેહેનને તેડાવી શકયો નહી જો તેમ એ કરત તો ઘરમા મોટુ રમખાણ થાત ને જે કજિયો બધ પડયો હતો તે પાછો સજીવન થઇને સહુને દુ:ખ ઉત્પન્ન થાત.

ગગાને પોતાના નવા ઘરમા દાખલ થવાને એક મહીનો વીતિ ગયો છે કીશોરલાલનુ નવુ ઘર આજે નદનવન જેવુ થયુ છે ઘરમા સરવ સ્થલે આનદ જેવુ છે દરેક સ્થળની ખુબીઓ બદલાઇ ગઇ છે ચાકરનફરો પોતાની શેઠાણીની આગ્ના પ્રમાણે ઘરની વ્યવસ્થા રાખે છે કીશોર પોતે પણ પોતાના ધધામા સારી રીતે કમાય છે ને દપતિ સર્વ પ્રકારે સુખી છે મોહનચદના ઘરમા વડીલો ને તેમા બીજા બધા કરતા પેલા કર્કશા સાસુજીનો ઘણો ભય હોવાથી ગગાથી પોતાના આખા ઘરની જોઇયે તેવી વ્યવસ્થા થઇ નહી, પણ અહિંયા તો એવા પ્રકારે ગોઠવણ કરવામા આવી હતી કે કોઇપણ અગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષને પણ તે વ્યવસ્થા જોઇને ઈર્ષા આવે ગગા સર્વ સાફસુફ ને ચોખુ રાખવાને ઈચ્છતી હતી

ને ઇશ્વર કૃપાએ તે માટેના સઘળા સાધનો તેને મળ્યા હતા પેહેલે તો પોતાના મનની સઘળી ધારણા મનમાંજ સમાવી હતી, પણ હવે સઘળી ઇચ્છા બર આણવાનો સારો સમય આવ્યો હતો

સામાન્ય રીતે એક હિંદુનુ ઘર એતો વારૂ, મ્લેચ્છખાનુજ કહો! કોઈપણ ઠેકાણે જગ જેટલી વ્યવસ્થા નહી ટેબલ હોય તો ખુરસીનુ ઠેકાણુ નહી, ખુરસી ટેબલ બનો મારા મળ્યા તો દરેકપર ઢોઢ ઢોઢ મણ ધૂળ નહી હોય તો ભાગ્ય! ચાકરો બેકેદ, ને શેઠ કે શેઠાણી કોઈના પણ હુકમને પત નહી કરે, પણ પોતેજ ઘરના માલીક થઇ બેસે શેઠને જો વાચવા લખવાનો શોખ હોય તો શેઠાણી કાળા અક્ષરને કુટી મારનારા હોય, ને શેઠાણી હોસીના હોય તો શેઠને કંઈ શોખજ નહી હોય-તેઓ રસ્ટ ખુસા જેવા થઇને બેસે બે પાચ પુસ્તકો ટેબલપર પડ્યા હોય તો તેપર ધૂળના ઢગના વળેલા હોય આરસા હોય તો તેપર સતર પદર દાઘાદુથી હોય, આખને ઠડક આપવાને ચિત્રો ટાગ્યા હોય તો તે એવા બેડોળ રીતે ગોઠવ્યા હોય કે જોવા ગમે નહી એમ એકનુ ઠેકાણુ હોય તો બીજાના ફાશ, એવી હિંદુ ઘરની હાલત હોયછે પણ ગગાના નવા ઘરની હાલત તદન ઓરજ છે ઘરમા પાચ મોટા ઓરડા ને ત્રણ નાહની ઓરડીઓ છે ત્રણ નાહના ઓરડાઓમા નાહવા, રાધવા તથા ઘરનો સામાન મુકવામા આવતો હતો સયનગૃહ ઘણુ સારૂ શણગારેલુ હતુ, પણ તે કરતા દીવાનખાનામા વલી ઘણી સારી વ્યવસ્થા હતી એક ઓરડામા લૈબ્રેરી જેવુ રાખ્યુ હતુ, ને તેમા પોશાકાદિની વ્યવસ્થા થતી હતી જમવા બેસવને માટે ઘણો સારો ઓરડો હતો ગગાએ જેમ સુરતમા સસરાના ઘરના વાડાને બગીચો બનાવ્યો હતો, તેમ અત્રે પણ પોતાના શોખને અનુકુળ યોજના કીધી હતી નાનો સરખો બગીચો બે ઘડી મોજ આપે તેવો હતો સધ્યાકાળે પોતાની નાની બાળકીને લઇને તેણી જ્યારે ફરતી ત્યારે તેના આનદનો પાર નહોતો તેવામા કીશોર આવતો કે વેહેલી વેહેલી દરવાજાપર ધસતી હતી, ને પ્રેમથી તેની સમીપ જઇને હાથ પકડતી ને પછી થોડીવાર બગીચામા ફરી બનો ઘરમા જતા હતા એક ઘણો સુદર તોરો તે હમેશા પોતાના પ્રીયને માટે તેયાર રાખતી તેની તે ભેટ આપતી ને આ વખતે કીશોર પોતાના આગના દુખના દિવસ યાદ કરતો ને બનો સજલનેત્ર થતા હતા

ઘરમા પેમતાજ કોઈને પણ આ નના હિંદુ ઘરની નાજુકાઈ જણાતી હતી બગીચામા જો આપણે પ્રવેશ કરીશુ તો એક ક્ષણભર ત્યાની રચનાથી દંગ થઈશુ, દીવાનખાનામા સઘળે યોગ્ય ગોઠવણ હતી તેથી આનંદ પામીશુ, ને ઘરની સ્વચ્છતાથી મોહિત થઈશુ કોઈપણ સ્થળે તમને પોકળ પતરોજી ને મિથ્યાડોળ દર્શન થશે નહી ખોટો દુમાક કરો હતોજ નહી માત્ર એક નાનકડા ઘરની શોભામા તેની કરકસરથી ઘણો વધારો થયો હતો પોશાક માટેની ઈલાયદી જગા હતી આખા ઘરમાથી તમને જે જોઈયે તે તુરત મળે તેવી ગોઠવણ હતી શોધવાની દોડાદોડ કરવાની જરૂરજ નહી તેમ પુસ્તકો પણ બરાબર ગોઠવેના હતા ટેબલપર ખડિયો ને ખડિયાની એક બાજુએ કનમ ને બીજી બાજુએ પેનમીન ને ચાકુ રાખેના હતા લખવાના કાગળપત્રો, બ્લોટીંગ તથા કાગનો ઉડી નહીજાય તેનુ વજન પણ તે નજીકજ હતુ જ્યારે તમારે જોઈયે ત્યારે સર્વ વસ્તુ ક્ષણમા પ્રાપ્ત થતી હતી, પણ જેમ સાધારણ રીતે હિંદુઘરમા બને તેમ ખોળા ખોળ ને દોડાદોડ કરવી પડતી નહી, કે જાણે તે વસ્તુ ઘરમાજ નથી એમ લાગતુ નહી સાધારણ રીતે હિંદુઓના ઘરમા જો કંઈ ચોરીઆ શોધવા હોય તો ટેબલના બે ખાનામા ખોળાખોળ થશે, એકાદ બે કબાટ ઉઘાડવા પડશે, પાનદાનીમા પણ જોશે ને છેલ્લે કોઈ જુની પુરાણી પેટીમા પણ ખોળશે, સાથે આખા ઘરમા ઉથળ પાથળ થશે, તોપણ જોઈતી વસ્તુ હાથ આવશે નહી જો કંઈ પુસ્તક જોઈશે તો કબાટ, ચોપડી મુકવાનો સ્ટેન્ડ, રદ્દી કાગળ નાખવાની ટોપલી ને છેલ્લે સર્વાળે કપડાની કબાટ પણ ઉથલપાથલ કરશો, જો કદી ડાકટર આવ્યો ને પ્રીસ્ક્રિપશન લખવાને કાગળ માગ્યો તો ચોબાજુએ બુમાબુમ ને દોડાદોડ ને ગભરાટ થશે કાગળ આવ્યો તો કનમના ઠેકાણા નહી ને કનમ મળી તો ખડિયામા સાહી સુકાઈ ગયેલી, ને તેમા પાણી નાખવાને માટે ત્રીજે માળેથી વખતે લોયતળિયે આવવુ પડે, ને તેટલા માટે ઘરના સઘળા માણસો દોડધામમા પડી જશે પણ આપણી ગગાના ઘરમા તમને આવુ કંઈ જણાશે નહી ઘરની શોભા એથી ઘણીક રીતે જાય છે, પણ ગગાને તેનો સમગ્ર પ્રકારે તિરસ્કાર હતો ઘણા ઘરોમા આવી રીતની અવ્યવસ્થાથી પુરષો કટાળે છે, પણ તેનો સુધારો થતો નથી, જો કે

ને જગતના રાજ્યના મહાપટપર તેની ખેતીવાડી ને જાગીર બહુ વિશાળ છે આ ખેડુતના અવયવો રૂષ્ટપુષ્ટ ને તે દેખાવે લઠ્ઠપઠ્ઠ બટકુનાથજી છે જેવી જ્યા ત્યા ઝટ દેતો ઘુમી જવાની ઘણી સારી શક્તિ ધરાવે છે એના પગ લાબા કરતા પહોલા વધુ છે ને પહોલા કરતા ચપટા વધારે છે ને ચપટા કરતા સગિન વિશેષ છે; ને સગિન કરતા લાબા વધારે છે તેના વજ્રવત્ મુખમા એવીતો તિક્ષ્ણ શક્તિ છે કે તેના સપાટામા જે આવે તેને તત્કાળ પકડી લે છે અર્થાત એના ઘાટઘડુમ બહુ વિચિત્ર છે ખેડુત ઉદ્યોગી એવો છે કે અહોનિશ પોતાના કાર્યમા મચ્યો રેહે છે નિપૂણ એવો છે કે વેદમાથી પણ ભૂલો કાઢી શકે છે ચપળ એવો છે કે હમણા ધારે છે તે હમણાજ કરે છે પાકો એવો છે કે ભલભલાને આટી નાખે છે

એનુ ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ છે, જેવુ બીજા જમીનદારનુ નથી પોતાની જાગીરમા એ રોજ રોજ મોટો વધારો કર્યો જાય છે હમણા તેની જાગીરમા બ્રિટિશ દ્વિપ એટલે ઇગ્લંડ, સ્કાટલંડ ને વેલ્સ સમાયલા છે, પણ આ જાગીરને યુનાઇટેડકીંગડમ–સયુક્ત રાજ્યો ગણ્યા છે, એટલે તેણે એમ અનુમાન કીધુ છે કે આયરલાંડ એ તેના તાબાનો પ્રદેશ-જોડિયા જાગીર છે જો કે ૧૮૮૬ મા ગ્લાડસ્ટન નામનો તેનો એક વજીર આવી મોટી જાગીર છોડી દેવાને તત્પર થયો હતો ચેનલના ટાપુઓ, જીબ્રાલ્ટરનો કાળો ગઝાવર કીલ્લો—કે જે ચી નજીકની ટ્રાફલગરની મોટી લડાઇમા પ્રસિદ્ધ મહાત્મા નેલસન આમ કેહેતો મર્ણ સૈયાએ પોઢયો કે England expects every man to do his duty—ઇગ્લંડ આશા રાખે છે કે પ્રત્યેક જન પોતાનો ધર્મ બજાવશે જીબ્રાલ્ટરનો કીલ્લો એટલા માટે આ જાગીરદારે સ્વહસ્તક રાખ્યો છે કે તેની સામુદ્રધુનીને દ્વારે ભૂમધ્ય સમુદ્રમા તેની નૌકા ઝટ જઇ શકે માલટા ને સૈપ્રેસના બેટો એ એના ચોકીમાન છે, જે હમેશાજ જાગતાજ્યોત રેહે છે ને તેમા એની મોટી કીર્તિ સમાયલી છે યુરોપમા માત્ર જો એની સર્વોપરી ઇચ્છા વિશેષ જાગીર મેળવવાની હોય તો તે માત્ર રૂમશામ છે પણ તે ઇચ્છા બર લાવવામા 'કરાબમા હાડકુ' જેવું રશિયન રીંછ આડા નૂરકાવતુ બેઠુ છે

પશ્ચિમના આફ્રિકાના અરણ્યમા ઇજીપ્તપર એણે પુરની સત્તા સ્થા-

પિ છે, પણ એણે ત્યા વિશેષ જાગીર મેળવવાની હવે ઇચ્છા ધરાવી નથી જાગીરદાર ઘણો મજબુત છે ને અચ્છી સેના રાખી છે, પરંતુ સુડાનના વડા હાકેમ મહાદીએ એની પેસ પેસ ઊતારી ફીણ ફીણ આણ્યા છે તે મધ્ય આફ્રિકાના વગડાઉ ભાગને બીલકુલ ગણનરતો નથી, ને ત્યા જવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી સ્વેઝની નેહેર એ એની મોટી જાગીર છે—જે વળી ઉપયોગી પણ બહુ છે હિંદુસ્થાન સાથે એનેજ મોટો સબંધ છતા આવી યોજના યોજવી એના લક્ષમા આવી નહી પણ ધન્ય છે ફ્રેન્ચમાન મો લેસેપ્સને કે તેણે બીજા રાજ્યોને પેસે ઇંગ્લડને સુખ કરી આપ્યુ સ્વેઝ કેનાલ નહિ બાધવાને ઇંગ્લંડે આભાશ ને પાતાલ એક કીધા હતા, પણ તે બધાઇ, ને આજે આ કેનાલની મોટી ભાગીવણ બ્રિટાનિયા છે બેશક ભરતખંડમા જેમ બ્રાહ્મણોની તપશ્ચર્યા અંગ્રેજોને ફળી તેમ સ્વેઝ કેનાલમા ફ્રેન્ચોનો શ્રમ અંગ્રેજોને ફળ્યો છે

આફ્રિકાના પશ્ચિમ અરણ્ય પ્રદેશમા સિરિયાલિયોની, ગામબિયા, સુવર્ણતટ, લેગોસ, એસેનસન, ને સેંટ હેલિનાના દ્વિપ એ મોટા વડકા છે, જો કે તેમાથી એને જોઇએ તેટલી પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ કઈ તોટો તો ધારવોજ નહિ સેંટ હેલીનાના ટાપુમા, આ જમાનાનો મોટો વિક્રાળ—પણ સમર્થ પાતશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ—ને અજીત્ય પદેઅ ફીત થયલાને સાકળમા સિકડી, તેનો ગર્વ ભંગ કરવાને કેદખાને રાખી, યુરોપિ રાજ્ય તરફથી તેના કેદખાનાનુ ઉપરીપણુ કીધુ હતુ દક્ષિણ પ્રદેશમા કેપ આપ ગુડ હોપ ને નેટલ છે ઝુલુ લેંડના રાજા કેટવેયોને કેદ કરીને જાગીર મેળવી ખરી પણ પછી અતિ ઓદાર્યતાથી, મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલ નામની તરૂણીના અથાક પરીશ્રમના બદલા તરીકે મૂળ રાજાને તે પાછી સપુરદ કરી દીધી ત્રાન્સવાલનુ રક્ષકપદ એના હાથમા છે, ને પશ્ચિમમા મોરિસસના ટાપુઓ, કે જ્યાથી મોરસી ખાંડ ભારતજનોને માટે મોકલાવે છે તે એક ફલવંત બગિચાનો એ માલીક છે

રાતો સમુદ્ર મુકીને અગાડી વધતા કોઇપણ યુરોપની રાજ્ય સત્તા ને અટકાવવા એડનનુ કીલેબંધ દીખાતુ એ પોતાના કબજામા રાખે છે, ને તેનાથીજ એ અતિ વિશાળ ૨૫ કોટી જનોની ભૂમિનો માલિક થયો છે ભરતખંડ એ એની જાગીરમા હીરા, મોતી ને સુવર્ણથી

ભરેલો, બહુજ મૂલ્યવાળો બગિચો છે, જેને માટે ગણોત તરીકે એને એક દમડી પણ આપવી પડતી નથી આ હીરા મોતીથી ભરપૂર બગિચામા બીજા ઘણા રાજકુમારો અતિ અણમોલ્ય રત્નોથી ભરેલા વસેછે, ને તેઓ સમયે સમયે લળી લળીને એને મુજરો કરી, એની કૃપા પ્રસાદી મેળવી આનંદે કલ્લોલ કરે છે રાવણની લંકાનો એ માલીક છે, ને જોકે આર્ય શાસ્ત્રો એમ જણાવેછે કે ચિરંજીવી વિભિષણ રામચંદ્ર જેવા પ્રતાપિ પ્રભુના આશિર્વાદયોગે એ સુવર્ણ ભૂમિપર રાજ્ય કરે છે, તથાપિ આજે તો ત્યા ઇંગ્લીશમેન સિવાય બીજો કોઈ ચિરંજીવ નથી વળી હમણા તેણે નર્કાસુરની ભૂમિ બ્રહ્મદેશ પોતાને તાબે કીધે છે, ને એ પણ સુવર્ણ ભૂમિ કેહેવાય છે ત્રિવિષ્ટપ–સ્વર્ગમા જવાની વળી એની ઇચ્છા બહુ રૂડી–રંગીલી છે।

અમેરીકામા ફુલફુલથી આબાદ તેના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની મોટી મોટી કુંજો ગયા છતા કેનેડા, ન્યુફાઉંડલંડ, બરમુદા, વેસ્ટ ઈંડિઝના ટાપુઓ, જેમકા–કે જ્યાની ગુલામગીરીનો નાશ પમાડી મોટુ પૂણ્ય હાસલ કીધુ છે–ટ્રીનીદાદના ટાપુ, ઇંગ્લીશ ગાયેના, ફોકલંડ ટાપુ વિગેરે છોટા મોટા વછડા પોતાને હસ્તક ધરાવેછે પણ તેમાથી એની સંપત્તિમા થોડોજ વધારો થાયછે

ઓશાનિયાનો સાગર તો એનોજ છે। એની બાપીકી જાગીર ઇંગ્લંડથી બમણુ તો ન્યુઝીલાંડ તેના કબજામા છે। આસ્ટ્રેલીયા જે યૂરોપથી ફત કિન્ચિત ઊણુ છે તે પણ એના કબજામા છે એ સિવાય ઇધર તીધર એની થોડી ઘણી જાગીર છુટક છુટક પડેલી પણ હશે।

છાપ્યું–“ગુજરાતી” પ્રીંટીંગ પ્રેસ

ગુજરાતી સભા ૭૨૨૮

શ્રી ૧૭

આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભાનુ સને ૧૮૮૪ની આખરી સુધાનુ શરવાયુ

જ

૩૦૦) શભાની શીની ભાગીયા હાવાઇ માહાજનવાડીમા અનામત રૂ ૩૦૦)ના બોડ છે તે

૩૮–૧૦–૦ શભાની લીનકના ભાઇ ગોરધનદાસ ખટાઉભાઇ માજી ખ જાનચી પાસેથી આવ્યા તે

૪૫–૧૨–૧૧ આર્યજ્ઞાનવર્ધક ચાપાનીઆ ખાતે જમે બા ગ ચુનીલાલ મહુભાઇ પાસેથી હીશાબ ચુકતે આવ્યા તે

૭૨–૦–૦ વકૃત્વતેજકખાતે જમે બા ઉઘરાણાના આવ્યા તે

૪૬–૪–૦ શભાના વનાજમખાતે જમે બા મભાસદોના આવ્યા તે

૬૦–૦–૦ વ્યાજખાતે જમે બા રૂ ૩૦૦) ના બોડ હાવાઇ ભાટીઆ માહાજનમા અનામત છે તેના વ્યાજના પેટે

૨૦૦–૦–૦ બક્ષીસખાતે જમે બા રતનામના માહાનાજાએ આપ્યા તે

૭૪૨–૧૦–૧૧

ઉ

૬૮–૫–૦ વકૃત્વતેજકખાતે ઉધાર

૬૦–૦–૦ દાન મે આપ્યા તે

૮–૫–૦ પરચુરણ ખર્ચ તથા છપામણી

૨૫–૮–૦ છપામણી ખાતે ઉધાર

૨૫–૮–૦ બા શભાએ વખતે ચીઠીએ તથા હેડબીલો છપાવ્યા તેના

૦–૮–૦ આર્યજ્ઞાનવર્ધ ચોપાનીઆ ખાતે ઉધાર બા રા ઇઠારામને ચોપાનીયનુ કામ સોપ્યુ તેના ખત સારૂ આપનો કાગલ ૨ આનો લાવ્યા તેના

૦-૮-૦ ગ રા ઇટ્રાગમ સુર્યગમને ખાતે ઉતાર આ ગ્રાપનો ગગ
ખત સાઉ આર્યતાનવિંક ચોપાનીયા બાબત

૯૯-૧૨-૯ શ્રી ખરચખાતે ઉતાર

૮૦-૧૧-૩ પોર્ટ રીપનને માનપત્રમા

૯- ૧-૬ પરચુરણ મજાખોમા

૯૯-૧૨-૯

૫૫-૫-૬ પગારખાતે ઉતાર આ સભાના શીપાઇને પગારના

૨૩૯-૧૫-૩

૧૦૨-૧૧-૮ શ્રી જાગુરમા

૩૦૦) પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોડ માહાજનવાડીમા

૨૦૨-૧૧-૮ રોકડા

[illegible]૪૨-૧૦-૧૧

લખમીદાસ ખીમજી.

નગીનદાસ જમનાદાસ,

[illegible]

નવી આવૃત્તિ.] [અંક ૫૪ મો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

MONTHLY LITERARY AND CRITICAL REVIEW.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

તંત્રી.

સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

જુન, ૧૮૮૯.

૧ ભગવતી
૨ ભૂમંડળનો જાગીરદાર
૩ ગંગા, એક ગુર્જર વાર્તા.
૪ હિંદુસ્થાનની ગરીબાઇ

"ગુજરાતી"ના માલીક.
મુંબઈ, કોટ, મોદીખાના

સ્થાનિક ગ્રાહક પાસે રૂ ૨.] [બહારગામના રૂ ૨—

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

વર્ત્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

જુન, ૧૮૮૬.

ઇરાવતી

પ્રકરણ ૨૭ મુ

નદીગુપ્તના ખુનની પેરવી.

અબુલફઝલનુ ખુન થયુ તેજ વેળાએ, પણ એ જગ્યાએથી ઘણે લાંબે દૂર એક બીજો ખેલ ભજવાતો હતો, તે ખેલ અગરજો વજીરના કરૂણાજનક મોત કરતા કેટલીક બાબતોમા જુદા પ્રકારનો હતો, તોપણ બાકીની બાબતોમા ઘણે દરજ્જે તેને મળતો આવતો હતો કેટલીક વખત ચયા હિમાળયના પર્વતોમા અને આનરયે કરીને બદ્રીનાથની નજદીક ઘણો સખ્ત તાપ પડતો હતો મનને વિશ્રાતી અને આનદ આપનાર સધ્યાકાળને સમયે આકાશમા કાળા વાદળા ચટી આવતા હતા અને તૃષિત થયલી પૃથ્વિ ઉપર વરસાદ વરસાવશે એવા ચિન્હ જણાતા, પણ દુષ્ટ વૃત્રાસૂર તેને દૂર વસડી જતો હતો, અને બીજે દિવસે સુર્યનો તાપ ધીકતો તથા સઘળી વનસ્પતીને સુકવી બાળી નાખતો હતો આખરે સ્વર્ગનો રાજા બળવાન ઇદ્ર જાગૃત થઇ લડાઇ કરવા તૈયાર થયો વળી સાજરે વાદળા ચટી આવતા, ને ફરીથી તેને વિખેરી નાખવાનો તે રાક્ષસે યાન કીધો, ત્યારે ઇદ્ર પોતાની તરફથી વિજળીને તૈયાર કરી, એટલા જોસથી પર્વતોમા ફેકી કે તેની પ્રતિગર્જના થઇ રહી અને સઘળી બાજુએ ગડગડાટ થયો, વૃત્રને આવી ઘા લાગ્યો, પણ તે લડાઇમાથી એકદમ દૂર થયો નહી, તેથી કરમાઇ જતી સૃષ્ટિપર કોઇ કોઇ જગ્યાએ ફક્ત થોડોક વર-

સાદ પડતો હતો વળી પાછો ઈંદ્રનો ઝડાકો લાગતો, અને પર્વતોના શિખર તથા ખીણો વિજળીના પ્રકાશથી તદન તેજોમય થતા મોટા મોટા ઝાડોના ફાટી બબ્બે કટકા થતા, તથા ખડકોના મોટા મોટા કટકાઓ નિચે નાળામા ગબડી પડતા હતા ત્યારપછી પુષ્કળ વરસાદ વર્સ્યો, અને નાળાઓ તથા પર્વતના વહેલીઆઓ પાણીથી ભરપૂર થઈ વહેવા લાગ્યા આખરે આ ભયંકર લડાઈ બંધ થઇ, વરસાદ વરસતો અટક્યો, વિજળીના ચમકારા ઓછા થવા લાગ્યા, અને પાણીના ધોધના શિવાય બીજા કશાનો ત્યાં અવાજ સંભળાતો નહોતો

સૃષ્ટિનો આવો દેખાવ થયો તે વેળાએ અરણ્યવાસી ગુરૂપાદ, સુગંધીમય તાજી હવા ખાવાને પોતાના મકાનની બહાર નીકળ્યો અને જે ઓટલા ઉપર ગુલાબ તથા જુઈ પુષ્કળ ઉગેલા હતા તેની નિચે પોતે બેઠો સઘળી વસ્તુને તાજી કરતા વરસાદને લીધે જે સૃષ્ટિ રમણિય તથા શાંત થઈ હતી તે નિરખીને ગુરૂપાદ ઘણો આનંદ પામતો હતો તથા મેઘનું અને વૃત્રને મારનાર ઈંદ્ર નાયકવાળું પ્રાચીન વીરરસ કાવ્ય, જે જાણે કે ઘણાજ થોડા વખતપર બનેલું હોય એવી રીતે એના મનમા રમી રહ્યું હતું, તે કાવ્યનો એ વિચાર કરતો હતો પછીથી ગંભિર અને ચિત્તને વ્યગ્ર કરતા વિચારો એના મનમા એકાએક ઉત્પન્ન થઈ આવ્યા કાશ્મીર અને આગ્રામા ચાલતા બનાવોની જે ખબર કુલુક થોડા સમય ઉપર લાવ્યો હતો તેને લીધે પોતાના અતિપ્રીય દેશની ભવિષ્ય સ્થિતિ માટે એને ઘણી ચીંતા થવા લાગી 'અને ત્યારે,' તે પોતાનેજ કહેવા લાગ્યો, 'આટલો સમય થયા મને જેની ધાસ્તી હતી, અને જે ધાસ્તીને ઘણા વરસના જાતે હેરી લીધેલા દેશનિકાલથી દૂર કરવાની હું આશા રાખતો હતો તેવોજ પરિણામ પાછો આવવાનો કે શું ? એક પરાયો રાજા અમારો કમનશીબ દેશ તાબે કરવાની તૈયારીમા છે, અને અમારાજ નાશકારક કુસંપને લીધે તેને માટે રસ્તો સહેલો થયો છે તેના પોતાના વિચાર મુજબ તેના પગના વાજબી છે એક પડોસના રાજ્યમા ચાલતી અંધાધુંધીને લીધે જ્યારે તેના પોતાના રાજમા હમેશ ખળભળાટ થાયછે ત્યારે તે રાજમા તેણે બંદોબસ્ત કરવોજ જોઈયે, અને તે રાજ્યનું સ્વતંત્રપણું જાળવી ત્યા બંદોબસ્ત થઈ શકતો ન હાય, તો તે તાબે કરવુંજ જોઈયે પણ શું ખરેખર

એ માટે કંઇ બીજા ઉપાય રહ્યા નથી? ના, ના—કુલુકનુ કહેવુ છે કે મારે ત્યા પાછા જવુ, અને કદાચ અકબરની મદદથી મારા નબળા ભાઇના હાથમાથી રાજ્યની લગામ લેવી—ના, તે ઉપાય કઇ કામે લાગે તેવો ન થી મારૂ પાછુ જવુ એ ઉપાય તરીકે ગણાય તોપણ તે ફક્ત થોડા દ હાડાનોજ ઉપાય થશે રાજ્ય કરવાને માટે, અને તે વળી વિશેષે કરીને જુવાની તથા શક્તિની જે ઠેકાણે ઘણી જરૂર છે ત્યા, હુ ઘણો વૃદ્ધ થ યો છુ તથા મારો મહાનગો પણ છુટી ગયો છે હવે જીદગી વધારે વખત રહેનાર નથી, હુ ઘણો થાકી ગયો છુ ને આરામની ઈચ્છા રાખુ છુ અમર બ્રહ્મ, જેમાથી આપણે ટુંક વખતની સ્વતત્ર જીદગી મેળવીએ છિયે અને જેમા આપણે પાછા સમાઇ જવાના છિયે તે બ્રહ્મ સાથે એકત્ર થવાને મારો જીવ કયારનો તલપ્યા કરેછે? આમ કહી તાજા ઘાસના નરમ બિછાના ઉપર લાંબો થઇ પડયો કે ધીમે ધીમે ગુરૂપાદે પોતાની આંખો મીચી વિજળીનો એક ચમકારો, જેથી કાશમીરની ખીણ તથા આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ક્ષણવાર પ્રકાશિત થઇ ગઇ, તેનાથી તે જાગૃત થયો અને પહેલા ચાલતા વિચાર પાછા તેના મનમા આવ્યા

'વિધિએ નિર્માણ કર્યા મુજબ જે થવાનુ હોય તે થાય એમ બોલવુ એ કદાચ ઠીક છે, પરતુ સામસામા પક્ષની પાછી ઉત્પન્ન થતી લડાઈ, જેનો અત કયારે આવશે તે કહી શકાયુ નહીં, તેથી આપણા લોકો નિર્ધન થઇ જશે તથા આપણો દેશ પાયમાલ થશે, પણ તેમજ એક ડાહ્યા અને પ્રમાણિક રાજકર્ત્તાના હાથ તળે એ રાજ્ય જાય તો તેનો ઉદ્યોગ તથા વેપાર પાછા ખીલશે અને તેની પહેલાની આબાદ સ્થિતિએ તે પાછુ પહોંચશે પોતાની પ્રજાને શી રીતે સુખી કરવી એ અકબર જેવો શાહનશાહ બરોબર જાણેછે, અને પહેલા જે ઘણા લોકો એના રાજ્યની સામે થતા હતા તેઓજ હાલમા એના વખાણ કરેછે તોપણ સૈકાના સૈકા સુધી જે સ્વતત્રતા ભોગવી તે માટે એક દેશ મગરૂબ થતો હતો તે સ્વતત્રતા છીનવી લીધેલી જોઇ આખો દેશ દિલગિર થયા વિના રહેશે નહી અહા! મારા પોતાના દેશની આવી સ્થિતિ થયલી મારા જોવામા ન આવે તો કેવુ સારૂ?"

એમ કહી નિસાસા સાથે તેણે પોતાનુ માથુ નિચુ નમાવ્યુ, અને નાળાઓના ધોધવો અને આભળનો તે જગાક ઝોકા ખાવા લાગ્યો દૂર તથા ન—

જદીક સઘલુ અતિ શાત હતુ તે વૃદ્ધ માણસની નિદ્રા ભંગ કરે તેવુ સા કઈ હતુ નહી, પણ દર ઘડીએ એક જીવડાનો ગણગણાટ તે સાભળતો તથા પોતાના ગાલ ઊપર તેનો સ્પર્શ થતો તેને લાગતો હતો, અને પછી એક વિચિત્ર સમજાય નહી એવી લાગણીથી એને એમ જણાયુ કે તે પોતે ત્યા એકલો નહતો તટાર થઈ આસપાસ તેણે જોયુ પણ તેની નજરે કઈ પડયુ નહી, અને તેની અણચિન્તિ હિલચાલથી તે જીવડુ પણ કઈ ઉડી ગયલુ જણાયુ થેડીકવારમા તે પાછુ આવ્યુ વળી ઉડી ગયુ, વળી પાછુ આવ્યુ, આરે આખરે તે ઉઘતા માણસે તેની દરકાર કરી નહી અને શાત થઈ ઉઘી ગયો તથાપિ તે કઈ ભર ઉઘમા પડયો નહોતો, કેમકે જરાક પણ ખખડાટથી તે પાછો જાગી ઉઠતો હતો એકાએક તેણે પોતાનો એક હાથ પોતાની ડોક ઉપર મુકયો અને તેમા તે વેળાએ નાખેલુ દોરડુ પકડયુ બીજે હાથે તેણે આસપાસ જોયુ તો તેલ ચોપડેલો ઠડો અને તરત સરી જાય તેવા પદાર્થનો એને સ્પર્શ થયો ડોકમાથી દોરડુ કાઢી નાખી, બે હાથે તેનાપર હુમલો કરનાર માણસને તેણે પકડયો, પણ વ્યર્થ ! તેનીઆગળીઓમાથી તે સરી ગયો અને નાશી જતો જણાયો પણ એક ક્ષણ પછી તે શાત રાત્રીએ એક તીણીચીસ પડી અને તે પછી વર્ગતા અવાજ સભળાયો ગુરૂપાદે પોતાની નજદીક બે લાલચોળ ગોળા પ્રકાશતા જોયા તરતજ વિજળીનો ચમકારો થતા તેણે પોતાના વાઘ હુશ્નેને જોયો, અને ભોયપર ચતોપાટ પડેલા એક માણસના શરીરના તેના જોરાવર પજા ઘોચેલા જણાયા

આ ચીસ સાભળીને ગુરૂપાદનો ચાકર મસાલ લઈ એકદમ ઘરમાથી દોડયો તે મસાલના અજવાળાથી જોતા ગુરૂપાદની ખાતરી થઈ કે ઉઘમા તેને જે લાગ્યુ હતુ તે ખરૂ હતુ, અને શુ થયુ હતુ તે તે પોતે તરત સમજ્યો જે માણસ ત્યા ભોયપર પડયો હતો તેણે ગુરૂપાદને જણાયો ગુગચાપી મારી નાખવાનો યત્ન કીધો હતો, પણ અણીને વખતેજ દોરડાનો સ્પર્શ થતો જણાયો, અને તે ઠગ અરણ્યવાસી જેમ કોઈના પણ જોયા વગર જતો હતો તેમ કઈક પ્રેરણાબુદ્ધિવીજ તે ઠગની પાછળ પાછળ વાઘ પણ ગયો ને દોડતા ઠગને ઓચીમાથી પકડયો, જેની ચીસ આપણે સાભળી હતી

'પાછો હઠ! હઠ–' એકદમ અગાડી ધસીને વાઘને ગળામાથી પકડી ગુરૂપાદ બોલ્યા, 'હુ કહુછ કે પાછો હઠ'

પહેલવહેલા તે પ્રાણી હાલ્યો નહી, પણ પછી ધીમેસથી અને મરજી ઉપરાત પોતાના ધણીનો હુકમ માની પોતાના પજા કાઢી લીધા, તથા ઘૂરકતો ઘૂરકતો થોડે દૂર પાછો ખસ્યો અને ગુરૂપાદને પગે પડયો

વાઘના મજાના એક ઘાથી પડેલા માણસને ભાવપરવી અરણ્યવાસીએ પોતાના નોકરની મદદથી બેઠો કીધો, અને તેનામા જીવ હતો એવુ જણાયુ તેથી સભાળથી તેને બીછાના ઉપર સુવાડયો

'આ માણસને હુ ઓળખુ છુ,' બારીકીથી એને જોઇને ગુરૂપાદ બોલ્યા, 'મારા ચાલતા ચલણમા મે એનાપર ઘણા ઉપકાર કીધા છે તથા એને ફાયદો કરી આપ્યો છે આવો નિમકહરામ હુમનો કરવાનુ એને કેમ સુઝયુ હશે?'

આ શબ્દો સાભળીને તે ઘાયલ થયલા માણસે ઉચુ જોયુ અને અરણ્યવાસી તરફ એક ચિત્તથી તથા આતુરતાથી તે ટગરટગર જોઇ રહ્યો પછી આશ્ચર્ય પામી ધીમેથી બોલ્યો, 'કોણ એ નદીગુસ! શુ એ સભવિત છે!'

'નદીગુસ! ખરેખર,' તેને જવાબ વાળ્યો, 'મારો જીવ લેવાને તને કોણે ઉશ્કેર્યો?'

'મારા મુરબ્બી તથા રાજા સાહેબ,' દૃઢતાથી તે ઠગ બોલ્યો, 'શીવ અને તેમની પવિત્ર અર્ધાંગનાના સોગન ખાઈ કહુછુ કે આપ કોણ હતા તે જાણતો નહતો અને આપ લાબો વખત થયા ગુજરી ગયા હતા એવુ હુ ધારતો હતો જો હુ એ વાત જાણતો હત, તો દુર્ગાદેવીનો હુકમ અમલમા આણવાને મારામા કદી તેટલી શક્તિ કે હિમત આવતેજ નહીં, પછી તે ન કરવાથી દુર્ગાદેવીના ગુસ્સાની ગમે તેટલી ભારે શિક્ષા થતે તો હુ તેની ફીકર રાખતે નહીં પણ સારે નસીબે તમારૂ મોત તેને પોતાનેજ પસદ નહોતુ અને તમારે બદલે મારો જીવ લેવાને આ વાઘને મોકલ્યો દેવીનુ નામ અમર રહો!'

અતિશે થાકને લીધે તે વધારે બોલી શકયો નહીં પોતાના નોકરની મદદથી ગુરૂપાદે વાઘના પજાથી થયેલો સખ્ત ઘા, બન્યુ તેટલી સાફ રીતે ધોયો ને તેનાપર પાટો બાધ્યો, અને તેને પીવાનુ પાણી આપ્યુ થોડીક ક્ષણમા તેને આરામ થવા લાગ્યો ત્યારે ગુરૂપાદે વિશેષ

પુછ્યું, 'આવુ કર્મ કરવાનુ તને શા ઉપરથી સુઝ્યુ, અને હુ કોણ હતો તે તુ જાણતો નહોતો તો દુર્ગાને માગે જીવ લેવાની ઈચ્છા હતી એ તને કોણે કહ્યું?'

'ગોરખ યોગીએ' તેણે જવાબ આપ્યો

'અહા! તેજ હરામખોર!' ગુરૂપાદ બબડયો, 'સારે તો કઈ બીજી વખારે હકીકત પણ છુપી હશેજ. તુ તો હવે સારો ઠગ બન્યો છે કેમ? આ પ્રમાણે આડે માર્ગે તુ દોરાયો છે ને હૈયાફુટો થયો છે તે માટે હુ દિલગિર છુ. ભવાનીને પસદ કરવા ભોગ તરીકે શુ ગોરખે મારૂંજ ફક્ત નામ દીધુ હતુ?'

તે ઘાયલ માણસને દુ ખ થતુ હતુ તે તેના ચેહેરા ઉપરથી અજુબણ જણાતુ નહોતુ, તોપણ તે દુ ખને લીધે થોડીવાર તે જવાબ આપી શક્યો નહીં આખરે અચકાતા અચકાતા પણ દ્રઢતાથી તેણે જવાબ આપ્યો કે મક્ષકુનાના ભાઈ, કાશ્મીરના મુખ્ય પ્રધાનને પણ ચુટી કા ઢ્યો છે પણ તેનો જીવ લેવાનુ કામ મારો ભાઈ, જેને તમે સારી રીતે ઓળખો છો, તેને સોપેલુ છે જો તે નિષ્ફળ થશે, તો તે મારે કરવાનુ છે'

'અને તારો ભાઈ કાશ્મીર જવા નીકળી ચુક્યો છે કે?'

'અહીંથી થોડેક દૂરથી અમે જુદા પડયા અને તે ઉત્તર તરફ પોતાના કામ સારૂ ગયો'

'પગે ચાલતો તે ગયો છે કે?'

'હા'

'મુખ્ય પ્રધાન અને મારે માટે જે હુકમ તમને આપેલ છે તે બાબત બીજુ કોઈ જાણે છે વારૂ!'

'બીજુ કોઈ જાણતુ નથી અમે કામ સાધવામા નિષ્ફળ થયા છિયે એવી ખબર પડશે ત્યારે પછી તે કામ બીજાને સોપવામા આવશે'

આ વેળાએ ગુરૂપાદે પોતાના નોકરને ઈશારત કરી તેની સાથે એક બાજુએ ગયો, અને તેને કહ્યુ, 'જયનિ એકદમ તારો ઘોડો તૈયાર કર મુસાફરી કરવાને હમણા તારે જવાનુ છે'

તે ઘાયલ માણસનો ઉડો શોકનો અવાજ સાભળી ગુરૂપાદ પાછા તેની પાસે ગયા

'મારા મુરબ્બી,' તે ધીમે સાદે બોલ્યો, 'ઘણી થોડી ક્ષણ હવે મારી જીંદગી છે તેટલા માટે અત્યાર સુધી આપે મારા ઉપર જે અનંત ઉપકાર કીધા છે તેમા એક વધારે ઉમેરવાની મારી આપને વિનતી છે. મારો દોષ આપ મને ક્ષમા કરો'

'અભાગ્યા માણસ, જા હુ તને ક્ષમા કરૂ છુ,' ગુરૂપાદે જવાબ વાળ્યો 'હુ જાણુ છુ કે એમા તારો પોતાનો દોષ નથી, પણ બીજાએએ તને ઉસ્કેર્યો છે'

'હુ ત્યારે શાંત મનથી દેહ છોડીશ, અને દુર્ગાદેવીએ તમારે બદલે મારો ભોગ લઇને જે ચમત્કાર દાખવ્યો છે તે ઉપરથી તમારા પર અને મારાપર એમની પૂર્ણ કૃપા છે એવી ખાતરી સહિત, સ્વપ્નના પૂર્વાનુભવથી અમરપદને પામીશ પવિત્ર ઐક્તા! પવિત્ર દુર્ગા!' વધારે મોટા સાદથી અને જાણે ફરીથી તેનામા શક્તિ આવી હોય તેવા આવેશમા પોતાના હાથ લાબા કરીને તે બોલ્યો, 'હુ આવુ છુ! મને તમારા પવિત્ર અને કીર્તિમય મદીરમા દાખલ કરો!' આ શબ્દો બોલતા તે સ્તબ્ધ થઇ પાછો પડયો અને સહાર કરનારી દેવીના તે નિમકહલાલ સેવકની હમેશ માટે આખ મીચાઇ

અસ્થિર પ્રકાશમા જીવ વગરનુ શરીર, જે શરીરના ગળાઇને હાડકા નીકળ્યા હતા તેથી, કાળા રંગને લીધે, અને કપાળપર કાઢેલા શીવના રાતા તથા સફેદ ચિન્હોને લીધે ઘણુજ ભયાનક દેખાતુ હતુ તે ખોળીયા સામે થોડીકવાર ગુરૂપાદ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા, ને પછી મનમા બબડયા, 'ધર્મ અને ધર્માંધપણાને લીધે માણસ શુ ન કરી શકે? બીજી રીતે સારા અને શાંત લોકોને તે ગુનેહગાર, ખુની અને ગાડા બનાવી દે છે તે હશે ગમે તેમ, તોપણ આ માણસ કોઇ રીતે દયા લાવવા જેવો નથી અનતકાળ સુધી તે સુખી રહેશે એવી પકી ખાતરી માની સ્વમતને માટે પ્રાણત્યાગી તરીકે તે મોતને શરણ થયો છે, પણ ગોરખ જેવા ઢોંગી, નિર્લજ હરામખોરો જેઓ પોતાના અતિ દુષ્ટ કર્મ સાધવાને માટે આના જેવા ભોળા માણસોને હથિયાર તરીકે ઉસ્કેરી કામે લગાડેછે તેનુ શુ કરવુ? એજ માર્ગ સુતરો છે કે તેમનો સહાર કરવો જોઇએ, તે શિવાય બીજા કશાને તેઓ લાયક નથી તોપણ ના, એમ નહીં,' ક્ષણભર

ડોકી ધુણાવી તે બોલ્યો, 'નહિ! નહિ! એ તો વાજબી ગણાય નહીં જેમણે કંઈ ગુન્હો કીધો હોયછે કે તે માટે યત્ન કીધો હોયછે તેમનાપર દયા લાવવાની વળી જરૂર શી! હા, જેઓએ માત્ર તેવી ધમકીજ આપી હોયછે તેમનાપર જુલમ કરવો એતો સારૂ નહીં એક ધર્મનો પંથ કયારે હાનિકારક થશે ને કયારે નહીં થશે તે નકી કોણ કહી શકશે?' આ વેળાએ તેનો નોકર પાછો આવ્યો તેથી વિચારમા ભંગ પડયો તે નોકરને કહ્યું, 'આ અહીં પડેલા માણસને લઈ જવામા મને સહાય થા તે મરી ગયા છે, છતા હુર એને ફાડી ખાય એવી મારી ઈચ્છા નથી, બાકી હુર તો એને છોડે નહીં આપણુ કામ પુરૂ થઈ રહ્યા પછી તુ સવાર થા આપણને જે વાતની અહી બાતમી મળી છે તેથી સાવચેત રહેવાનુ પ્રધાનને કહેવાને તુ કાશ્મીર જલદીથી જા, અને આ માણસના ભાઇને તુ બરોબર ઓળખે છે તેને શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરજે તે પોતાનુ કામ કરતો અટકે તથા પોતાના સોબતીઓને તે કંઈ વાત કહી શકે નહીં તેના ઉપાય યોજજે વળી તારાથી બને તો ગોરખ કયા છે તેની ભાળ કાઢજે, તારા હાથમા આવે તો એને ક્ષણવાર પણ જીવતો મુકતો નહીં, બીજા લોકોને માટે જે દોરડુ તે તૈયાર કરે છે તેને માટે તે પોતેજ ઘણે દરજ્જે લાયક છે'

'પણ પૂજ્ય સ્વામી,' તે નોકરે અચકાતા અચકાતા પુછ્યુ, 'આવા જંગલમા અહી હુ તમને છેક એકલા મુકીનેજ જાઉ? એમ લાગે છે કે તમારા આશ્રમની જગ્યાની હવે બહાર ખબર પડી છે ને તેથી તમારો જીવ લેવાને ફરીથી પ્રયત્ન પણ કરવામા આવે, તે માટે હમણા જ્યારે હુ તમને અતિ ઉપયોગી થઈ પડુ તેવે સમયે મારે શુ તમને છોડીને જવુ?'

'મારા તનના સાથી,' ગુરૂપાદે હમીને જવાબ આપ્યો, 'મારે માટે તારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી તને જે કામ સોપવામા આવે છે તે જલદીથી થાય તો જે વધારે સંગીન લાભની આશા રહે છે તેના પ્રમાણમા મારી જીંદગીનુ શુ હિસાબમા છે?' તુ મારો ચોકીદાર હોય તે વખતે હુ જેવો સલામત છુ તેવોજ સલામત ખાત્રી કરીને જ્યા સુધી હુર હયાત છે ત્યા સુધી હુ હઈશ હુર કેવો બહાદુર ને હોશીયાર છે

કીદાર છે તે તો તે જોયુ. આપણી પડોશમા આવા બીજા લૂટારા ઠગો ન આવે તો તેઓ નસીબદાર ગણાશે તેવા લોકોને હવે હરે ઓળખ્યા છે, એટલે ચુપચુપ પણ તેમને તે અહીં આનના દેનાર નથી તારો ઘોડો તૈયાર થયો છે કે?'

'હા, સ્વામી'

'ત્યારે, જલદીથી ઉપડી જા પણ પહેલા જરા મને અહીં આ કામમા મદદ કરી જજે'

પ્રકરણ ૨૮ મુ

"ફેરઉવેલ."

અબુલફાઝલના મૃત્યુની ખબર સાભળી શાનશાહ અતિશે શોકમા દબાઈ ગયો હતો એને એમ લાગ્યુ કે અત્યાર સુધી જે જે વસ્તુની એને સહાયતા હતી તે તે વસ્તુઓ એકદમ તેને છોડી દેતી હતી તે શાનશાહ જે પહેલા ઘણો સમર્થ હતો, ગમે તેવુ જબરૂ તોફાન સામે આવતુ તોપણ હિંમત હારવી તે શુ એ સમુળગુ જે જાણતો નહોતો, જે ભારેમા ભારે જોખમો સામે બાથ ભીડતો હતો, અને લડાઈમા હમેશા ફતેહ મેળવીને પાછો ફરતો, તે શાનશાહને પોતાની શક્તિ ઓછી થઇ ગઈ હોય તેમ ભાસ્યુ, તથા પોતાના રાજ્યમા ફરીથી જે બડ થવા માડયા હતા તેની સામે પગલા ભરવાને જાણે તદન નિર્મળ થયેલો જણાયો અબુલફાઝલની ખબર મળતા, ખુન કરનાર નરસિંધને પકડી આણવાનો હુકમ ફકત તે પેહેલ વહેલા કાઢી શકયો, પણ આ હુકમ અમલમા લાવવો એ અશકય હતુ, કારણ કે રાજા નાશી ગયો હતો, તથા સલીમ ગાદીપર આવે અને તેને પોતાપર કીધેલા ઉપકારના બદલામા સારી જગ્યા બક્ષીસ કરે તેની રાહ જોતો દૂરના દેશમા એક નિર્ભય આશ્રમમા ભરાયો હતો તેમ છતા પણ અકબરના જેવા લક્ષણવાળો પુરૂષ ગમે તેવી ભારે દિલગીરી હોય તોપણ તેના ભારમા દબાઈને બેસી રહે એવો સભવ નહોતો કેટલાક દિવસ સુધી તે મહેલમાથી બહાર નિકળતો નહોતો, અને કૂંઝી તથા પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ મિત્રો

શિવાય બીજા કોઈને પોતાની હજુરમા આવવા દેતો નહોતો. પણ વખત જતો ગયો તેમ બીજા લોકો પોતાના કામસર કે રાજ્યના કામસર શાનશાહની મુલાકાત લેવા આવતા તેમને મળવાની એનામા હિમત આવતી ગઈ આ બીજા લોકોમા એક વેગાએ પાદરી એકવેવીવા આવ્યો હતો આગ્રામાથી જતા પહેલા શાનશાહની જાતોજાત રજા લેવાની તેની ઈચ્છા હતી

'ત્યારે તમે, પૂજ્ય પાદરી સાહેબ, અમને છોડી જાઓ છો શુ ?' તે જેસ્યુટને શાનશાહની હજુર લાવવામા આવ્યો કે અકબર બોલ્યો

'હવે મારાથી વધારે વાર રહી શકાય તેમ નથી,' એકવેવીવાએ જવાબ આપ્યો 'અમારા મુખ્ય ધર્મગુરૂએ મને પાછા ગોવે જવાનુ ફરમાવ્યુ છે પણ અહીં આગળ અમને જે માન મળેલુ તથા અમારા ઉપર જે ઉપકાર થયા છે તેને માટે આપ નેકનામ શાનશાહનો અત કરણથી આભાર માન્યા વગર તથા દર્શાવ્યા વગર જવુ દુરસ્ત લાગ્યુ નહીં, અગરજે હાલ આપને જે સખત કારી ઘા લાગ્યો છે તે વેળાએ આપને તસ્દી આપતા મારૂ મન અચકાતુ હતુ અબુલફઝલ એક યોગ્ય પુરૂષ, તનનો દોસ્ત, તથા નિમકહલાલ નોકર હતો, તેથી એના જેવા માણસના મોતથી જે ખોટ પડે છે તેની દિલગિરિમા તેની યાદગીરીથી કઈ દિલાસો મળે છે પણ,' ક્ષણવાર થોભીને તે વધારે બોલ્યો, 'આ કઈ મને પુરતા દિલાસાનુ કારણ લાગતુ નથી'

'પુરતા દીલાસાનુ કારણ નહીં !' અજાયબ થઈ અકબરે પુછ્યુ, 'એ કરતા તમારે વધારે શુ જોઈએ છે?'

'વધારે સ્વચ્છ આત્મા સહિત તથા સભવિત હતુ તે કરતા વધારે સુખ ભરેલી આશા સહિત તેણે દેહ છોડી છે એવી મારી ખાતરી થવી જોઈએ'

'અબુલફઝલ,' ઉત્સુકપણે શાત સ્વરથી શાનશાહે જવાબ આપ્યો, 'અબુલફઝલ, હુ વધારે તો નથી કહેતો પણ, તમારા લોકોના જેવા સ્વચ્છ આત્માવાળો હતો, અને હુ જેવી સ્થિતિમા મરવાનુ ઇચ્છુ તેવી સ્થિતિમા તે મોતને શરણ થયો છે'

અકબર કઈ વધારે બોલશે એવુ તે જેસ્યુઈટે ધાર્યું પણ તે શાત

રહેશે, અને વળી અકબરના બોલવા ઉપરથી તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે વધારે ખુલાસો માગવો એ અવિવેકી ગણાશે

'થોડાક દિવસ પછી પાછા આવવાની તમારી વકી છે નહી વારૂ?' કેટલીક પળ શાંત રહી અકબરે પુછ્યુ

'તે તો મને જેવો હુકમ મળે તેના ઉપર આધાર છે,' એકવેવીવાએ જવાબ વાળ્યો 'મારા પોતાની બાબતમા તો મારે દિલગિરિ સાથે કબુલ કરવુંજ જોઈએ કે મારૂ દૂતત્વ અહીં નિષ્ફળ ગયુ છે'

'નિષ્ફળ કેમ વારૂ? શુ તમારૂ અહીં પુરતુ રક્ષણ થતુ નહોતુ, અને દરેક પ્રકારે તમારો આદરસત્કાર શુ થયો નથી? અને વળી તમારી મરજી મુજબ ઉપદેશ કરવાની અને તમારાથી બની શકે તેને તમારા ધર્મમા લેવાને તમને શુ જોઈએ તેટલી છુટ આપવામા આવી નહોતી? આ સઘળુ શુ ધૂળમા ગયુ? અહીં, જયા થોડા વરસ પહેલા, આગલા શાહનશાહના અમલ તળે, તમારા મત તથા પંથનો ઉપદેશ કોઈ કરતુ તો તેને મોતની શિક્ષા થતી, ત્યા હમણા તમે સર્વ પ્રકારે ઉપદેશ તો કરી શકતા હતા'

'ખુદાવિંદ!' તે પાદરીએ ઉત્તર આપ્યો, 'આવા અગત્યના જે હક અમને અહીં મળ્યા તે નજીવા ગણીએ તો ખરેખર અમે કૃતઘ્ની કહેવાઈએ તેમ છતા પણ હુ ફરીથી કહુ છુ કે અમારા દૂતત્વનો મુખ્ય હેતુ તપાસતા તે નિષ્ફળ ગયુ છે કેવી મોટી મોટી આશાભર્યા અમે આગ્રામા આવ્યા હતા તે તો આપ જાણો છો અમારા પવિત્ર પુસ્તકો તથા અમારા ખ્રિસ્તી ધર્મની ક્રિયાઓમા આપે જે ભાવિક લાગણી દર્શાવી હતી તે ઉપરથી અમને આશા થઈ હતી કે આપના ઉમદા અંતઃકરણમા તથા બહુ અનુભવી મનમા સત્યનો પ્રકાશ આખરે થશેજ—શાહઅકબર ખ્રિસ્તી ધર્મનો સર્વોત્કૃષ્ટ નામાંકિત નહીં પણ નામાંકિત માનો એક શિષ્ય થશે એવી અમારી પરીપૂર્ણ આશા હતી પણ હવે અમને જણાય છે કે તે આશાઓ તથા ધારણાઓ સઘળી વ્યર્થ હતી, તેટલા માટે અમે એમ કહીએ કે અમારા મુખ્ય ઉદ્દેશમા અમારૂ દૂતત્વ નિષ્ફળ થયુ છે એ શુ વાજબી નથી? તોપણ કદાચ એમ હોય કે અમારા ઉપદેશમા કોઈ કોઈ બાબત એવી કઠિન લાગે કે જે તમારા ત

ત્ત્વવેત્તાઓ હમણા સમજાવી શકતા નથી, પણ વધારે અભ્યાસ કરવાથી તથા શોધ કરવાથી તે તદન સ્પષ્ટ થશે, ખ્રિસ્તી ધર્મથી પશ્ચિમના દેશમા અનેક ફાયદા થયા છે અને અહિ પણ તેવાજ ફાયદા થવાની વકી છે'

'જૂદા જૂદા મત સબધી જે સવાલો ઉઠેના છે તે ડહાપણથી અમે એક કોરે રાખ્યા છે, કારણકે તેમા આપણે કદી એક વિચારના થનાર નથી, અને તે બાબત તકરાર કરવાની આ ક્ષણે મને રૂચીએ 'નથી તમારા ધર્મના અનેક લાભ માટે તમે બોલોછો, તો સાભળો તમારા ખ્રિસ્તી ધર્મના મતથી દુનિયામા ઘણા ફાયદા થયા છે એ હુ ખુશીથી વાજબી ગણુ છુ, એટ. લુજ નહી પણ આપણા સ્વદેશબધુઓમા પરસ્પર પ્યારના તથા આત્મ ભોગના તત્વો લાગુ પાડવાથી બીજા કોઈ પણ ધર્મ કરતા કદાચ એથી વધારે લાભ થયા છે, તથાપિ અમે તમને જણાવ્યુ છે તે મુજબ આવા તત્વો તમારાજ ધર્મ મતો ફકત શીખવતા નથી, એનાથી વિશેષ બીજા ઘણામાછે વળી તમારા મત થી જેમ ઘણો લાભ થયો છે તેમ કેટનાક ગેરલાભ પણ થયા છે આખી દુનિયામા ન જોવામા આવેલી એવી બીજાઓને પોતપોતાના ધર્મ પાળના દેવાને તમે શુ ગેરમરજી દાખવેલી નથી ? તમારા દેશબધુઓના અત.- કરણપર જુલમ ગુજારવાની ખાતર તમે, તમે પાદરીઓએ, પશ્ચિમ દેશો- મા તમારૂ મહાત્મ્ય ઘણુ વધારી દીધુ નથી ? તમારા પથના મત વિશે તમારાથી કેટલીક બાબતમા જુદા વિચારના હતા તેથી તમે સુકડો અને હજારો લોકોને ફાસીને લાકડે ચઢાવ્યા નથી ? અને આટલુ બધુ છતા તમે તેને ફાયદા કહોછો ? એમ હોય તો ભલુ કરવાના તમારા વિચાર વિચિત્ર પ્રકારના જણાય છે અને દેશબધુઓ માટે પ્યાર રાખવાનો ત- મારો રસ્તો અજાયબ જેવોજ છે મને કહેશો વારૂ,' એવી નજરે એક- વેવીવા તરફ જોઇને અકબર અગાડી બોલ્યો, 'મને કહેશો કે તમારો હુકમ માનતા રાજાઓમાથી એકાદની હુ ખ્રિસ્તી પ્રજા હોત તો, હમણા જેને તમે આટલુ બધુ માન આપોછો તે બદલ ત્યારે મને કેવી રીતનો તમે સ- ત્કાર આપતે ? શુ મને તમે કેદખાનામા ન નખાવો અને તેમ છતા પણ અનાસ્થામા દૃઢ રહુ તો મને જીવતો બાળી મુકવાને યા ફાસીને લાકડે ચઢાવવાને એક ન્યાયધીશને સોપી ન દો કે?'

આ સાભળીને જેસ્યઈટ ગભરાયો ને જરા પાછો હઠયો અકબર

તરફથી આવા સવાલની તેણે આશા રાખી નહોતી, અને તે શું જવાબ આપે? બેશક જે સ્થિતિની અકબરે કલ્પના કરી તેની સ્થિતિમા તે હત તો સોએ સો ટકા એની એવીજ અવસ્થા થાત એ ના પાડી શકાય તેવુ નહોતુજ

'જહાપન્હા' તે ડચકિયા ખાતો ખાતો બોલ્યો, 'એ પ્રમાણે તો નથી, હિદુસ્થાનનો સમર્થ શેહેનશાહ અકબર અમારા એકાદા રાજાની પ્રજા હોય એવુ અમે કેમ ધારી શકિયે?'

'મારે સારે નસીબે, બેશક તે પ્રમાણે નથી પણ તમારા જવાબ ઊપરથી ખુલ્લુ જણાયછે કે મારો એ વિચાર બિનપાયાદાર નથી હવે એક બીજો સવાલ, હાલમા હિદુસ્થાનનો હુ શાનશાહ છુ તેવી સ્થિતિમા મારે માટે તમે શુ વિચાર કરી રાખ્યો છે? તમારા રાજાઓ, જેઓ તમારા હુકમને તાબે રહેછે તેના જેવો મને તમારે બનાવવો છે અને તમારા પાદરીઓનો જુલમ જારી રાખવાને સારૂ હથિયાર તરીકે મારો ઉપયોગ કરવાની તમારી ઈચ્છા છે? મારા ધર્મમાથી હુ તમારા ધર્મમા આવુ તેને માટે તમે સ્વાભાવિક રીતે ઘણા ઈંતેજાર છો ત્યારે પહેલી ને છેલ્લી વખત હુ તમને કહુ છુ કે એવુ તમે કદી જોનાર નથી તમારા ઇવિંજલીસ્ટોને હુ પસદ કરૂ, અને ખાનગી રીતે તે સ્વિકારૂ તોપણ હુ ધર્મભ્રષ્ટ થનાર નથી એક રાજા એવુ પગલુ ભરે તો આખા રાજ્યમા કેવા નાશકારક પરિણામ થાય તે સારી રીતે હુ જાણું છું, તેથી તમારા હાલના ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે મારે કઇ લેવાદેવા નથી એ પાદરી સાહેબ તમે સારી રીતે જાણજો'

'ત્યારે અમારે તો એટલુજ કરવાનુ રહ્યુછે કે અમારા ઈસુ ખ્રિસ્તને તમારે માટે પ્રાર્થના કરવી—જેથી અમારા ઉગટવાળા પણ નિર્બળ પ્રયત્નોથી જે કામ અમે સાધી શક્યા નથી તે કામ તે પોતે કોઈ ચમત્કારથી પાર પાડે અને મારી ખાતરી છે કે આ અમારી પ્રાર્થના વ્યર્થ જશે નહીં હે સમર્થ શાનશાહ, આપ વિચાર કરો કે પૃથ્વિના મોટા મોટા એની આગળ નહીં જેવા છે, અને જેઓ એની સામે થાય છે તેને એ શિક્ષા કરી શકે છે આખરે એ, એજ ફક્ત, જય મેળવશે, અને ઈસુખ્રિસ્ત તથા તેનો પવિત્ર ધર્મ દુનિયાનો અત આવશે ત્યા સુધી હૈયાત રહેશે'

'એ તો કદાચ તમારૂ કામ હશે,' અકબર પોતાની હમેશની ધૈર્યતા મુજબ શાંત ન રહેવાથી બોલ્યો, 'પણ મારૂં કામ તો મારી પ્રજાની સ્વતંત્રતા તથા તેમના હક જાળવવાનુ, અને જેમ મુસ્લા તથ બીજા પંથોના ધર્મગુરૂની સામા તેમ તમારી સામે તેમનું રક્ષણ કરવાનુ છે તમારી મરજી પડે તો અહીં રહો, ને મરજી પડે તો જાઓ, રહેશો તેથી મને લાભ નથી, જશો તેથી તોટો નથી તમને ઠીક લાગે તેમ ઉપદેશ કરો, અને દેવળો બાંધો મુસલમાનોને તેમની મસજીદમા અને હિંદુઓને તેમના દેવાલયો તથા મંદિરોમા જેવા હક મળે છે તેવાજ હક તમને મળશે તેમ છતા પણ મારે તમને એક સૂચના કરવી જરૂરની છે મલબાર કિનારા ઉપર જે પ્રમાણે બનાવનુ થાય છે તે પ્રમાણે, તમારા ધર્મભ્રષ્ટપર કે બીજા કોઈ લોકો ઉપર જે ઘડીએ તમે જુલમ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા માલમ પડશો તેજ ઘડીએ મારા રાજ્યમાથી તમારે ઉચાળા ભરવા પડશે, તમને દેશનિકાલ કરવામા આવશે, પટકા બાંધી મગરિસ ને ફરીથી મારા રાજ્યની હદમા કદી પગ મુકવા દેવામા આવશે નહીં'

લોયોલાનો શિષ્ય આ શબ્દો સાંભળી ઘણો ગુસ્સે થયો, તોપણ તેણે ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો શાહનશાહ સામે તે શું કરે, કે કેવો જવાબ તે આપે? પહેલાથી સર્વ પ્રકારની છુટ આપનાર આ શાહનશાહની વર્તણુક માટે તેને કંઈ ફરિયાદ કરવાની હતી નહીં અને એના જેવા ત્રાસ ઉપજાવનારા સમર્થ રાજકર્તાને તુચ્છકારી કાઢે તો એની ખરેખરી મૂર્ખાઈ કહેવાય વળી તેમ કરવાથી "સ્વધર્મ રક્ષણાર્થ પ્રાણોત્સર્ગ" નો એને કંઈ લાભ મળે તેવુ નહોતુ એના જેવો લાચાર ધર્મગુરૂ જો કદાપિ ધમકીવાળી કે અપમાન ભરેલી ભાષા વાપરે, તો શાહનશાહ એને અગાળી અટકાવે તો નહીંજ, પણ ફક્ત એને પોતાને તથા એના સોબતીઓને સુરત વદાય કરી દે ને ત્યાંથી ગોવે મોકલવાને વહાણપર ચઢાવી દે કે ગોવે પહોચતા એને પૂર્ણ આદરસત્કારથી કિનારે ઉતારવામા આવે કદાચ શાહનશાહ એટલી પણ તસ્દી ન લે, પણ ફક્ત હમીને કહે કે એને માટે મે રસ્તો ખુલ્લો રાખેલો છે તે એને બતાવી દો એક ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર મંડળી, જે બીજી જગ્યાએ ઘણી સમર્થ તથા ભય ઉપજા-

વનારી ગણાતી હતી, જેને જોઈને લોકો કપતા હતા, અને રાજાઓ તથા બીજા ધરમગુરૂઓને જેની આગળ તાબેદારપણામા પોતાના મસ્તક નમાવવાની જરૂર પડતી, તે મંડળીમાના એક પાદરીની અહીં આગળની સ્થિતિ આ વેળાએ ખરેખર ઘણી દયામણી તથા શરમ ભરેલી જણાતી હતી.

તે નાસીપાસ થયેલો અને ચુપ થઈ ગયેલો પાદરી વિચારમા પડયો હતો તેટલામા અકબ્બર પાછો પોતાના હમેશાના સ્નેહયુક્ત સાદરપણાથી બોલ્યો, 'પૂજ્ય પાદરી સાહેબ, જે તકરાર તમે પોતેજ ઉભી કરી હતી તેમા મારી પોતાની સત્તા જાળવી ગખવાની ખાતર ઘણાજ નિખાલસ દિલથી સખ્ત શબ્દો મારે વાપરવા પડયા છે તે માટે હુ ખરેખર દિલગીર છુ, અને તમે ગુસ્સે થઈને અહીંથી જાઓ એવી મારી મરજી નથી તમારી તરફથી તથા તમારા પુસ્તકોમાથી હુ ઘણુ શીખ્યો છું, અને તે રસ્તે પ્રાપ્ત થયેલુ જ્ઞાન મને ઘણો સંતોષ પમાડેછે તેથી હુ તમારો ઘણો આભારી થયો છુ તમારી મરજી મુજબ હુ વર્તી શકતો નથી તોપણ ખરૂ માનજો કે મને તે માટે દિલગિરિ લાગેછે, અને અગરજો કેટલીક બાબતોમા આપણા વિચાર મળતા આવતા નથી, તોપણ એમ ન ધારશો કે તે કારણને લીધે હુ તમારે માટે ઓછુ માન ધરાવું છુ યા તમારે માટે મારો હલકો મત છે અમને છોડીને જવાની તમારી ઇચ્છા છે તો ભલે, પણ મિત્રભાવ રાખી આપણે છુટા પડવુ જોઈયે તમારા ધર્મના સ્થાપનારે વાજબી કહ્યુ છે કે તે સલાહ કરવાને નહી પણ લડાઈ કરવાને આવ્યા હતા તથાપિ શાતિનુ રાજ સ્થાપવાને તથા લોકોમા માંહોમાહે પ્યાર ઉત્પન્ન કરવાને તેણે યત્ન કીધો હતો, એવા તમારા પથના મુખ્ય સ્થાપનારનો દાખલો લઈ આપણે તે પ્રમાણે જુદા પડવુ એ મને દુરસ્ત લાગેછે'

થોડીકવાર પહેલા એકવેવીવાએ જ્ઞાનશાહ આગળ તેના સામર્થ્યને લીધે પોતાનુ માથું નિચુ કીધુ હતુ, તે આ વેળાએ જુદા પ્રકારની શક્તિથી અકબ્બરની વ્યવહારીક મોટાઈને લીધે તે વશ થઈ ગયો હતો તે ધર્માધ, અતિ જુસ્સાવાળા તેમજ ઉત્સાહી પુરૂષને પોતાને પણ તેમ લાગ્યુ અને તે બાપ બીડનારો કોઈથી ડરે નહી તેવો પાદરી પો-

તાના સમક્ષ ઉભેલો કઠણ હૃદયનો તથા પવિત્ર ગણાતા ધર્મની સૂચના ન ગણકારતો એવા શાનશાહને છેલ્લી સલામ કરતા ધ્રુજતો ધ્રુજતો ધીમે સાદે ખિન્ન હૃદયથી નિચે મુજબ બોલ્યો –

'કુલીન શાનશાહ, આપને નાખુશ કરે તેવુ અમારૂ કઈ ગેરવ્યાજબી થયુ હોય તો તે માટે, તથા આપના રાજ્યમા અને આપને હાથે અમારા ઉપર થયલા ઉપકારો માટે અમે કૃતઘ્ની જણાયા હોઈયે તો તે માટે અમને ક્ષમા કરશો એ મુજબ થયુ હોય તો અમારા પંથ માટેનો જુસ્સો જેથી અમે ઉશ્કેરાઈયે છિયે, તેને લીધે તે થયલુ ગણજો, કારણ જેવા ઉત્સાહને લીધે આપની રૈયતના ભલા ખાતર આપ પોતાની જીંદગીનો અમૂલ્ય વખત ગાળો છો, તેવા ઉત્સાહ કરતા ખરેખર અમારો જુસ્સો ઓછો નથી અગરજો અમારી પ્રાર્થના આપ બિનઉપયોગની ગણશો, તોપણ ખાતરીથી માનજો કે અમે જ્યા જ્યા જઈશુ ત્યા ત્યા તમારે માટે અમે હમેશા પ્રાર્થના કરીશુ.'

આટલુ કહી તે પાદરીએ પૂજ્યભાવથી પોતાનુ મસ્તક નમાવ્યુ ને અકબરે તે પ્રમાણે શાંત રહી પાછુ નમન કીધુ કે ધીમે ધીમે તે પાદરી તે ઓરડામાથી પાછલે પગને બહાર નીકળ્યો તથા પોતે જાણે માળા જપતો હોય તેમ તેની આંગળીઓ તે વેળાએ થોડી થોડી હાલતી હતી

૦

ભુમંડળનો જાગીરદાર

૨—સંપતિ-પ્રાપ્તિ.

જૉનબુલની જાગીરો પૈકી એક તો પૂર્ણ રીતે ભરેલી રત્નની ખાણ વાળી જાગીર છે, ને તેમાથી એ પોતે મોજ ભોગની સર્વોપરી પદે અધીત થયેલો છે એની સર્વ જાગીરમા તેજ શ્રેષ્ટ છે, પણ બાકીની કોઇ પણ જાગીર મેળવતા તેને કદી પણ શ્રમ પડયો નથી જ્યારે બીજા ખેડુતોએ નવી નવી કુંજો ને વાડીઆઓ મેળવવાને માટે તેના પાડોશીઓ સાથે કે અસન વતનીઓ સાથે સમશેર બાજી ખેલી લોહીની નીક વેહેવડાવી હતી, ત્યારે આ ખેડુતે તો હળ લઇને સીધિ રીતેજ ખેતરો મેળવ્યા છે

તે જ્યારે નવા વાડીઆ મેળવવા જાયછે ત્યારે કદીપણ મોટી સેનાની લગાર લઇ જતો નથી તેની પાસે જોઇયે તેવી સેના નથી, પણ તે સેના બળવાન હોય તેના કરતા મારકણી વધારે છે, અસંખ્ય હોય તેના થી વધારે તદબીરવાળી છે, ને અજીત હોય તેનાથી વધારે પ્રખ્યાત છે જ્યા જ્યા તે સેના લઇને જાયછે ત્યા ત્યા લડવા કરતા પેહેલે તો સલામ અંગ્રેજીથી ઘણુ મોટી તફાવત બતાવેછે, ને તેથીજ તેની સંપતિ-પ્રાપ્તિ વિશેષ થઇ છે ને યુક્તિ પ્રયુક્તિનો જાણનદાર હોવાથી આજે એવુ તો છેજ નહી કે કોઇપણ તેનુ ખેતર, વાડીઓ કે કુંજો ભયમા હોય

જૉનબુલનો દિગ્વિજય ઘણો મનોરંજક છે તેનો અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો ફરેછે, પણ કોઇ બાંધવાને હિંમત કરતુ નથી તેના બગીચાઓમા વસ્તી પ્રબળ કળકળેછે, પણ તેનો ત્યાગ કરવાને રાજી નથી, તદપિ એનો આરોપ મુકવામ આવે છે કે એને આત્મા નથી, ને આત્મવિનાનું સ્થુળ તે કામનુ પણ શુ ? જે જે સ્થળે જૉન સાહેબ પધારે છે ત્યા ત્યા જઇને કેહે છે કે "તમારો બગીચો અમને આપો, અમે તે આબાદ કરીશુ અને બગીચાના માલિક થઇશુ ને તમે અમારા માલિક છોજ" બેશક આ રીતના સાટામા કંઇપણ વાંધા જેવુ હોયજ શાનુ ?

કદી જાન સાહેબ બીજાઓના ક્ષેત્ર કે બગીચાપર હલ્લો લઈ જાય છે, ને ત્યા એમની સેનાની સામા કોઈ થાય છે તો તે એઓને રૂચતું નથી! કારણ એઓ જ્યા જ્યા જાય છે ત્યા ત્યા બીજો કોઈપણ હેતુંથી નહી, પણ ત્યાની પ્રજાના સુખને માટે, ત્યાની રાજ્યવ્યવસ્થાને આબાદ કરવા ને નીતિના નિયમો શિખવવા જાય છે આવા પરોપકારના કામમા જે વિક્ષેપ પડે તે માટે સુજનને ખેદ થયા વિના રેહેજ નંહી એવા પગર્થિ કામમા જૉનબુલ ને તેમના પત્નિ બ્રિટાનિયાની બુદ્ધિ શ્રેષ્ટ છે, ને તે કામમા તો સર્વે આશ્રયજ આપવો જોઈએ

જ્યારે બીજી કુન્નેમા એ જાય છે ત્યારે કદી રણસગ્રામ કરવાની જરૂર પડે છે તો ત્યાના રીપોર્ટો ખુબ મઝેના મસાલાદાર વર્તમાનપત્રોમા આવે છે, ને જ્યારે જોશો ત્યારે તમે આજ વાંચશો કે "મસાલાની લડાઈ, દશ હજાર દુશમનોનો નાશ, બે હજાર બ્રિટિશોની કતલ." આ શિવાય બીજુ કદીજ વાચવામા આવશે કોઈપણ યુદ્ધમા જૉન બુલરના લશક્રના માણસો કમોત વગર મુવા નથી છેલ્લા ઝુલુ, અફગાન, અને સુડાનના યુદ્ધમા આપણે ઘણે દરજ્જે આજ પ્રમાણે વાચ્યુ હતુ ઝુલુલૅંડના જગની સિધિભાઈઓ તરફથી અગ્રેજી સેનાનો નાશ થયા પછી સામાન્ય રીતે સઘળા પત્રોમા સમાચાર વાચવામા આવ્યા કે –"ઇસેનડેલ્વામા એવાજ ભયાનક બનાવ, બ્રિટીશોની કતલ અને ઝુલુઓના ભયકર ક્રૂર કર્મ" અફગાનીસ્તાનમા પણ એમજ થયુ હતુ લાર્ડ કેવેનગ્નીના એલચી ખાતાને કાપ્યા પછી આવાજ પોકારથી અફગાનોને વગોવ્યા હતા, ને મહારીએ કરેલી કતલો પણ આનાથી ઓછી વગોવવામા આવી નથી જો કે આ તો સ્પષ્ટ છે કે યુદ્ધમા જેનો દાવ ફાવે તે સોગટી મારી લે, પણ જૉન બુલની એવી ઇચ્છા જણાય છે કે એકાદો ગૃહસ્થ જેમ પોતાની મુલાકાત આપતી વખતે જેમ કાર્ડ મોકલે છે તેમ, રણમા પણ સામાવાળાએ કેહેણ મોકલવુ–અવમનાજે પ્રમાણે વર્તવાને એઓ તૈયાર નવીજ તેગ તેઓએ મોકલવો જોઈએ અવખતા જૉન સાહેબ તેમ કરે તો ખેર પણ એમના સામાવાળાએ તો તેમ ન કીધુ તે મોટી ભુલ! અનખતે ગોટામા મોટી ભુલ! નહી માફ થઈ શકે તેવી છે ખરેખર બાપડા જગલીઓ આવો વિવેક ક્યાથી શિખી આવે? એ વિવેકની ન્યૂનતા તો સુધરવામા વળી

વિશેષ છે બાપડા જંગલીઓ પોતાના સ્વદેશને માટે જે કંઈ કરે તે તો ધિક્કારવા જોગજ ગણાય છે।

ગમે તેમ હોય, તદ્દપિ જર્મન જાતને ઘણો ઉગ્ર છે તેનુ હૃદય કોમળ માખણ જેવું છે ગમે તેવો પ્રદેશ સ્વાધિન લીધા પછી ત્યાના જેમામા વસનારાઓ છે તેમને માટે અતિ ઉદારતાથી ઢંઢેરો કાઢે છે કે "હમે ક્ષમા કરીએ છીએ" તે પછી તે વસ્તીની આબાદી માટે શ્રમ લે છે તેમા વસતા ખેડુતોને અનેક પ્રકારે સુખ કરી આપે છે શાળા પાઠશાળા ને હુન્નરકળા સ્થાનો સ્થાપે છે, સ્વરાજ્ય કરતા શિખવે છે, વેપાર વધારે છે, મોટા મોટા જંગી મકાનો તૈયાર કરે છે, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપિ કાયદાઓ ઘડે છે તે પોતાનુ નસીબ અજમાવવાને પોતાના મૂલ્કના વસ્તીમાથી ઘણા ખેડુતોને ત્યા મોકલે છે વળી આવી કુમ્મે હોય છે તો ત્યાથી તે હરેક નિમિત્તે પોતાની ફોજમા ભરતી લાવે છે, ને તેના બદલામા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનો વિચાર બતાવે છે, પણ ત્યારે તેનાજ ગણોતિયાઓ તોર બકોર પાડીને એવો તો ગડબડાટ કરી મુકે છે કે હવે પછીએ વસ્તી જર્મનના હાથમા નહીજ રહે આ ઝગડા ને ગડબડાટ જર્મનને બીનકુલ પસંદ નથી, કેમકે તે જાણે છે કે એથેનિટથી તે વસ્તીનુ સારુ થાય તેમ નથી

બ્રિટાનિયાની સંપત્તિ પ્રાપ્તિ વિધિ ને બીજા કોઈની નથી કેમકે ઘણુ કરીને જે કોઈ પરગણા વસ્તી લેવા જાય છે તે શણગ્રામ માટેજ જાય છે જોન બુલ જાય છે તે તો ખજાનો ભરવા જાય છે નવીન વસ્તીમા તરતજ જોન બુલ અને કંપનીનું 'નામનુ' વેપારી પાટિયું ઠોકી દે છે, અને પછી બીજાઓને તે નિષેધ કરે છે. આ બહુ સુંદર નીતિ નથી કે?

જર્મન લોકો સંગ્રામ કરવા જાય છે તેનુ મુખ્ય કારણ બીજું કંઈજ નહી, પણ કંઈ વાનો વળગે, ને સ્વાત્મ નિર્વાહ, ફ્રેન્ચ લોકો જાય છે તે કીર્તિ માટે, રૂશિયનો જાય છે તે પોતાના ઘરમાથી મળખોરોનુ ધ્યાન દૂર રહે તે માટે, પણ જોન બહાદૂર જાય છે તે તો 'તન ને તેરની ધાર જોનારો' વીર મૂર્તી છે તેથી તે વેપારના વધારા માટે લડે છે, શાન્તિ પસરાવવા લડે છે, ને જગતમા મનુષ્ય પ્રાણી જ્યાં વિજય

ભોગવે તે માટે લડે છે જૉન જ્યા જીતે છે ત્યાની પ્રજાનુ લૌકીક ને પારલૌકીક બને સમાલે છે પૂર્વે સ્પેનની પ્રજાએ જયવિજય કીધો હતો, ને તેણે પોતાના જીતાયલા દેશોના દ્રવ્યથી મેદીદને શણગાર્યુ હતુ, પણ જૉનબુલે કદી પણ તેમ કરવા ધાર્યુ નથી તેનો વિચાર કોઈ પણ દિવસે પરાયાપર મોજ કરવાનો નથી

આ પ્રમાણે જે જૉનબુલની જાગીરપર સૂર્યાસ્ત કદીપણ થતો નથી તેની સપત્તિ-પ્રાપ્તિ છે પૃથ્વીના ચારે ખુણામા તે પોતાની સત્તા ધરાવે છે, ને સર્વે સ્થલે તે ધુમાધુમ કરેછે તે ઔદાર્ય સાથે નિપૂણ છે, તે વિરલ સાથે દયાલુ છે, ને પ્રવીણ સાથે પાકો છે, તે તાલમેલવાળા સાથે સપન્ન છપત્રિયો છે, એવો એ જૉનબુલ-તેની પત્નિ બ્રિટાનિયા સાથે ભૂમડળની જાગીર મેળવેછે, ભોગવે છે ને ભોગવાવે છે.

ગગા

(ગયા પ્રકરણથી અધુરૂ)

રાત્રીના ત્રણે જણા સાથે જમતા ત્યારે જે આનદ આ ઘરમા વ્યાપી રહેતો તે કોઈનીપણ ઈર્ષા ઉપજાવવાને બસ હતો નામા સામા પાટલા માડીને જમતા ને જેમ બીજા હિદુના ઘરમા સ્ત્રીનુ પદ ઉતરતુ ગણાય છે તેમાનુ અત્રે કઈપણ જણાતુ હતુ નહી જમીરહ્યા પછી, પોતાના હાથની બનાવેલી બીડીઓ ગગા શીગોરને આપી પછી દીવાનખાનામા બેસતા ત્યા કોમળ સ્વરે એકાદ ઘણુ સુદર ઈશ્વરભજનનુ કે પ્રીતિનુ પદ ગગા ગાતી ને તેથી ઘરમા આનદની લહેર ઉઠી રહેતી હતી બરાબર દશાબજે સયનગૃહમા સેયાપર જતા ને ત્યા પણ પૂર્ણપ્રેમથી વિનોદ કરતા હતા. પરોઢિયામા સૌથી પેહેલી ગગા ઉઠતી ને પોતાનુ કામ તે બરાબર બજાવતી હતી, જે કામ ચાકરો માટેના હતા તે કામો તેમને સોપી દેતી ને ચાકરો પણ ઘણી હોશે શેઠાણીની આજ્ઞાને અધિન રહેતા હતા કોઈપણ ચાકર કદી બેદરકાર કે અસતોષી થતો નહી કોઈ એક બીજા વચે વૈભાવનુ નામ નહોતુ ઘરના નવે જણાઓ શેઠ શેઠાણીપર પ્રીતિમય

રહેતા ને ગોમતીને મન બધા સરખા હતા. પેટને માટે લાગ્યો કાળ સુધી ગંગાને અભ્યાસ કરવાનો વખત મળ્યો નહોતો, પણ હમણાં સારો પ્રકારનો અવકાશ હોવાથી પાછી તેણીએ વિદ્યાભ્યાસપર મન દઈને અંગ્રેજીનો સારો અભ્યાસ કીધો. વિદ્યાભ્યાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની કશીપણ કચાસ રાખી નહીં. ક્વચિત બીજી સુશીલ સ્ત્રીઓની મંડળીમાં તે સામેલ થતી ને તેઓ એની બાળગુણમય સુંદરતા ને નિષ્કપટ વાણી જોતી હતી. પાછળની દક્ષિણી સ્ત્રીઓ સાથે તેને પરિચય થવાથી તેઓમાંની કેટલીકોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી પરોપકારી રીતે તેઓને વિદ્યાદાન કર્યું, ને તે જોઈને ગોમતીને બહુ રંજન થયો.

ઘરની જંજાળની પણ ચિંતા ગોમતીને નહોતી. ને તેના ઘરની આવી યોગ્ય વ્યવસ્થા જોઈને તેના સર્વે મિત્રો બહુ પ્રશંસા કરતા હતા, ત્યારે તે પોતાને સર્વ પ્રકારે સુખી માનતો હતો. તેની આવક કેટલેક દરજ્જે વધતી ગઈ, ને તેથી પોતાના પિતાનું સઘળું દેવું અદા કીધું. અભ્યાસ પછી ગંગાના ઘરેણાં ગીરે મુક્યાં કે વેચી નાખ્યાં હતાં તે પાછાં બનાવ્યાં, ને પોતાની પેદાશમાંથી પોતાની માતાને દિવસ સારી રકમ મોકલ્યો કરતો હતો.

સર્વ પ્રકારે ત્યાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો. દુઃખનું નામ નહોતું. ગોમતીને આ સ્વર્ગવાસ સમાન હતું. ગંગાને જાણી નિર્મળ સુખની અભિલાષા હતી નહીં. સુખમાં કંઈપણ ઊણું હતું નહીં. સ્વર્ગ જેને કહેવામાં આવે છે તે શું કંઈ બીજું ઠેકાણું? મોજ સ્વર્ગ હતું, ત્યાં દુઃખ નહોય ત્યાં સ્વર્ગ છે! જે સાહસમાં સારા હોય કરે ને કરનાર ભરી છે ત્યાં સ્વર્ગ સિવાય બીજું છે શું?

પ્રકરણ ૪૮ મું

સુખના તોરમાં.

ગોમતીના સ્વર્ગ સુખ આગળ [illegible] સુખ [illegible] આ [illegible] [illegible] સારે છે કે મનુષ્ય [illegible] નથી

ગંગા ને કીશોરની જોડી અનુપમ હતી ને એ લાવણ્યવતી તરૂણીએ પોતાનો સંસાર એવો તો ઉત્તમ પ્રતિનો રાખ્યો કે ઘણી જલદીથી વાણિયાની ન્યાતમા તે એક દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડી ઘર તો ગંગાનુ, વ્યવસ્થા તો ગંગાના ઘરની, જ્ઞાન તો ગંગાનુ, પતિ તો ગંગા વહુનારૂ તો ગંગા ને સર્વ બાબતમા ગંગાજ વાણિયા જ્ઞાતમા એક અનુપમ સુસ્ત્રી તરીકે પુજાતી હતી કદીમદી કોઈ સ્થળે ગંગા જતી ને.લોકોના જોવામા આવતી હતી, તો તુરત આગળીથી તેને બતાવતા હતા, તે એટલે સુધી હોમ કે બઈરાઓ વધી ગમે તે નીમિતે તેની સાથે વાતે વળગવાને તત્પર થતા હતા લાડ, કપોળાદિ બીજી જ્ઞાતની સ્ત્રીઓ વખત બે વખત તેને મળવા જતી હતી, ને ત્યા તેના ઘરની ગતિ વૃતિ ને કૃતિ જોઈ પોતાને ઘેર તે પ્રમાણે સુધારો કરવાને હોમીશીઓ તત્પર તો થતી, પણ શરીરમા કઈ ગાડે ગાડા આળસ સમાયલુ તેથી ઘેર આવ્યા કે જ્યાના વિચાર ત્યાજ રેહેતા હતા ગંગાના દાસ દાસીઓ જે વિવેકે વર્તતા તે વિવેક જોઈને પોતાના ઘરના દાસ દાસીઓને બધી રીતે તેવા કરવાને વિચાર કરતી, પણ પ્રારંભથીજ રૂઢી બગાબ રાખવાથી દાદાઓ શેઠાણી ને શેઠને પતજ શાના કરે, ને દાસીઓ તો શેઠાણીના માથાપર ચઢી નહી બેસે તો ભલુ

હિંદુ સંસાર તે કઈ સમાર છે વારૂ? મુંબઈની શેઠાણીઓતો ઠીકજ છે નાનમાતો મહારાજોના મંદિરેજ જવાનુ શિખેલી, તે ઘરમા રીતભાત એવી રાખેલી કે જ્યારે શેઠ ઘરમા નહી હોય ત્યારે બાર કલાક સુધી શેઠાણી બરાડા પાડે, પણ એવગે સાંભળેજ નહી ચાકરો ઘણી વેળાએ વિનય વગર ઘણી નફટાઈ બતાવે, ને સમયે શેઠાણીની સામા બેમર્યાદ થઈ ચાલા પણ પાડે, ને શેઠાણી વળી એવા ભનામાણુસ કે વગર વિવેકે ચાકર માણુસ સાથે ગપાટા મારે, તેઓ જોડે મર્યાદા રહિત બોલે, પછી હિંદુ શ્રીમંત કે રંક કોઈના પણ બૈરાઓના બાર વકર કેમ પડે?

આમાનુ કંઈ પણ ગંગાના ઘરમા નહી જોતી ત્યારે મોટા બડેબડે લોકના ઘરની સ્ત્રીઓ પણ ચકિત થતી હતી ગંગાએ તો પોતાના દાસ દાસીઓ સાથે એવો તો કરપ રાખ્યો હતો કે તેઓ એક શબ્દમા હા

નહી, પણ જેઓને ચાટવાનુ જોઇયે તેવા લુચ્ચાના સરદારોએ ધાધલ મચાવી મુકી કીશોરપર એક પત્ર લખ્યો, ને તે મુબઈ ગયો એમ જણાતાજ લવી તાબાઇએ પોકળ શ્રાધ કરવા માડ્યુ, ને દીકરાના નામના છાજીયા લીધા તાબડતોબ સુરતમા આવીને કીશોર ન્યાતના જે ચારેક સારા માણસો હતા તેઓને મળ્યો, ને જણાવ્યુ કે આના પગલા ભરવા ઘણા કઢંગા ને કાયદા વિરૂદ્ધ છે પણ બીજા લડવૈયાઓ તો એકના બે થયા નહી પચાત ભેગી કરવામા આવી. ત્યાં કીશોરે આવીને ઘણા ડહાપણથી જવાબ દીધો, કે ન્યાતથી કોઇપણ માણસના ખાનગી કામો વચ્ચે આવાય તેમ નથી ન્યાતનુ કામ એટલુજ છે કે કોઇ ખોટે રસ્તે વરતે તો તેઓને શિક્ષા કરવી, પણ માત્ર જે સાભળેલી વાત છે, ને ગામગપાટા છે તેપર અનુમાન બાધીને કોઇપણ ગ્રહસ્થને પીડવો એ સારા ગ્રહસ્થોને માટે બહુ ખોટુ છે આટલુ બોલતા તો લુચ્ચા માણસોએ મોટો ખોમર કરી મુકયો, ને તેઓ એમજ લઈ બેઠા કે અમોને નઠારા માણસ કહીને ગાળો ભાડી એ સઘળુ ન્યાતનુજ અપમાન થયુ, તેથી જયાસુધી એઓને શિક્ષા કરવામા આવે નહી ત્યાસુધી અમે તો હાટકેશ્વરમહાદેવના દેવાલયમા લાઘણા ઘાલીશુ એ વકીલ છે તો શું ડરાવશો કે? આમ જોર પર આવેલા લુચ્ચાઓએ તેને ઘણો પજવ્યો, ને પછી જયારે કાંઇ નહી ફાવ્યુ ત્યારે મારામારી કરવા ઉઠ્યા કીશોરે આવો મામલો જોઇને ત્યા ઉભુ રહેવુ યોગ્ય નહી ધારી તે પચાતમાથી ઉઠી ગયો.

કીશોર ન્યાતના જુધાઓથી ડરીને પચાતમાથી ચાલ્યો ગયો, પરતુ આ લાગવગે ફાવી ગયેલા લુચ્ચાના સરદારોએ તેને છોડયો નહી બીજે દિવસે એકદમ તેનાપર માજીસ્ત્રેટને ત્યાથી સમન્સ લીધા કંઇ પણ ડરયા વગર કીશોર સામો થયો તેનાપર કામ ચાલવા માડ્યુ અને બે ચાર તે લુચ્ચાના સાથીઓએ આવીને કસમપર, હાડો હાડ જુઠી જુબાની આપી બ્રિટિશ રાજ્ય ગમે તેવુ ન્યાયી છે, છતા તેમા જે ગુચવણો સમાયલી છે તેવી બીજે સ્થળે નથી તેનો ન્યાય પવિત્ર ને સુધો છે ખરો, પરતુ જો ચાર લાગતા વળગતાઓ સપ કરીને આબાદ જુઠી સાક્ષી પુરીતો પછી જોઇ લો તમાસો, ખરેખરો બિન ગુન્હાવાળો એકદમ સપાટામા આવી જાય આજ પ્રમાણેનો મામલો કીશોરના કેસમા

બન્યો કઈ પણ 'પ્રાઈમાફેસી' નહી છતા માજીસ્ત્રેટે પડેલી સાક્ષીપરથી તો- હેમત ધરીને એકદમ એ કેસ સેશન કમીટ કીધો

ગગા કીશોર ગમે તેટલા ડાહ્યા ને શાહાણા હતા તેટલુ છતા આવો મામલો જોઈ ઘણા ગભરાયા કેસ તો સાધારણ મારા મારીનો હતા છતા તેઓ બીધા "કોરટ, સોરત ને ઓરત, એ ત્રણનો વિશ્વાસ નહી " તેવી પોતાની તરફથી સેશનમા એક બારીસ્ટર કીશોરે બોલાવ્યો, ને તેણે પ્રારંભ કર્તાજ તેના ભાષણથી એકદમ કેશ કાઢી નાખ્યો, આટલુ છતા પણ જે ખર્ચ થયો તે માથેજ પડયો ન્યાતના લશ્કરીઓ હારયા પછી પાછી પચાત બોલાવી, પણ એકાદ બે સારા આદમીઓ વચ્ચે પડયા ને એકદમ તે લુચ્ચાઓનો દડ લીધો, અને કીશોર પાસથી જબરજસ્તીથી, છેવટે લેખ લખાવી લીધો કે તેની બેહેનના પુનઃલગ્ન કરાવે નહી; કરાવે તો ન્યાત તેને પુછે

આટલુ થયા પછી પોતાની નાહની બેહેનના લગ્ન કીધા આ વેળાએ વરવાળાએ મહારાજને વરકન્યાનો હાથેવાળો મળતો હતો તે વેળાએ બો- લાવવાનો આગ્રહ થયો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ સર્વરીતે શાગો પાગ વિવાહ સમારંભ પાર પડયો આ લગ્ન પ્રસગે ગગાએ ઘણીક રીતની કઢગી રીતો પોતાને ત્યાથી કાઢી નાખીને એક નવીજ પ્રાસીનથી લગ્ન મા રચના કીધી હતી

પ્રકરણ ૪૯ મુ

બીજી વિપત્તિ.

પાછુ સઘળુ સ્વસ્થ થયુ ને ગગા કીશોર આનદથી પોતાનો કાળ કાઢવા લાગ્યા કશી પણ પાતિની અત્રે હવે ન્યુનતા નહોતી ને કીશોર પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધવા માડી હતી ગગા ને કીશોર નિરંતર વિનોદથી દિવસ ગુજારતા હતા એકપાસથી તારાગવરી ઘરમા દોડાદોડ કરી મુકતી હતી સાઝના કીશોર ઘેર આવે કે તારી દોડીને 'બાપુજી બાપુજી' કરી ગળે વળગી પડીને શોર બકોર કરી મુકતી તેને ખાતર કીશોરેએક મનોરમ્ય મેના લાવ્યો હતો, તેને ને તારીને ઘણુ હેત બાઝયુ હતુ કીશોર આવ્યાની પેહેલી ખબર મેના તારીને આપતી હતી ને તે દોડીને બારણા

નજીક જતી હતી ગંગા પોતાના પ્રિય નાથને આનંદ આપવામાં કશું ઉણું પાડતી નથી કદી પણ આ સ્વર્ગભોવનમાં વિવાદ તો જણાતોજ નહીં, તો પછી કલેશ કે ટંટાનું નામ પણ ક્યાંથી હોય ?

એક દિવસે કીશોર કોરટમાંથી સાઝંનો આવ્યો, ને રાત્રીનું વાળું કરીને પોતાના બાગમાં વીણા લઈને બજાવતો હતો સામે ગંગા બેસીને ઝીણા સુસ્વરે દયારામ ભાઈની ગરબી ગાતી હતી, ને તેની પ્રેમાળ વાણીના સૂરની ઘટામાં વિણાએ ખુબ મઝા છાઈ દીધી હતી રાત્રી ઘણી સુંદર હતી, ને સઘળે શાંત હતું આકાશના તારા સિવાય બીજું કશું અજવાળા જેવું નહોતું, ને જયાં આ લાવણ્યમય રૂપસુંદરી ને તેનો કંથ બેઠા હતા, ત્યાંપણ કોઈ જાતનું અજવાળું નહોતું તારી પેહેલે તો દોડાદોડ કરતી હતી, ઝાડના કુંડાઓમાંથી ફુલો ચુંટતી હતી, અને કદી ઘરના પાછળા ભાગમાંથી બળતા એક દિવાનો પ્રકાશ જે પાસેના એ ટકાપર પડતો હતો ત્યાં જઈ પોતાની છાયા સાથે ખેલતી હતી, પણ અંતે તે થાકી ગઈ ને બાજુએ ઉંઘી ગઈ ઘરની દાસીઓ ને રસોઈઆઓમાંથી કોઈ ખાતા હતા ને કોઈ પરવારી ગયા હતા, અને કોઈ ગપ્પા મારતા તેનો ઝીણો સ્વર કદી કદી ત્યાં સંભલાતો હતો, તેમ કોઈ પ ડોસમાં રેહેનારા છોકરાઓ પોતાનો પાઠ તૈયાર કરવામાં રોકાયલા તેઓ કવિતા મોઢે કરતા તેનો સ્વર કદી મોટેથી તો કદી ધીમેથી સંભળાતો હતો, એ શિવાય બીજો કોઈપણ જાતનો ત્યાં ગોધાટ નહોતો કીશોર પોતાની વિણા સુંદર રીતે બજાવતો હતો, ને ગંગાએ સંગીતથી એવી તો ગીલાવત કીધી હતી કે કોણ સરસ છે એ કેહેવાને, હે વાચનાર, હું શક્તિમંત નથી સરસાસરસીમાં સૂર્યને પશ્ચિમમાં ગયાને પાંચ કલાક વીતિ ગયા, પણ કોઈ પાછું હઠ્યું નહી. ખરેખર આવો સુંદર વિનોદ આપણા ઘરસંસારમાં હોયજ શાનો ?

મોડી રાત્રી થવાથી બંનો દંપતિ ઉઠયા, ને જેવા સૈયાપર જાય છે તેવો અવાજ સંભળાયો કે 'કીશોર ભાઈ છે ?' કીશોરે તે અવાજ પારખ્યો, કેમકે તેની માસીના દીકરા રતનલાલનો તે હતો તે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો, પણ જ્યારે તે આવતો ત્યારે હંમેશા જણાવતો હતો આજે તે વગર જણાવે એકદમ આવ્યો તેથી ગંગા ને

કીશોર એકદમ તેની પાસે ગયા કીશોરે એકદમ ચકિત થયા પુછ્યુ — 'કોણ રતનલાલ કે?"

"હા ભાઈ," તેણે જવાબ દીધો, ને તુરત તે પાસે આવ્યો "તમે કઈ વેણીભાઇને માટે સાભલ્યુ છે?"

"નારે, શુ છે? હુ ધારૂ છુ કે વેણીલાલ હમણા પોતાની ખુશી-થી નવસારી ગયો છે, લાવી તે પાછો ફરયો?"

"તે તો ગમે તેમ હોય, પણ મને ભરૂચથી તાર મલ્યો છે, ને તે તમારા નામનો છે, તેમા એમ જણાવવામા આવ્યુ છે કે વેણીલાલને હાલ કેદમા મોકલવામા આવ્યો છે" આમ બોલીને તુરત તે તારનો સદેશો કીશોરના હાથમા મુકયો

કીશોર તે પત્ર હાથમા લઈ ઘરમા ગયો, ને ગગા ને રતનલાલ બંનો વાતો કરતા પુઠે ગયા કેટલીક વાત કરના પછી એમ માલમ પડયુ કે રતનલાલ આજે હજી સુધી જમ્યો નથી પણ કીશોરે તાર વાચ્યો તેની હકીકત જાણવાને તુરત તો ગગા ત્યાજ ઉભી રહી તારપરથી કઈપણ સમજાતુ નહોતુ કે શુ છે, પણ એથી કીશોર વલી નવી ચિતામા પડયો દરેક જણ તાર વાચતા જુદા જુદા અનુમાન કરવા લાગ્યા કોઇ કઈ તો કોઇ કઈ ધારણા બાધી બેઠા કીશોરે ઠરાવ્યુ કે કાલની ટરેનમા ભરૂચ જવુ એટલામા પોતાના કેસ હતા તે બીજા વકીલને આપી દેવાની તે ગોઠવણ કરવા લાગ્યો રતનલાલ જમ્યો નોહતો તેથી ગગાએ તેને કહયુ "દિયરજી, આવો રસોડામા હુ હમણા લાપસી તૈયાર કરૂ છુ તે તમે જમી લો, પછી વાતો કરજો"

"ભાભી, તમે શુ કામ શ્રમ લોછો, મને કશી જરૂર નથી નહી તો રસોઈયાને કહોની" પણ ગગા, ભટને આટલી મોડી રાત્રીના ઉઠાડવાનુ ઠીક નહી ધારી પોતેજ બોલી —"હુ કરીશ તો શુ થશે? મારા હાથ કઈ એવા કુમળા નથી કે કરમાઈ જવાના છે ભટ તે ભટ, ઉધાકલો ભટ અત્યારે સારી કરને નહી" આટલુ બોલતી કે તે રસોડામા જઈને ઝટપટ કામે વળગી ગઈ રતનલાલ પણ બારણામા જઈને બેઠો, ને ઘણીક નવી જુની વાતોપર બનો વળગ્યા તેટલામા લાપસી તે દુધ તઈયાર થયુ ને તે જમી રહ્યા રતનલાલને માટે પાસેના ઓરડામા બીછાણુ કીધુ

મળસકુ થતા કીશોર, ગગા ને રત્નલાલ જાગ્યા ને જોઈતો સામાન બાધીને રત્નલાલને જોડે લઈને કીશોર ભરૂચ ગયો ત્યા જતા તપાસ કીધી તો ઘણી વિટ બણાઓ જણાઈ કોઈને ત્યા ઉતરવાનુ બરાબર ઠેકાણુ નહીને મોસાળમા કોઈ હતુ નહી પછી એક થોડા જાણીતા મીત્રનેત્યા ઉતારો કરવો ધારી બનો જણ, ત્યા ગયા મુકામ કરીને જેલરને મળીને વેણીલાલને મળ્યા તે રડવા લાગ્યો, પણ ઘણી ધીરજ આપીને પછી માજીસ્ટ્રેટને જામીનપર છોડવાને માટે અરજ કીધી કેશમા કઈ દમ નોહતો કોઈક ગૃહસ્થના ઘરમાં જુગાર રમાતો હતો, ને તેલામા મારામારી થઈ, તેટલામા વેણીલાલ રસ્તે જતા તેમાનો એક છે એમ ધારીને પોલીસ વાળાએ પકડયો આ હકીકત ધ્યાનમા લીધી ને માજીસ્ટ્રેટે તેને જામીનપર છુટો કીધો કેશ ચલાવા માટે બે ત્રણ સારા વકીલની ગોઠવણ કીધી

આણી તરફ કીશોરના જવા પછી ગગાએ ઘરનુ કામ પોતાને માથે પડયુ છે તેથી તુરત સઘળા તેના કેશો સબધી વ્યવસ્થા કીધી એક ચાકરની મારફત સઘળા કેશના કાગલો તેના મીત્રને મોકલાવી દીધા તારી જાગતાજ તેને બાપુજીને હાક મારી, પણ તેનો અવાજ નહી આવવી તે રડવા લાગી, ને થોડી વારમા બળીયાણુ કરી મુકયુ. ગગા, ગમે તેવી શાહાણી હતી તથાપિ પોતાના પતિના વિયોગથી ઘણી દિલગીર થઈ તુરત કમળા બેહેન આવ્યા કીશોર ભાઈના જવાના સમાચાર જાણી તે દિલગિર થઈ, પણ પછી કામકાજ ન હોવાથી બનેજણાવાતે વળગ્યા કમળીનાપર જે સીતમ ગુજરેલો હતો તેથી તે ઘણી દિલગિર જણાતી હતી ને પચાતના જુલમાટ પછી કદીપણ હસતી જણાઈ નોહતી તે દહાડે દહાડે શરીરે અશકત જણાતી હતી તેના તનમા રોગ હોય તેના કરતા તેના મનથી વધુ પીડાતી હતી, જો કે ગગા ને કીશોર તેને માટે ઘણી કાળજી રાખતા હતા તેટલુ છતા તેની તબીયત જરાપણ સુધરી નહોતી

મનમૂટ પેઠે થોડીવાર કમળી બેઠી હતી, તેથી ગગાને એમ લાગ્યુ કે તેને મારી તરફથી કઈ અવિવેક થયો હશે, ને તેટલાજ કારણથી તેણે પુછયુ —"મોટી બેહેન, તમે આજ કેમ દિલગિર છો, કઈ તમને મારી કે તમારા ભાઈની તરફથી ઓછુ પડયુ વારૂ,"

(પ્રકરણ અપૂર્ણ)

હિંદુસ્થાનની ગરીબાઇ.

દશ વર્ષની પહેલા જે હતુ, તે આજ નથી દશ વર્ષની પહેલા જે ઘરમા આનંદ કોલાહલ, ખુશી ખુશાલી હતી, આજ તે ઘર ચુપચુપ અને ખેદનાક છે, એક માણસનુ ઘર નહિ, બે માણસનુ ઘર નહિ, દહાડે દાહાડે સઘળાનુ દશા ઘણી ખરાબ થતી જાય છે દેશમા રેલવે વધે છે, મોટી મોટી નદીમા વેપારી ઈસ્ટીમર હુંકારધ્વનિથી આવે છે અને જાય છે નગરે નગરે, સમુદ્ર કિનારા ઉપર વેપારની ગડબડ વધતી જાય છે મોટા મોટા ઈલાકામા, નાના મોટા શહેરોમાં વેપાર સુશોભિત કરે છે, પરંતુ આપણે ધનવાન થઇએ છિયે એ સવાલનો ઘણો સહેલઇથી જવાબ મળે છે દરેક માણસો વિચાર કરીને જુઓ, સઘળાઓ થોડા ઘણા રૂપીઆ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ શુ કોઇએ એકઠા કર્યા છે ? જમીનદારની મોટી જમીન છે, પરંતુ કરજ વધે છે મધ્યમ સ્થિતિના માણસોના ઘરમા જે જે કઇ આવે છે, તે કુટુંબના પોષણમા ખર્ચાઇ જાય છે નીચલી શ્રેણીના માણસો શ્રીમંત જન્મ્યા હોય તો જ ચેછે, નહિ તો લાખો માણસ પ્રાણ છોડે છે દેશમા તો આવી હાલત જોવામા આવે છે આજે જે હાલત જોવામા આવે છે કાલે તેનાથી પણ ખરાબ હાલત નજરે પડે છે મુબઇ ઈલાકો, મદ્રાસ ઈલાકો, બંગાળ ઈલાકો, વાયવ્ય ઈલાકો, પંજાબ ઈલાકો, સર્વ જગાપર આવીજ ભયાનક હાલત નજર પડે છે.

ઈસવીસન ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૮ સુધી દુકાળમા ઓડીસાની અંદર ૧૩ લાખ, બગાલ અને બિહારમા ૧ લાખ ૩૫ હજાર, મદ્રાસમા ૮ લાખ ૫૦ હજાર, રજપુતાનામા ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર, ઉત્તર પશ્ચિમમા ૬ લાખ, પંજાબમા ૬ લાખ, મધ્ય હિંદુસ્થાનમા ૨ લાખ ૫૦ હજાર—કુળ ૪૫ લાખ ૮૫ હજાર લોકોના પ્રાણ ગયા છે વળી બીજા કેટલા માણસોએ કેવા ભયાનક દુખો ભોગવ્યા હશે તેનો તો હિસાબજ ક્યાથી હોય !

ઈ સ ૧૮૭૫થી ૧૮૮૯ સુધી આ ભયકર દુકાળમા મુબઇ ઈલાકામા ૧૧ લાખ, હૈદ્રાબાદમા ७૭ હજાર, અયોધ્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમમા

૧૨ લાખ ૬૬ હજાર ૪ સો અને ૨૦ માણસો, મદ્રાસમા ૩૫ લાખ, મહૈસુરમા ૧૧ લાખ, કુલ ૬૭ લાખ ૩૬ હજાર ૪૨૦ માણસનું મૃત્યું થયુ છે

શહાણી બ્રિટિશ સરકાર આપણુ લોહી શોષી લે છે, એવો આ રોપ મુકતા પેહેલા આપણે બહુ સભાલ લેવી જોઇયે ! !

ગણત્રીથી સાબિત થયુ છે કે ઈંગ્રેજના આ ધિન હિદુસ્થાનમા સર્વ મળીને ૨૦ કરોડ માણસો રહે છે, અને તેઓની પેદાશ પાચ અબજ રૂપીઆ અર્થાત દરેક માણસને ભાગે વર્ષમા ૨૭ રૂપીઆ માત્ર છે ૫ રંતુ વર્ષમા ૫૦ હજાર રૂપીઆની આમદાનીવાળા ૧૦ હજાર માણસો છે, વર્ષની દશ હજાર રૂપીઆની આમદાનીવાળા ૭૫ હજાર વેપારીઓ છે, એક હજાર રૂપીઆની આમદાનીવાળા ૧ લાખ ૫૦ હજાર માણસો હિદુસ્થાનમા રહે છે. આ સર્વ ઉપરથી હિસાબ કરીને જોવામા આવે તો ઘણુ કરીને ૧૯ કરોડ માણસોને દર વર્ષે સરાસરી ૧૨-૧૩ રૂપી આથી વધારે મળતા નથી અર્થાત તેઓની આમદાની મહીને ૧ રૂપી ઓ માત્ર થાય છે ઘણાખરા ભારતવાસીની હાલત આવીજ જોવામા આવે છે તેથી ઘણા ખરા માણસો કોઈ રીતથી જીવન ધારણ કરી છે એટલુજ ફકત છે. સરકારી હિસાબ ખાતાનો ડાયરેકટર જનરલ ડાકટર હટર કહે છે કે ઘણુ કરીને ૪ કરોડ માણસો અડધા ભૂખ્યા દિવસ ગાલે છે

ઘણા ખરા લોક આખો દિવસ કામ કર્યા છતા ખાવાનુ પુરૂ મળી શકતુ નથી બીજી બાજુએ સરકાર દિવસે દિવસે ખર્ચ વધારતી જાય છે નવા નવા કર મુકીને આપણુને અડધ ખાધામાથી પણ રૂપીઆ લઈ લે છે

ઇસવીસન ૧૮૫૬ મા ઇષ્ટ ઈડિયા કપનીના રાજયની વેળાએ લ શ્કરી અને પબલીક વર્કસ ખાતા સિવાય સરકારી ખરચ ૧૫ કરોડ રૂપીઆ સુધીનો હતો, ૧૮૭૧ ઇસવીસનમા ૨૩ કરોડ, અને ૧૮૭૯ ઇસવીસનમા ૩૩ કરોડ રૂપીઆનો થયો છે આના પછી બે કરોડ રૂ પીઆ વધારવાની દરખાસ્ત થાય છે

૧૮૫૬ ઇસવીસનમા હિદુસ્થાનનુ કરજ ૫૮ કરોડ રૂપીઆ હતુ

૧૮૭૧ ઇસવીસનમા તે કરજ ૧૧૮ કરોડ અને હાલ ૧૬૦ કરોડનુ થયુ છે એના વ્યાજમા સાત કરોડ રૂપીઆ ખરચ થાય છે

ગવરનર જનરલ, ગવરનર, લેફટેનન્ટ ગવરનર, ચીફ કમીશનર, કલેકટર, મેજીસ્ટ્રેટ, જડજ વગેરેના પગારને માટે ૧૮૭૩ ઇસવીસનમા ૧૧ કરોડ રૂપીઆ ખરચ થતા છે જે ગરે અધિકાર હિંદુસ્થાનમાથી ઘણે સ્વદેશમા જાય છે, તેઓને માટે ૧૮૭૪ મા ૧૬ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો ૧૮૮૨ ઇસવીસનમા તેને માટે ૨૨ લાખ રૂપીઆ ખર્ચ થયો છે પેન્શનને માટે ૧૮૭૪ ઇસવીસનમા ૧૩ કરોડ ૬૩ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો હતો ૧૮૮૨ ઇસવીસનમા તેને માટે બે કરોડ ૧૮ લાખ રૂપીઆનો ખરચ થયો છે ઉપલા ૧૮ કરોડ રૂપીઆ સિવિલ ખાતાને માટે ખરચ થાય છે એ ઘણુ ખરુ ઇગ્રેજના પેટ ભરવાને માટે ખર્ચાય છે. કેટલાક ઇલાકામાં જંગલ, કસ્ટમ, મીઠુ, અફીણના ખાતામાં એક પણ દેશી અધિકાર નથી, સઘળા યુરોપીયન અધિકાર જોવામાં આવે છે

સિવિલ અને મિલિટરી (રાજ્યકીય અને ફોજ સબંધી) ખાતામાં એક હજાર રૂપીઆથી વધારે પગારના કેટલા કેટલા માણસ કેવી રીતના લોક કામ કરે છે, તેની નીચે ટીપ આપવામાં આવે છે.

રાજ્યકીય ખાતુ.

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૦૦૦ થી ૨૪૯૯	૧૯૮૭	[illegible]	૫૫૨૮
૨૫૦૦ ,, ૪૯૯૯	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૫૦૦૦ ,, ૯૯૯૯	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૦૦૦૦ ,, ૧૯૯૯૯	[illegible]	૧૮	[illegible]
૨૦૦૦૦ ,, ૨૯૯૯૯	[illegible]	૨	૦
૩૦૦૦૦ ,, ૩૯૯૯૯	[illegible]	૦	૦
૪૦૦૦૦ ,, ૪૯૯૯૯	[illegible]	૦	૦
૫૦૦૦૦ ,, ૬૦૦૦૦	[illegible]	૦	૦
૬૦૦૦૦ ,, ૯૯૯૯૯	૮	૦	૦
૧૦૦૦૦૦ થી ઉપર	૧૦	૦	૦

લશ્કરી ખાતુ.

૧૦૦૦ થી ૨૪૯૯	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૫૦૦ ,, ૪૯૯૯	[illegible]	૧૧	[illegible]
૫૦૦૦ ,, ૯૯૯૯	[illegible]	[illegible]	૧૦

૧૦૦૦૦	,, ૧૯૯૯૯	૧૧૯૬	૧	૦
૨૦૦૦૦	,, ૨૯૯૯૯	૧૦૭	૧	૦
૩૦૦૦૦	,, ૩૯૯૯૯	૨૩	૦	૦
૪૦૦૦૦	,, ૪૯૯૯૯	૬	૦	૦
૫૦૦૦૦	,, ૫૯૯૯૯	૮	૦	૦
૮૦૦૦૦	થી ઉપર	૧	૦	૦

ઉપર લખેના હિસાબ ઉપરથી જોવામા આવ્યુ કે આપણે સરકારને જે ૭૦ કરોડ રૂપીઆ આપીએ છિયે, તેનો ઘણો ખરો ભાગ ઈંગ્રેજો પોતાના દેશમા લઈ જાય છે. ગણત્રીથી જોવામા આવ્યુ છે કે ૪૦ કરોડ રૂપીઆ સરકારના હોદ્દેદારો હિંદુસ્થાનમા દર વર્ષે વિદેશ લઈ જાય છે

તેના પછી ઈંગ્રેજની સાથે આપણા દેશનો જે વેપાર ચાલે છે તેમા પણ હિંદુસ્થાનના રેહેનાસી દિવસે દિવસ ઘસાઈ જાયછે ઈંગ્રેજ હુણ જેવી વસ્તુ આપીને ઉત્તમ વસ્તુ લઈ જાય છે

ઈસવીસન ૧૮૪૦ થી ૧૮૮૩ ઈસવીસન સુધી ૪૩ વર્ષમા ઈંગ્લંડ થી ૧૦૪૫ કરોડ ૧૪ લાખ રૂપીઆની વસ્તુ આપણા દેશમા આવી અને ૧૭૮૫ કરોડ ૫૨ લાખ રૂપીઆની વસ્તુ ભારતદેશમાથી ગઈ આના ઉપરથી જોવામા આવે છે કે ૭૪૧ કરોડ ૧૪ લાખ રૂપીઆની વસ્તુ હિંદુસ્થાનમાથી વધારે ગઈ છે અર્થાત હિંદુસ્થાનમાથી એટલા રૂપીઆની નુકસાની થઈ છે અર્થાત દર વર્ષે વેપારને રસ્તે હિંદુસ્થાનમાથી ૧૭ા કરોડ રૂપીઆ વિલાયતમા જાય છે, સરકારના શાસન ગુણથી કહો અથવા વિલાયતની સાથે વેપારના સબબથી કહો, બને રીતથી આપણે દિવસે દિવસ ગરીબ થઈ જઈએ છિયે, જે દેશના પદર આના માણસોની મહીનાની પેદાશ એક રૂપીઓ માત્ર છે, તે દેશમાથી દર વર્ષે પણા કરોડ રૂપીઆ વિલાયતમા જાય છે આપણે દુકાલથી બચશુ તો બીજા કોણ મારશે? આપણે દિવસે દિવસ ગરીબ ન થશુ તો બીજા કોણ થશે?

બઈ:—"ગુજરાતી' પ્રીટીંગ પ્રેસ.

'તમે પણ, મારા પ્રિયમિત્ર?' અકબરે પુછયુ, 'એકાએક અમને છોડીને તમે શા માટે જાઓ છો?'

'અહીં રહીને દિનપરદિન જે મને નિંદા જેવુ લાગે છે, અને જેને લીધે મને અતિશે ખેદ થાય છે તે જાતે જોવાની નાખુશી, વળી તમારી આગળ પાછળ ચાલતા કાનતરા તથા કપટ હુ જે જાતે જોઉં છુ અને હુ અહીં વધારે વાર રહુ તો જેમા મારી મરજી ઉપરાત મારે સામેલ થવુ જોઇએ, તેના કાવતરાં કપટમા ભાગ લેવાની નાખુશીને લીધે મારૂ મન હવે ઉઠી ગયું છે અકબર શેહેનશાહ, તમારૂ રાજ્ય હવે ચગડોળપર ચઢયુ છે ને એનો નાશ પાસે આવતો જાય છે જે વેળાએ સાવચેત થવાનો વખત હતો તે વેળાએ તમારો પોતાનો બચાવ કરવાને મે તમ ને સૂચના આપી હતી હવે તો કદાચ તે વખત જતો રહ્યો છે નકી ઠરાવ શુ થયો છે તે હુ જાણતો નથી, ને જાણવાની હુ ઇચ્છા પણ રાખતો નથી આપણા વિચિત્ર ધર્મ માટે મૂર્ખાઇ ભરેલો તથા સાપરાધ તિરસ્કાર તમે બતાવ્યો છે તેથી જે અપરાધ તમે પેદા કીધો છે તે મા-રા ધારના પ્રમાણે એવો બળવાન છે કે તે દમાવી શકાય તેવુ નથી તમારા પુત્ર સલીમના અતિલોભનો વિચાર કરો, તથા બીજા ઓછા લોભી નહીં એવા લોકો, જેઓ હાલમા તેમને નહીં મળતી પદવી તથા નેમણુકે પોતાના હાથમા લઇ શકે તેટલા માટે, સલીમને આડે રસ્તે શી રીતે દોરવી જવો એ વાત સારી રીતે જાણે છે, તે લોકોના છુપા એકસપનો વિચાર કરો, આ સઘળી બીનાઓનો પુખ્તપણે વિચાર કરશો તો મારી પેઠે તમને જણાશે કે હાલની સ્થિતિ તમારા રાજ્યની હેયાતિ માટે બેશક ઘણીજ ભય ઉપજાવનારી છે, પણ મે કહ્યુ છે તેમ, એની આવી ભવિષ્યની વાણી સાભળી શેહેનશાહના મુખપર જે હાસ્ય ચિન્હ જણાયા તેપર લક્ષ આપ્યા વગર અગાડી બોલ્યો, 'અહો જે બનાવો બનેછે ને જેની ઘણે દૂર પણ વાતો ચાલેછે તે બનાવો રોજ રોજ જાતે જોવા ને હું અહીં રહેવાનો નથી પવિત્ર કુરાનને તમે ધિક્કારી કાઢ્યુ છે તથા પગ તળે જાણે છુંદી નાખ્યુ છે, મોટા પેગમ્બરની તમે હાસી કરો છો, નાસ્તિક અગ્નિના પૂજક પાસેથી શીખેલા ઇશ્વર નિંદક આચરણ તમે કુટવી પાળો છો ખુલ્લી રીતે દરબારમા, અને છુપી રીતેતમારા ઓરડા

ઓમા અમારા કટ્ટા દુશ્મન-યાહુદી તથા ખ્રિસ્તીઓની તમે મુલાકાત લોછો, તેમને પુષ્કળ માન આપો છો, તથા ઘણા ઘણા નજરાણા આપો છો, આવા એક પુરૂષને તમારા મહેલમાથી જતો મેં હમણાજ જોયો છે; હિંદુ કોમના ધતર મતર કરનાર તથા જાદુગરોનો તથા શેતાને જાતે જેમને મોકલ્યા હોય છે એવા સઘળા લોકોનો સત્કાર કરોછો ખરેખર જલાલુદીન મહમદ તમે તમારૂ નામ તો શોભાવો છો ! જલાલુ દિન ધર્મની સત્કીર્તિ ! નિ સદેહ કોઈ અશુભ વખતમા નિધાત્રીએ તમારૂ એ વુ નામ પડાવ્યુ હશે, કે જે નામનુ તમે આવી નિર્લજ રીતે અપમાન કર્યુ છે અને હમણા વળી, તે સઘળુ જાણે બસ ન હોય, જાણે એ બાબતમા પૂર્ણતા મેળવવી હોય તેમ, આ અબુલ ફઝલ, આ ખરા ધર્મના મુખ્ય શત્રુના નામને હદબહાર માન આપી તેને સર્વથી શ્રેષ્ટ પદવી આપો છો ? પોતાના ભાઈ ફૈઝી, અલ્લાને ન માનનારાની સોબતમા રહી તેણે તમને અન્યાયને રસ્તે દોરવ્યા છે ને આપણો પવિત્ર ધર્મ ત્યાગ કરવાને ઉશ્કેર્યા છે આવા અયોગ્ય માણસને તમે જાહેરમા માન આપો છો ને તેના ગુણ હરઘડીએ ગાયા કરોછો જો એની જીદગીના અનુભવથી તમે ચેત્યા ન હો તો વેળાસર એના મોતનો દાખલો લઈ કંઈ ચેતો તે મુવો એ વખતે બનેલી સારી હકીકતોની બેશક તમને ખબર મળી છે, પણ હુ કહુ છુ તે માનજો કે ખરેખરી વાત તમને જણાવવામા આવી નથી મારાપર ગમે એટલુ દુખ પડે તોપણ ખરી વાત ખુલ્લી કરીશ ને અબુલફઝલ કેવી રીતે મોતને શરણ થયો છે તે તમને જણાવીશ તમારા શિવાય સઘળા લોકોને જે ભયકર હેવાલ જણાયલો છે તે સાભળી તમે ખરેખર કાપશો જયા સુધી તેને વાચા હતી ત્યા સુધી જેઓએ એને સાભળેલો તેમને ત્રાસ છુટે તેવી રીતે પોતાના અલ્લાને નિંદા વગર અબુલફઝલ રહ્યો ન હોતો, ત્યાર પછી કુતરાની માફક તે ભસવા લાગ્યો તથા ચીસ પાડવા લાગ્યો, અને જે નિત્ય શિક્ષાનો તે ભોગ થનાર હતો તેની શરૂઆતની વેદના એને થવા માડી હોયની તેમ તેના અવયવનો ઘાટ બદલાયો અને તેના હોઠનો રગ ફીકો થઈ ગયો '

'આ નકી જુઠાણુ છે, શરમભરેલુ જુઠાણુ છે!' અત્યાર સુધી

તે ઝનુનીના બકવાટને શાંતપણાથી સાંભળતો હતો તેમાંથી એકદમ ઉશ્કેરાઈને અકબર બોલી ઉઠયો; 'તમારા જેવા ધર્મઝનુની લોકો જ્યારે વિચારશક્તિને એક કોરે મુકી દઈ, ઉત્તમ ગુણ ધરનાર સખસની વર્ણણુકપર બટ્ટો મુકવાનો યત્ન કરોછો ત્યારે તમેજ ફકત જેવી નિંદા કરી શકોછો તેવી આ ધિક્કારના જોગ નિંદા છે અબુલફઝલે કેવી સ્થિતમાં દેહ છોડી છે તથા તેના મરતી વખતના કયા શબ્દો હતા તે એક વિશ્વાસુ સખશે મને કહ્યું છે, તેટલા માટે તમારા મગજમાંથી ડાહેલા બુટ્ટા તમારી પાસેંજ રહેવા દો મારે તે સાંભળના નથી મને પોતાને અપમાનભરેલું જે જે કહેવાની તમે હિંમત ધરી છે તે મે ધીરજ રાખી સાંભળ્યું, મારી જગ્યાએ કોઈ પણ શેહેનશાહ હોય તે જેવી છુટ કદીપણ તમને આપે નહી તેવી છુટ મે તમને આપી છે, અને તે છુટનો તમે ગેરઉપયોગ કર્યો છે તો તે હુ સહન કરી શકનાર નથી. મારા પોતાનાપર હુમલો કરો, જે બાબતની મને ખાતરી થઈ હોય ને જેને માટે મે મારા મન સાથે વિચાર બાંધ્યા હોય તેની સામે તમારે જોઇએ તેટલુ બોલો, તમારા શેહેનશાહ અકબરને તમે ગાળો દો, મે સઘળુ સાંખશ, તેને માટે હુ તમને ક્ષમા કરીશ પણ મારા દિલોજાન અને કાવતરાથી મારી નાખેલા મિત્રને તમે બેઇજ્જત કરો નહીં, નહીં તર જે ખોટી રીતે નિંદાયલો પ્રતિપક્ષી પોતાનો બચાવ કરી શકે તેમ નથી તેને માટે બાયલી-રીતે આડુ તેડુ બોલનારની એકદમ જીભ કાપી તેને બોલતો બંધ કરવાને મારી સત્તા હુ વાપરીશ'

'જોઈએ તો મારૂ માથુ લો,' કંઇ પણ ગભરાયા વગર શેહેનશાહની સામુ જોઇ રહીને અબદુલકાદર બોલ્યો, 'તમારી ખાતર મારી જીદગીનો ભોગ આપવાને હુ તૈયાર છુ તે તો તમે જાણો છો મારા મોતથી અગરજે તમને કશો ફાયદો થનાર નથી તો પણ કંઈ નહીં તો તમારો ગેર વાજબી ગુસ્સો એથી કદાચ સમી જશે તમે માનો કે ન માનો, પણ હુ જે સત્ય વાત માનતો હતો તે વાત મે તમને કહી છે મે મારી ફરજ બજાવી છે, અને તમે તમારી ફરજ, અથવા જેને તમે ફરજ ગણો છો, તે બજાવવાને મુખત્યાર છો'

'બસ થયુ,' પોતાનો ગુસ્સો દબાવીને અકબર બોલ્યો 'તમારી

જીદગીની હુ જેમ પરવાહ રાખતો નથી તેમ તમારા મોતને માટે આકાંક્ષા રાખતો નથી કંઈ પણ ઇજા વગર અહીંથી તમે જાઓ, પણ હવે પછી મારી હજુરમા આવવાની કદી હિમત કરશો નહીં’

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર અબદુલકાદરે પીઠ ફેરવી, અને મગરૂબીમા બેદરકાર ચહેરા સહિત દરવાજા તરફ વળ્યો, પણ દરવાજા આગળ લટકાવેલા પડદા પર તેણે હાથ લગાડ્યો કે શેહેનશાહે તેને નામ દઈ બોલાવ્યો, અને તે ગર્વિષ્ટ મુસલમાન આશ્ચર્યતાથી પાછો ફર્યો ‘અબદુલકાદર’ શેહેનશાહે કહ્યુ, ‘આવી રીતે આપણે જુદા પડવુ એ ઠીક નથી આપણે એક બીજાને લાંબો વખત થયા ઓળખીયે છિયે, અને એકબીજાને માટે એટલુ બધુ માન ધરાવીયે છિયે કે આમ છુટા પડી શકતા નથી કારણકે હુ જાણુછુ કે આપણા બેના મનફેર છે તે છતા તમને માન પ્રતિષ્ઠા મળે તે મને મળ્યા બરોબર છે, મારી તરફથી હુ તમને વિદ્વાન અને સમજુક પુરૂષ તરીકે ગણુછુ એટલુજ નહી પણ એક બહાદુર અને આબરૂદાર ગ્રહસ્થ તરીકે માનુ છુ કે જે સદ્ગુણો હાલના વખતમા વધારે અગત્યના છે મારી પાસેથી કોઈ પણ સખ્સ અને અવશ્યે કરીને તમે ગુસ્સે થઈને જાઓ એવી મારી ઇચ્છા નથી તમે ભલે જાઓ, હુ સમજુછુ કે તમારે ગયા વગર છુટકો નથી ભાવી છે તે બનશેજ પણ તમારા મનમા ગુસ્સો રાખી ન જાઓ, સદાહ શાંતિમા તથા મિત્રાચારીમા આપણે ઘણા વર્ષો જોડે ગાળ્યા છે તેનો વિચાર કરો અને જે કારણને લીધે આપણુ છુટા પડવુ અવશ્યનુ થયુ છે તે કારણ વિસારી દેજો’

અકબર બોલવા લાગ્યો તે વખતે અબદુલકાદરનો ચહેરો તદન બેદરકાર રહ્યો હતો, પણ ક્ષમા કરનાર શેહનશાહના ઉમદા શબ્દો સાંભળી ધીમે ધીમે તે નરમ પડ્યો અને જોકે તેણે એક શબ્દ પણ મોમાથી કાઢ્યો નહી તોપણ અકબરે પોતાનો હાથ લબાવ્યો તે વેળાએ તે ગગળી ગયો હતો એવુ એના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતુ હતુ હોસથી તેણે અકબરનો હાથ પકડ્યો, અને પોતાનુ માથુ નમાવ્યુ કે તેના ઉપર આંખમાથી આંસુ પડ્યુ પછી તે ફર્યો અને તે છેલ્લી મુલાકાત લઈ ત્યાથી ગયો, કારણ કે શેહનશાહ જેઓને ફરીથી મળનાર નહોતો તેમાનો એ એક હતો

પ્રકરણ ૩૧ મું.

અબ્દુલકાદર બેદાઉની, અકબર શાહનશાહને છોડીને ગયો કે જે પડદો પોતાના ઘણા વરસના મિત્ર પાછળ પડયો તે તરફ શાહાનશાહ કેટલોક વખત ટગર ટગર જોઈ રહ્યો આખરે લથડીઆ ખાતો ખાતો ખુલ્લા ઝરૂખામા તે ગયો અને બગીચાઓપર નજર ઢારી ઊભો રહ્યો સ્વચ્છ રૂપેરી ચાદરણામા ત્યા સઘળુ ચાણુજ શાંત હતુ તેમા ફુવારાઓ ધીમે ધીમે આનદ આપે તેવી રીતો ઉડતા હતા આખરે ઘણો થાક ચઢવાથી, એકાદા આરસના આસન ઉપર તે બેઠો અને પોતાના હાથવડે પોતાનુ મોઢુ ઢાંક્યું

આ પ્રમાણે ત્યારે તે સઘળાઓ એને એક પછી એક છોડીને આ ત્યા ગયા દુષ્ટદૈવે અબ્દુલફાઝલને નિર્દયરીતે એની પાસેથી ઝુંટવી લીધો, ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ગુસ્સામા ચાલ્યા ગયા, અને અબ્દુલકાદર હમેશને માટે એને છેલી સલામ કરીને સીધાવ્યો આ સઘળુ કેવી વખતે બન્યુ છે કે જ્યારે અવસ્થે કરીને તનના દોસ્તનો એને ખરેખરો ખપ હતો તથા તેમની મદદની જરૂર હતી ત્યારે, વળી જે વેળાએ ઘણા ભયના ચિન્હ ઉભા થયા હતા ને મુસીબતો વેઠવાની હતી, જે વેળા એ એનો પોતાનોજ શાહજાદો એની સામે બંડ કરવા તૈયાર થયો હતો ને લોકોની આબાદી તથા તેમના કલ્યાણ વાસ્તે આટલા લાબા વખત સુધી જે રાજદડ એણે ધારણ કીધો હતો તે છીનવી લેવાને તે શાહજાદો યત્ન કરતો હતો તે વેળાએ આ બધુ નવુ જાનુ તે ધર્મની ખાતર થતુ હતુ, કેમકે સલીમ ખરાપથના નામથી બડ કરવા ઉભો થયો હતો એ ખરી વાત હતી, અને ધર્મઝનુનીઓના ઉશકેરવાથી નસીધે આ અયોગ્ય પગલા ભર્યા હતા એવુ સઘળાનુ માનવુ હતુ

'ધર્મ, ત્યારે શુ છે ?' અકબર પોતાનાજ મનમા બડબડવા લાગ્યો 'માણસના આત્માને શાંતી તથા આનદ આપનારૂ, તેને પોતાની લઘુતાનુ ભાન કરતુ, તેનામા નિરાભિમાન અને પૂજ્યભાવ આણતુ, અને પોતાના જાતિભાઈઓ માટે પ્રેમ તથા બીજાઓના ભલા માટે જીંદગી ગાળવાની

ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરનારૂં શુ એ સુખ છે? અથવા જેમ જેમ માણુસના ધર્મ બાબત વિચાર ખાતરી ભરેલા થતા જાય છે તેમ તેમ તેને બીજાઓ સાથે વધારે મગરૂર તથા વધારે મીજાજી બનાવનારી શુ હાનીકારક એ કોઈ વસ્તુ છે? કે એ કોઈ પ્રકારની મૂર્ખાઈ છે કે જેથી મોટા મોટા અને ઊમદા કુળના પુરૂષો અજાઈ જાય છે અને બીજાઓને ધિક્કારે છે, તેમ શ્રાપ દે છે, અને જેથી લોકોમા ગુન્હા, ખુનરેજી અને કાપાકાપી પસરી જાય છે? આખી મનુષ્ય કોમ એકમતે અને એકજાથે કોઈ પણ ધર્મ પાળવો બધ કરે તો તેથી ફાયદો થાય કે નુકશાન થાય? એ સવાલનો જવાબ આપી શકાય તેવું નથી એમા ઘણીજ વિરૂદ્ધતા સમાયલી છે ને તે છતા દરેક જણ વિચાર કર્યાવિના તેનો જવાબ દેવાને તૈયાર થશે ધર્મભક્તિ, ધર્મને બાહાને પૂજા ન હોય તો માણુસને મોક્ષ ન મલે તથા સમાર મડળમા વ્યવસ્થા ન રહે એ બાબતમા સઘળાનો એકમત જણાયછે પણ ધર્મ પસદ કરવાનો સવાલ આવેછે ત્યારે એકદમ લડાવડીનો જુસ્સો પેદા થાયછે, અને દરેક માણુસ કહેછે કે, 'મારો ધર્મ, અને મારોજ ધર્મ ફકત ખરો છે—' તત્ક્ષણે મ્યાનમાથી તરવાર ઉછળવા માડેછે ને હથિયાર તથા બળાત્કાર, સત્ય વાત નક્કી કરવાને કામે લગાડે છે. 'સઘલી પ્રજાને સતોષ આપે તેવો તથા મનુષ્ય જાતને પ્રેમના પાસથી બાધે તેવો ધર્મનો પથ કોઈ દિવસ નીકળે એવો સભવ છે ખરો કે? એવો પથ મે નોધી કાહાડયો છે એવુ માની હુ મગ્ન થતો હતો એ શુ નિરર્થક અને મુર્ખાઈ ભરેલુ સ્વપ્નુ હતુ? અફસોસ! દિનોજાન દોસ્તો ગુમાવવા એ શોકજનક છે, પણ સ્વીકારેલા મોહરૂપી મતો જે વધારે પ્યારા હોય છે તે ગુમાવવા વધારે શોકજનક છે'

આવી સ્થિતિમા અકબર હતો તે વેળાએ એના ખભા ઉપર કોઈનો હાથ પડયો તેથી તેણે ઉચુ જોયુ ફૈઝી, જેને પહેલાથી ખબર આપ્યા વગર શાહનશાહની હજુરમા જવાની છુટ હતી તે આવીને એની સામે ઉભો હતો

'અકબર શાહનશાહ', ફૈઝી બોલ્યો, 'તમારા ગમગીની છવાઈ ગયેલા તથા વ્યર્થ ચિતનમાથી જાગૃત થાઓ તમારી સાથે સરખાવતા હુ ઘણોજ નિર્બળ છુ તો મારે શુ તમને કહેવુ યોગ્ય છે કે તમે પુરૂષ થાઓ તો

પણ એવી રીતે બોલવાની મારે જરૂર છે. એક ખરા સલાહકાર અને અતિ પ્રિય મિત્રના મૃત્યુથી તમને લાગે છે તેના કરતા મારા પ્રિય ભાઈનું મૃત્યુ મને કંઈ ઓછુ સાલતુ નથી વખત એવો બારીક આવ્યો છે કે આપણે બનેએ જાગૃત થવુ જોઈએ, અને રાજ્યના ઉપર જે બખેડા ટમટમી રહ્યા છે તેનો અટકાવ કરવાને અસમર્થતા આણતી દિલગીરીમા આપણે મચ્યા રહેવું એ દુરસ્ત નથી—તેટલા માટે, તમે ખડા થઈ થાઓ ને તમારો જુસ્સો દાખવો એવુ તમને કહેવાની હિંમત ધરૂ છુ આ પ્રમાણે નિરાશ થઈ જવુ તમને યોગ્ય નથી—અને જો અબુલ ફઝલ જાણી શકે તો તેની જીંદગીમા પહેલીવાર કદાચ કબુલ કરશે કે અકબર શાહનશાહ દોષ વગરનો નથી'

'મારા દિલોજાન તથા મમતાળુ મિત્ર', અકબરે જવાબ આપ્યો, 'તમારા નિખાલસ વચન માટે હું તમારો ઘણો ઉપકાર માનુ છુ. વિચાર કર્યા કરવાને બદલે હવે કામ કરવાની જરૂર છે ખરી, છતા પણ હુ જે વિચારમા તલ્લિન થઈ ગયેલો તમને માલમ પડયો હતો તે વિચાર કેવા પ્રકારના હતા તે બાબત તમોએ કદાચ ભુલ કીધી છે તમારા ભાઈ વિષે તેમાં થોડાકજ વિચાર આવતા હતા' એટલુ કહી એકવેવીવા અને અબ્દુલકાદરની છેલી મુલાકાતનુ તથા તે ઉપરથી એના મનમા ઉત્પન્ન થયેલા તર્ક વિતર્કનુ એણે ફરી આગન વર્ણન કર્યું

'આ મધલી બાબતોમા,' ક્ષણવાર વિચાર કરી ફરી તે બોલ્યો. 'મારા ઉદાર મનના શાહનશાહ તથા તત્વશાસ્ત્રી મિત્રના ગુણોનો આભાર જોઈ છુ જે વિષયની તમે હમણાં વાત કહી તે સબબમાં મારો શો મત છે તથા મારી કેવી લાગણી છે તેતો તમે જાણોછો ધર્મપૂજાને લોકો જ્યારે હદ વગરની ખરા મત્વ રહિત ગૂઢ લાગણી ગણે છે, અને વળી કલ્પના શક્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાણ રહિત સિદ્ધાતો અને મતો ઉપર તે આધાર રાખે છે ત્યારે એવી પૂજાને હુ વધારે વજનદાર ગણતો નથી લોકો મને નાસ્તિક કહેછે તેમા તેઓ ગમે તેટલે દરજ્જે ખરા હોય, તો પણ હુ કોઈ વાત માનતો નથી એવુ તેમનુ ધારવુ વાજબી નથી ખરે પુછો તો હુ ઘણી વાતો માનુ છુ અનુભવ જેવો મજબુત પાયો હોય તેના ઉપર હુ વિશ્વાસ રાખું છુ એક કરતા વધારેવાર ને તમને જણા-

બ્યુ છે તેમ ફક્ત સ્થૂલદેહનુ નહીં, પણ અવશ્ય કરીને મનુષ્યના આત્મા તથા મનનુ જે ક્રમાનુસાર સવર્ધન—તેના નિયમને હુ ખરો માનુછુ બીજા સુધારકો તથા ધર્મ સ્થાપનારાઓની માફક તમે જે મોટા સિદ્ધાંતનો ખુલાસો શોધી કહાડવાની ઘણી ઈચ્છા રાખો છો તે આ સવર્ધનમાથી મળી આવે એવું મને લાગેછે આપણે મનુષ્ય પ્રાણીએ ક્યાથી શરૂઆત કીધી, કેટલે સુધી, આપણે ક્યારના વધી ચુક્યા છિયે તેનો વિચાર કરો, અને ક્યા સુધી આપણે હજીએ વધારો કરી શકીયે તેનો વિચાર કરો મૂળગા આપણે સાધારણ પ્રાણી કરતા સારા નહોતા, પણ હજારો વર્ષો વીત્યાબાદ આપણે બુદ્ધિમાન પ્રાણી થયા છિયે, અને બીજા હજારો વર્ષો ચાલ્યા જશે ત્યારે આપણી સ્થિતિ કેવી હશે? હમેશા શોધ જાગી રાખવાથી તથા જ્ઞાનનો વધારો થવાથી આપણામાના થોડાને નહીં, પણ કદાચ સવને, અમર આત્મા તથા સૃષ્ટિના પદાર્થના જરૂરના એકત્રપણા વિશે સ્પષ્ટ સમજ શુ તે વેળાએ પડશે નહી? જે મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી દૂર કરી શકતો નથી તેવો મોક્ષ ભવિષ્યમા મળશે એવી આપણી ખાત્રી કરીને આપણી આત્મપ્રીતિને શાંત પાડનારૂજ ફક્ત સાધન ધર્મપૂજા છે એવુ બરોબર વિચાર કરતા જણાય છે, તો આના ધર્મપૂજાના દાંભિક નામથી હાલ આપણે જે તરંગી વિચારો કબુલ કરીયે છિયે તે વિચારો અંતકાળમા મળેલા જ્ઞાનવડે તથા સંતોષ વડે શુ આપણે મનમાથી ખસેડવા નહી?'

'તમારો જુસ્સો તો ઘણો ચહેડેલો જણાયછે,' અકબર બોલ્યો, 'અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી તમે જુઓછો—મને લાગે છે કે છેક હદ સુધી તમે જાઓ છો હુ હાલના વખતનોજ વિચાર કરૂ છુ, ભવિષ્યનો વિચાર કરતા મારા મનનુ સમાધાન થતુ નથી.'

'પણ હુ શુ કઈ હાલના સમયને તન વિસારી દઉ છુ કે?' ફેંઝીએ પુછ્યુ 'દરેક માણસે પોતાથી બનતો સઘળો પ્રયાસ કરીને પોતાની ફરજ સંપુર્ણ રીતે બજાવવી એ શુ મારા મતનો અથવા તમને ગમે તો કહીકે મારા તત્વજ્ઞાનનો પહેલોજ નિયમ નથી કે? બેશક, ખાન ઓ જ્ઞાનની ખાતર જો ખરૂ મન્ત્ર છોડી દેવામા આવે તો તે બને નિર્બળ છે હાલના જમાનાના લોકોની સ્થિતિ સુધારવા પાછળ આ-

પણી શક્તિ ચનાવનાનુ તત્વશાસ્ત્ર ન શીખવતા હોય તો તે એક ગુરૂ અને આત્માનો ખોટો ભાસ આપનાર મોહરૂપ ગણી શકાય. આપણા મનમા ધારેલો હેતુ પાર પાડવાનો ઉત્સાહ અને ધૈર્ય ખંતથી કામ કરવુ એ અને અસંભવિત વાતોની ઈચ્છા રાખવી તથા તે પછી આપણી નિષ્ફળતાથી નાસીપાસ થઇ પાછા હઠવુ એ જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. ધર્મમા, અથવા વિશેષ રીતે–લોકોના ધર્મમા કે અદૃશ્ય દુનિયા વિશે લોકોની થયની ખાતરીની બાબતમા એવુજ સમજવાનુ છે. કોઈ કહેવાતા ઈશ્વરપ્રેરિત સુધારકની સુચનાથી ધર્મનુ તરતજ સંવર્ધન થતુ નથી, પણ ધીમે ધીમે યુગના મહાત્મ્યથી થાય છે, અને તે દરેક બાબતમા એક અવશ્યની સાધનભૂત વસ્તુ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ–એ સાધનભૂત વસ્તુ તે લોકોની કેળવણી તથા સુધારો છે જે તેમની આબાદી વગર કદી ફળીભૂત થઈ શકે તેમ નથી. અને કેળવણી તથા સુધારાના મુખ્ય પાયાની બાબતમા શુ અકબરને પોતાને ઠપકો આપવુ અને નાસીપાસ થવું ખરૂ કારણ છે? શુ એ એમ કહી શકશે કે તેમના તાબામાં સોંપેલા લોકોના કલ્યાણ માટે એમણે જોઈએ તેટલો, બલકે વધારે પ્રયાસ કીધો નથી? નેકનામ શાહનશાહ સાહેબ, બાગ ફૈયાજી મહારાજ! આપને જે કામ સોંપ્યુ છે તે વિષે વિચાર કરો, અને ધર્મ સંબંધી વિચારો એક કોરે મુકી, શરૂ કીધેલા કામને ખંતથી જારી રાખવાને તમ ગ કાર્યના પરિણામથી ઉત્તમ પ્રકારનુ ઉત્તેજન મળે તેવું છે કે નહીં તેની તુલના કરો.'

ફૈઝીનુ બોલવુ તદ્દન વાજબી હતુ. શાહનશાહે દાખલ કીધેલા તથા ફતેહ પામવાથી જારી રાખેલા સંસારી સુધારાના તેણે વખાણ કીધા તે કંઈ એક દરબારી કુતરાનુ ખુશામતનુ વચન નહોતુ. તે સત્ય ને યથાર્થ બોલવું હતુ. ત્યાર પછીના સૈકાના અનુભવ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ફૈઝીનુ કહેવુ શબ્દે શબ્દ ખરૂ હતુ. અકબરના ધર્મ સંબંધી તરંગી વિચારોનુ કંઈ પણ ચિન્હ તેના મૃત્યુ પછી રહ્યુ નહોતુ, પણ તેની વસૂલખાતાની પદ્ધતિને આધારે એના પછીના હિંદુસ્થાનના સઘળા રાજકર્તાઓએ બંધારણ બાંધ્યુ છે, અને ડચ (વિલંદા) લોકોના હિંદુસ્થાનમા આવેલા સંસ્થાનોમા એ રીત દાખલ કરવાની એક હોશીયાર અને બુદ્ધિશાળી અંગ્રેજ એડવેગામે ભલામણ પણ કરી હતી, ને તેથી ઘણો સારો ફા-

પેદા થયો હોત પણ ભરતખંડના સુબાઓના આળસ તથા અજ્ઞાનપણાને લીધે તે ભ્રમણા ઉઘડી લેવામા આવી નહોતી

'ફૈઝી, તમે વાજબી વાત કહો છો', ઉભો થઈને તથા મનમા નવો જુસ્સો આવ્યો હોય તે પ્રમાણે પોતાનુ મસ્તક ઉચુ કરીને શાહનશાહ બોલ્યો, 'આપણે કામ કરવુ જોઈએ, વિચાર કર્યા કરવો એ ઠીક નથી થાકયા વગર તથા અટકયા વગર રાત દિવસ આપણે કંઈ પણ કામ કરવુ એમા શક નહી મારો મુખ્ય સહાયક મિત્ર ગુજરી ગયો છે તેથી તમારે મને મદદ કરવાની છે, ને હુ તમને વચન આપુ છુ કે જેમ અકબર તમારાથી સતોષ પામશે તેમ તમે તેનાથી સતોષ પામશો. પણ એક વધારે અવનવી બીના છે તેપર લક્ષ આપવુ યોગ્ય છે બીજી વાતો તમને પસદ પડતી નથી તોપણ તે ચિન્હ તમે કૃપાદૃષ્ટિએ જો શો એવુ હુ ધારૂ છુ પેલો સમર્થ પણ હાલ નબળી સ્થિતિમા આવેલો દેખાવ-જુઓ ! મારો આત્મા ઘણા દિવસ થયા જે સ્થિતિમા નિર્માલ્ય થઈ ગયો છે તેવી સ્થિતિ હુ એનામા આ વેળાએ જોઉ છુ પણ આવતી કાલે સવારે સૂર્ય પાછો ઉગશે, અને હુ પણ, જેવો હાલમા છુ તેવો નહીં પણ જેવા થવાની જરૂર છે તે સ્થિતિમા, એકવાર ફરીથી દેખાઈશ શાહનશાહની તે ફરજજ છે કે જ્યા સુધી લોકોમા ઉસ્કેરણી થઈ નથી ને તેઓમા ઉત્સાહ જણાતો નથી, ત્યા સુધી આખા રાજ્યમા શાન અને ચળવળ શાહનશાહ તથા તેના સલાહકારો તરફથી પસરાવવા જોઈએ જો કદી મદી હુ તે ભુલી જાઉં, તો, મારા પ્યારા ફૈઝી, અબુલ ફાઝલની માફક, રાજાની પવિત્ર ફરજનુ મને તરત સ્મરણ કરાવજો, અને આજે અત્યારે જે પ્રમાણે હિમતથી બોલો છો તે પ્રમાણે નિડરતાથી મને કહેવાનુ હોય તે કહેજો.'

પ્રકરણ ૩૨ મુ

ગુલાબદાન અને સલાહ્રાના.

પોતાના લશ્કર સહિત શાહાનશાહ ઉત્તર દેશ તરફ જવાને નીકળ્યો હતો, અને સઘળી તરફથી બાતમી કઢાવતા માલમ પડયુ કે તે આગ્રા

શેહેરથી કેટલેક દૂર જઈ પોહોચ્યો હતો. પેહેલા લશકરની સાથે કુચ કરી ગયેલી ટુકડીમા સામેલ થવાને સિદ્ધ હજી હુકમ મળવાની રાહ જોતો હતો. આમ હતુ ત્યારે હુકમ આવે ત્યા સુધીનો વખત ગાળવાને માટે રીઝીયા–ગુલાબ્દાનની ફરી ફરી તે મુલાકાત લેતો હતો. એમા આશ્ચર્ય જેવુ કઇ નથી. એક સાન્ધ્યાકાળના તેના મકાન તરફ તે ફરતો ફરતો ગયો, અગરજો પેહેલાના જેટલી ઉલટ હાવી આ વેળાએ તે ત્યા જવાનુ મન કરતો ન હતો. ધીમે ધીમે તેને માટે એના મનમા અવિશ્વાસ વધતો ગયો, અને તેની ગુપ્ત વાતો તથા કાવતરાની વધારે ખબર મેળવવાના કઇ હેતુથી પણ તે ગુલાબ્દાનની વારવાર મુલાકાત લેતો હતો. પણ જે જે વાત જાણવાની તે કાળજી રાખતો હતો તેના કરતા ઘણી ખાબતો આ સાજના એના જાણવામા આવશે એવો એને લેશ માત્ર પણ વિચાર આવેલો નહી. રીઝીયાના બાગની દિવાલના નાના દરવાજાની આગળ તે આવી પોહોચ્યો ત્યારે હમેશની માફક તે દરવાજો બધ નહોતો. તેની કુચી, ઘણુ કરીને બેદરકારીને લીધે, તાળામાજ રહી ગયેલી હતી. તે જોઇને સિદ્ધ ઘણુ વિસ્મય પામ્યો. દરવાજો ખુલ્લો હોવાને લીધે રિવાજ મુજબ સુચના આપ્યા વગર તે અદર દાખલ થયો. દરવાજો ગભાળથી બધ કરીને બગલા તરફ જવાને તે ઉતાવળથી આગળ ચા લ્યો. ઓરડાની નજદીક જતા આશ્ચર્ય પામવાનુ એને વિશેષ કારણ મળ્યુ.

એ ત્યા જાય છે એટલામા એક માણસ આવ્યો જેને પહેલ વહેલા તો એ ઓળખી શક્યો નહી, પણ અનેક નાના મોટા છોડવાઓની ગાઢી ઝાડીની વચમા તે જતો હતો ત્યારે દિવના પ્રકાશથી એને માલમ પડયુ કે તે શખસ એના મામા મલકુનો હતો. ગુલાબ્દાનને જોઇ સલામ કરવાને મહલેમલકુના ખાનુમાજ જુમ્માના અમીરથી બોલ્યો, "આપની સઘળી યુક્તિ ઉઘાડી પડી ગઇ છે. કોઇએ નિમકહરામીથી સઘળી બાતમી જણાવી દીધી છે. શાહનશાહ પણ—" ગુલાબ્દાન ભયભિત થઇ સાભળતી હતી. તેના આગળ તે વધુ બોલ્યો, "આપના સઘળા પ્રપચથી વાકેફગાર થયા છે. તેને શી રીતે ખબર મળી તે હુ જાણતો નથી, પણ એ વાત તો નકીજ છે કે તેના જાણવામા સઘળા કાવત્રા આવ્યા છે. તમે જાણો છો કે ગોરખ જુદા વેષમા લશકરની સાથે રહે

લો છે, તેની તરફથી મને પાકેપાયે આ ખબર મળી છે છેક શરૂઆતથી આપણા કૃત્યની અકબરને ખબર છે એટલુજ નહીં, પણ આપણી યુક્તિમાં આપણે જે પછવાડેથી ફેરફાર કીધો છે તેની ખબર પણ એના ગુપ્ત દૂતોએ એને આપી છે અકબર એવો પાકો નિપૂણ છે કે આપણી પહેલાની યુક્તિની એને ખબર મળી ચુકી હતી એવુ આપણને જણાવવા દીધુ, પણ પછવાડેની યુક્તિની એને બાતમી મળી છે તે વાત જણાવવા દીધી નથી, એથી જાણે આપણે એમ ધારીયે કે તે ફાંસામાં આવી પડયો હતો વળી હમણા તે અને તેનુ લશ્કર જાણે ખરેખર કાશમીર દેશ તરફ જતા હોય તેવુ બતાવવાને તે માણુએ કુચ કરી ગયા છે તે બધુ તો ઠીક છે, પણ તે એકાએક પોતાના પગલા પાછા ફેરવશે અને એકે સપાટે આવીને આપણે સહીસલામત છિયે એવુ આપણે ધારતા હોઇશુ તે વેળાએ આપણાપર અહી આગ્રા શેહેરમા હુમલો કરશે નિરધારેલે દિવસે સલીમ પોતે શાહનશાહ તરીકે ઢંઢેરો પીટાવે નહી તેવુ એને જણાવવાને ખરે વખતે મને હમણા એ વાતની સુચના મળી છે તેમ છતા પણ એથી આપણને કઇ વધારે લાભ નથી સઘળી વાત અકબર શાહનશાહની જાણમા બરોબર આવશે ત્યારે અગરજો તે એવા કૃત્ય કરતા સલીમને પકડશે તો નહી, તથાપિ આપણને તે છોડશે નહીજ, તેટલા માટે આખરના ઉપાયોજ કામે લગાડવા એ શિવાય બીજો ઇલાજ આપણે સારૂ દેખાતો નથી”

‘તે ઉપાય તે કયા છે” ગુલાબબહાને ગભરાઇને પુછયુ

“ગોરખ અને તેના ગાગિર્દો આપણને મદદ કરી શકશે ને તેમણે મદદ કરવીજ જોઇએ શાહનશાહને આગ્રામા આવી પહોચવાનો વખત મળે ત્યાર પેહેલા તેની જીંદગીનો અત આણવો”

આ શબ્દો સાભળતાજ સિદ્ધના આખા શરીરમા હૃદયકપ થયો અને પોતાના જમીઆની મૂઠપર હાથ મેલ્યો તથા આગાડી વધવા જતો હતો પણ પાછો સ્થભી ગયો

“આમાની કઇ પણ વાત સલીમને જાણવા દેવી નહી,” મલકાના આગાડી બોલ્યો, “તેમ આ કૃત્ય થયા પછી પણ આપણે એને કહેવુ નહી બેશક એને શક તો જરૂજ, પણ જાણે પોતે લેશ માત્ર વાત

જાણતો નથી એવા આચરણ રાખશે, અને એવી કંઈ આપણે માટે તે હલકો મત બાંધનાર નથી કે ઓછું માન આપનાર નથી ગોરૂપ ની સાથે મળીને સઘળી ગોઠવણ કરવા સારૂ હું કાલે લશ્કરની છાવણી મા જાઉં છું, કારણ ત્યા એને પોતાના જાદા વેશમા શી રીતે ઓળખી કાઢવો તે મને કહેલું છે તે અરસામા સલીમને સુચના આપવાનું કામ તમારે માથે છે જુદા જાત વહેમ ઊત્પન્ન થાય એવી ધાસ્તીથી હુ જાતે એને મળવા જવાનો નથી તમારો એનો સબધ હાલમા કેવા પ્રકારનો છે તે મને કહેશો ?"

"ઘણા દિવસ થયા એ મને અહી મળ્યો નથી," ગુલા બદાને જવાબ વાળ્યો, "અને શા કારણથી તે આટલો લાંબો વખત થયા મારી પાસે આવ્યો નથી તે પણ હું જાણતી નથી છતા પણ તે બાબત હું મુદ્દલ કાળજી રાખતી નથી ગમે તેમ થાઓ ગમે તેવી વિપત્તિ પડો, પણ મનેજ તે સુલતાના તરીકે ગ્રહણ કરવાનો છે પણ એ આશા તે શાહનશાહ થાય ત્યાર પછી ફળીભુત થશે, ત્યારે પહેલા તો નહીંજ ?

"અને તે અવસરની રાહ જુઓ છો તે અરસામા તમને સોંપેલા મારા પેલા ભાણેજ સાથે તમે વખત ગાળો છો નહી વારૂ ? તે જુવાન ને બાહાદુર માણસ છે અને તેના સમાગમમા તમને આનદ પ્રાપ્ત થતો માલમ પડે છે"

"થોડીવાર તેમ હતું ખરૂ, પણ હવે તો તે મને કંટાળો આપવા લાગ્યો છે, અને વધારે વિચાર કરતા હુ ધારૂ છુ કે તે કંઈ આપણને ઘણો કામ લાગવાનો નથી માન ને પ્રતિષ્ઠા અને ધન જતા અનેક મનવિશે તેની નામે નિરતર ધન ધનને તકરાર કરવી પડે છે તેની માગ્યતનુ આપણુ કામ પાર પડશે કે હુ એને કાંઈ આપવાની નથી, એનો 'ગરજ સરી ને વૈદ વેરી' જેવુ એની સાથે કરવુ પડશે, અને તેમ કરવાનુ વિશેષ કારણ એ છે કે સલીમની સાથેની મારી પ્રીતિ પાર પાડવામા તે કદાચ અતરાય નાખશે

"એ શુ છે ?" ઓટલા નજદીના બાગ તરફ નજર ફેરવીને એકાએક મલકાનાએ પુછ્યુ કેમકે તે બાજુએ કંઈ પગરવ જેવુ એના ધ્યા-

ભળવામાં આવ્યું હતું “મને લાગે છે કે કંઈ સળવળાટ થતો સંભળાય છે, શું કોઈ પુરુષ વગર ને જાણ્યો અંદર દાખલ તો નહીં થઈ ગયો હોય?”

“અલાહ અલાહ કરો! એ તો અસંભવિત છે,” ગુલાબદાને જવાબ આપ્યો “બાગની દિવાલનો દરવાજો તો બંધ કીધેલો છે નહીં વારુ?” પોતે ઉતાવળથી આવ્યા તેથી તે ઉઘાડોજ રાખ્યો હતો એવું સલદાના તો ભુલી ગયો હતો “અને પેલી બીજી બાજુ તરફની કંઈ ધાસ્તી નથી, કારણ લશ્કર મા નામેન થવાને દૂરી આજે સવાર અહીંથી કુચ કરી ગયો છે તમે આ રસ્તેથી જજો, બાગની દિવાલ નજદીક કદાચ સિદ્ધ તમોને મળે તેથી તેમજ જવું વધારે ડહાપણ ભરેલું છે”

“ત્યારે સઘળી વાત નક્કી થઈ છે, કેમ વારુ?” સલદાના બોલ્યો, “સલીમ અને અહીં આગ્રામાં જે કોઈ બીજા છે તે સઘળાને સંભાળવાનું તમારે માથે છે, ને અકબરનું હું માથે લઉં છું મારું નસીબ જો ખુલ્લું હશે તો થોડા વખતમાં આપણે અને તેની રૈયત એના શાહનશાહતમાંથી છુટા થઈશું’

આટલું કહી, સેજ ડોકી નમાવી સલદાના એક પડદાની પાછળ ચાલ્યો ગયો અને સિદ્ધ નહીં જાણતો હતો તેવે રસ્તે બહાર નીકળી ગયો, તેથી સિદ્ધના મનમાં વહેમ ઉભરો થઈ આવ્યો હતો તે મુજબ તેની પાછળ જવું અશક્ય થઈ પડ્યું

આવા વખતમાં એકદમ પાછા જવું અને કાવતરાખોરોને રાજદ્રોહના કાવતરામાં ઇસ્મારો મળે ત્યાર પહેલાં શેહનશાહને સુચના આપી કપટમાં ભંગ કરવો એજ ઉત્તમ રસ્તો હતો પણ ગુલાબદાનના વિશ્વા-ઘાતના સાધન તરીકે પોતે વધારે વાર કામ કરતો નથી એવું તેને બતાવવાની સિદ્ધના મનમાં અતિ ઉત્કંઠા થઈ આવી, તે પોતે દબાવી શક્યો નહીં, અને એક કુદકે મારી ઓટલાપર આવ્યો અને સિદ્ધને વિકરાળ વાઘણ જેવી દેખાતી ગુલાબદાન સામે ઉભો

“ચાંડાળ કપટી સ્ત્રી!” તે એકદમ બોલ્યો, “ધીક ધીક હે દુરા-ચારી, તેજ મને વિશ્વાસઘાતી બનાવ્યો હતો પણ મનમાં નથી સમજતી કે તારું અને તેનાં પુનીતું અતિ દુષ્ટ કાવતરું પાર પડવાનું નથી તને કદા બો આપવા લાગ્યો હું તેજ તું તેમા બળાપ પામીશ”

"અહા ! ત્યારે તમે તો ક્યારના અમારી વાત સાંભળ્યા કરતા હતા કેમ ?" ગુલાબજાન બોલી, અને તેના અત્યાર સુધી નમ્ર જણાતા ચહેરાપર ધિક્કાર અને દ્વેષના ચિન્હ દેખાયા તથા તેના ચહેરાપર તેવી ખુબસુરતીનો અંશ પણ રહ્યો નહોતો "અને હમણા વળી તમે અમને ફસાવી દેવાનો ઇરાદો રાખોછો પણ તે કદી બનનાર નથી" તેનો શું ઇરાદો હતો તેની સિદ્ધ અટકળ બાંધી શક્યો ત્યાર પહેલાં, એક જમૈયો તેની છાતીમા મારવાને ઉગામીને ગુલાબજાન તેની સામે ગઇ, સેજ માજ સ્વાભાવિક બુદ્ધિથી તેનો ઘા અટકાવવાનો તેણે યત્ન કીધો, પણ તત્ક્ષણે એક પુરૂષ જે ગુલાબજાનની પછવાડેથી જમીનમાંથી ઉપર આવતો જણાયો અને જેણે તે ખુન કરનારનો હાથ સખ્ત પકડાવી પકડી લીધો તે પુરૂષને જોઇને તેના હાથ અશક્ત થઇ પડયા

ગુલાબજાન એકદમ પાછી ફરી અને એક ભયની ચીસ પાડીને જમીનપર મૂર્છાગત થઇ પડી તેની પછાડે ફેઝી ઉભો હતો ને ફેઝીની પાછળ નાગી તરવાર સહિત તેના બે ચાકર ઉભા હતા

"ક્ષમા કરો ! દયા લાવો !" થોડીવારે શુદ્ધિમા આવતા ગુલાબજાન વિનતી કરવા લાગી, અને પોતાની આગળનો આ દેખાવ એવી નજરે જોતો સિદ્ધ હેબક ખાઇને ઉભો રહ્યો

"ક્ષમા કરો મારા નામદાર ખાવિન્દ !" એમ ફરીથી કહી પોતાનો કાલો ભમર જેવો ચોટલો જમીન પર રગડાવા લાગ્યો તેવી રીતે માથું નિચુ નમાવીને ફેઝી તરફ ધુંટણ્યું વસડતી ચાલી, પણ ફેઝીની છાતી નજદીક જવાનો તેણીએ યત્ન કીધો એટલે તે પાછો હઠયો

"હે ચંડાળણી પાછી હઠ !" રૂદના જેવી ક્રોધિત આપવાળો તે અતિ ક્રોધાવેશમા બોલ્યો "મને અડક નહી" પછી પોતાના નોકરો તરફ ફરીને બોલ્યો, "આ ઓરતને બાંધો અને મારા મહેલના કિલ્લામા એને લઇ જાઓ ત્યા આગળ એનાપર સખ્ત જાપતો રાખજો, અને બહારના લોકો સાથે વ્યવહાર ચલાવાનો જરા સરખો પણ તે જો કદી યત્ન કરે, તો આજે જે શિક્ષામાંથી હું તેને ઉગારૂં છું તેનો તરતજ અમલ કરજો એને પોતાને કે એના માથાના એક વાળને પણ હવે પછી હું જોનાર નથી" એમ કહી તેની અગાડી પગ આગળ ધુંટણીએ પડેલી સ્ત્રી તરફ તે ફર્યો અને એક

વાત મારીને તેને કહેવા લાગ્યો કે, પણ તેના શબ્દ ઉપરથી એમ લાગતુ નહોતુ કે તેણીને કરેલી શિક્ષા કાંઈ ઓછી થશે "આસ ત્યા સુધી સાસ," તે બોલ્યો, "તેટલા માટે તુ, કે જેનુ નામ હવે મારા મ્હોમાથી કદી કાઢવાનો નથી, તેણે હવે યાદ રાખવુ નર્ક શિવાય બીજી રીતે છુટકો નથી અને કદાચ ખોટી આશાઓ મનમા રાખી ફુલાતી હશે 'હુ છુટીશ' તો તે આશા વ્યર્થ છે તુ એમ ધારતી હશે કે મારા કરતા વધારે સમર્થ, અથવા જે એક દિવસમા મારા કરતા વધાર સમર્થ થશે તેવા પુરૂષનો તને આશ્રય મળશે પણ તે વ્યર્થ આશાના બિંદુ છે તારા મનમા એમ છે કે મલીમ તને મદદ કરશે અને તને કેદમાથી છોડાવશે, પણ એ સઘળી આશા વ્યર્થ છે જે સખશને તે છેતર્યો છે તેણેજ આપેલા માણસની સાથે તારા સબંધ વિશેની વાત મને કહી છે, અને એજ મલીમ પોતેજ કે, જેને તુ તદન સહી સલામત સમજે છે તે તને ધિક્કારે છે"

આ પ્રમાણે તે બોલતો હતો તે વેળાએ ગુલાબબદાન પોતાનુ માથુ ઉચુ કરી ધ્યાનદઈ સાંભળતી હતી, પણ તેના છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને એકદમ તે બેભાન તથા બેહોશ થઈને ભોયપર પડી

"તમે તમારૂ કામ કરો," ફેઝીએ પોતાના નોકરોને કહ્યુ કે તરતજ ગુલાબબદાન-રીઝીયાને તે ઓરડામાથી લઈ જવામાં આવી "અને હવે તમે" મ્યાનમાથી તરવાર કાઢતા સિદ્ધની નજદીક જઈ તે બોલ્યો

'મે મારી જીદગી તમારે શરણે મુકી છે," સિંધે જવાબ આપ્યો "મારો! આપને હાથે મોત શિવાય હુ બીજુ કઈ વધારે સારૂ માગતો નથી"

"હુ તે સમજ્યો," વિચાર કરીને તથા ધીમેથી મ્યાનમા પાછી તરવાર ઘાલીને ફૈઝી બોલ્યો, 'પણ તારી ઈચ્છા મુજબ કરવાને હુ ગજી નથી આજ જગ્યાએ બીજો કોઈ હોત તો જુદોજ વિચાર કરત એક મુસલમાન તરત તારૂ ડોકુ કાપી નાખત, એક હિંદુ તને ગુગલાવી ગુગનાવી મારી નાખત, એક ફ્રાંક સઘળા કરતા બેવકુફ પોતા સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાનુ જણાવત, પણ હુ આમાનો એકે રસ્તો પસંદ

કરતો નથી. તને છેવટનોજ જવા દઉં છું માટે અહીંથી કંઈપણ ઈજા વગર જા. તે જે અતિ દુષ્ટ કામ કર્યું છે તે, તથા પોતે કુલીન ઉમરાવ વર્ગનો કહેવાતા છતાં ખરી મિત્રાચારીનો તે કેવી રીતે બદલો વાળ્યો છે તે, હંમેશા તારા મનમાં યાદ રાખી તારા દહાડા કહાડજે. તું ગમે તેવી વિખ્યાતી પામશે તથા મોટી પદવી મેળવશે તોપણ આ વાત કદી તું વીસરતો નહીં, અને ગમે તેવી માન પ્રતિષ્ઠા તને મળશે છતાં તારી જુવાનીમાં તું એક મિત્ર સાથે કેવી રીતે વર્ત્યો છે તે યાદ આવ્યાથી કોઈપણ આબરૂદાર ગૃહસ્થ અગાડી શરમથી નિચું જોવું પડશે, આટલીજ શિક્ષા હું તને કરૂં છું. બસ હવે જા.'

આટલું કહી કૈઝીએ નિશાની કરી તેથી તેને માન આપી શરમથી નિચું જોઈ સિદ્ધ પાછો ફર્યો અને લથડીયાં ખાતો ખાતો બાગમાંથી સાહેબ ઉમરાવના રહેઠાણના દરવાજાથી તે બહાર નીકળ્યો. અહીંયાં કૈઝી કેમ આવ્યો ને સિદ્ધ તથા ગુલાબદાન સાથે શા પ્રસંગે ક્રોધાયમાન થયો? એ આપણે અગાડી જોઈશું.

રાઓ બાહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈનો સ્વર્ગવાસ

'શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે'—એ રાગ

ભોળાનાથ જેવો નહિ ન્યાળો રે, ગુજરાત બધી ભરે ભાળો—ટેક
સૌજન્ય સાગર શુભ ગુણ સંપન્ન, વિનય વિવેકના ધામ,
જ્ઞાનના સાગર વિદ્યા વિલાસી ઉત્તમ એમનું નામ ભોળાનાથ—૧
પાળ્યા સદાચાર તે શુભ રીતે, ખરી રહિત ખચીત,
મનમાં ધાર્યા કર્મણા યોગે, કીધું સર્વું જન હિત ભોળાનાથ—૨
સદય હૃદયના ન્યાયી એ નિર્મળ, સજ્જનના શૃંગાર,
સરભરીનો વર શોભાવ્યો, ઉચર્યા ન વાત અસાર ભોળાનાથ—૩
અંશ નહિ અભિમાનનો એક વિમળ વિચારો વિશેષ,
ભ્રાતૃભાવ ધરાવતા જનમાં ન્યૂનતા રાખી ન લેશ ભોળાનાથ—૪
બાહ્યાંતરમાં અંતર નહિ, શુદ્ધ ને સરળ સ્વભાવ,
ભારતભૂમિ જેની કરણી જોડી, મનગમતા મનોભાવ ભોળાનાથ—૫

નોકરી નિર્મળ નિષ્ઠાભાવે, કીધી સુકીર્તિ સાથ,
રીઝી સરકારે રાવ બહાદુરની, પદવી દીધી પ્રખ્યાત ભોળાનાથ-૬
જુના વિચારના જન મંડળની, ભીતિ ન રાખી લેશ,
સત્યાસત્યનો શોધ કરીને, બોધ કર્યો બહુ બેશ ભોળાનાથ-૭
સદ્‌ગુરુ ભક્તિ સત્ય ઉપાસક, સુનીતિ પોષક શ્રેષ્ઠ,
સંગતી સર્વદા સુજ્ઞ જનોની, નેહ સુપાત્રમાં નેટ ભોળાનાથ-૮
પંડિત જનના પારખુ પ્રેમી, રાજનગરમાં રૂચિર,
દેહાંત એવા ગુણિનો સુણીને, ઉરમાં ઉદાસી અચીર ભોળાનાથ-૯
ગુણના જાણવી ગુણીજન હરખે, તેના ન દ્રવ્યની છેક,
આપ સરીખા ગુણગ્રાહકથી, આદર પામ્યા અનેક ભોળાનાથ-૧૦
દેશની દિનમાં દાઝ ધરીને, કરતા સુધારાના કામ,
ગુણ સંભારી તે ગુણીજન ગાશે, ઉત્તેજન અભિરામ ભોળાનાથ-૧૧
થાય ગૃહસ્થમાં લેખું ઘણાનું, આપ જેશા ન અનેક,
ભૂષણ ગૃહસ્થનુ આપ ગણાતા, છાની તે વાત ન છેક ભોળાનાથ-૧૨
સત્વ ગુણ નિજ સંતતિ હાથે, ઠરવાને શોધતો ઠામ,
પાવન અંતર આપનું પ્રીછી, વિગતે કર્યા વિશ્રામ ભોળાનાથ-૧૩
સ્થાપક સત્ય ધર્મના ઉપાસક, ભરપૂર ભક્તિ ભાવ,
હરિ કીર્તનમાં તનમન અર્પ્યું, લીધો અલૌકિક લ્હાવ ભોળાનાથ-૧૪
સ્નેહ નિરંતર સર્વની સાથે, રાખતા રૂડી પેર,
શ્રેય સકળનું ઇચ્છીને ઉરમાં, માગતા પ્રભુની મ્હેર ભોળાનાથ-૧૫
સર્વોપરી હિત ધર્મ અર્થનું, જન્મ સફળ કરનાર,
અનંત ઉત્સાહ એમ ધરીને, ઉપદેશ દેતા અપાર ભોળાનાથ-૧૬
સ્થાપી સમાજ પ્રભુપ્રાર્થનાની, પોખી પ્રેમ સહિત,
અદ્વૈત ભાખ્યા ભાષણો સાર, શ્રોતાના થયા શુદ્ધ ચિત્ત ભોળાનાથ-૧૭
સારંગપાણિ તણા સાનુરાગે, ગાતા મનોહર ગીત,
શ્રોતા જનોને સાંભળી ઉપજે, પ્રભુના ચરણમાં પ્રીત ભોળાનાથ-૧૮
પ્રાર્થનામાળાનું પુસ્તક રૂડું, અમૃત અબ્ધિ સમાન,
બ્રહ્માનંદના ભાવિક ભોગી, પ્રીતે કરે તેનુ પાન ભોળાનાથ-૧૯
મહાજનોની પંક્તિ મધ્યે, આસન આપનું સાર,
સાચો મત એ માન્ય સર્વને, સંશય નહિ તલભાર ભોળાનાથ-૨૦

દ્વેષ ન રાખ્યો લેશ કો સગે, રોષ વિષાદ વિહીન,
સુખપ્રદ આપની શીતળ શાન્તિ, મન પ્રભુચરણમાં લીન ભોળાનાથ-૨૧
ઉપનિષદનું હાર્દ લઈને, વેદનો કરીને વિચાર,
આરાધના એક ઈશની કરવા, સાર ગ્રહ્યો નિર્ધાર ભોળાનાથ-૨૨
આદરે આપતા ઉર ઉલ્લાસથી, મુખમાં વાણી ધી મિઠાશ,
નહિ વિસરે તે મેળાપી જનોને, સંભારી થાશે ઉદાસ. ભોળાનાથ-૨૩
પ્રભુ રાખજો એ મહાત્મ પુરૂષને, સેવામાં આપ સમીપ,
છોટાલાલનું યાચવું એ છે, દેજો તે દેવ અધીપ ભોળાનાથ-૨૪

છોટાલાલ સેવકરામ.

ગંગા

(ગયા પ્રકરણની અધુરૂં)

"ગંગા ભાભી, તું એમ મા બોલ શું મને અવિવેકી જાણે છે? તારા જેવી ભાભી તે કોને છે વારૂ કે તેના અવિવેકથી મુજને સોંપવું પડે!" કમળીએ અચકાતા અચકાતા કહ્યું

"ત્યારે તમે કેમ આમ સુનમૂઢ થઈને બેઠા છો?" ગંગાએ પુછ્યું "કહો ન કહો, પણ મોટી બહેન તમોને કંઈ પણ થયું છે ખરૂં?"

કમળીએ કંઈ પણ જવાબ દીધો નહિ તે અબોલ રહી પણ ગંગાએ પાછું પુછ્યું ને તેની આંખમાંથી ડળક દેતાકે આંસુ ખરી પડયા ગંગાને તે વણું લાગ્યું, પણ તેની હવે બોલવાની હીમત ચાલી નહી માત્ર દિલાસા માટેજ બોલી, "આમ હવે ગાંડા ન કાઢો"

"બેશક ભાભી, હું ગાંડા તો કાઢું છું, પણ તે નકામા છે હવે મને નક્કી લાગે છે કે મારા દહાડા ભરાઈ ચુક્યા છે તમને નથી લાગતું કે મારી અવસ્થા ઘણી દયામણી છે તે?" રડતા રડતા કમળી બોલી

"ખરેખર, સાચ છે, પણ ઉપાય શો?"

"ન્યાતવાળાજ મારા ગરૂ થયા છે ત્યાં હવે ઉપાય નથીજ"

"તમે સમજો છો ત્યારે હવે જે ભાગી રકાબીના શોક શા માટે કરો છો? જો મારાથી બનતે તો હુ કઇ પણ કરવાને ચુકતે નહી"

"એ ખરૂ, પણ હવે મારૂ નસીબ નઠારૂ થઇ ચુકયુ છે!"

"શુ નસીબ નઠારૂ થઇ ચુકયુ છે?"

"કે હવે મોતને શરણે જવુ, ને જે અહિયા પ્રાપ્ત નથી તે ત્યા જઇ પ્રભુ પાસથી જાચવુ!"

"નહી, નહી, તમે આમ નહી બોલો, મોટી મેહેન! એ શુ તમારા ભણ્યા ગણ્યાનુ સાર્થક કે માત્ર ઝુરાઇએ મરવુ!"

"પણ હવે અહિંયા શું સુખ છે કે વધારે જીવી તમારા જેવી મમતાળુ બાલી ને ભાઇને પીડા આપવી? મારે કાજે તમોને થોડુ વેઠવુ પડયુ છે?" આટલુ બોલતા તો તે બેહોસ થઇ ગઇ ને ગગાએ તેની આસનાવાસના નહી કીધી હોત તો ખરે તે કયારે શુદ્ધિમા આવતે તે કઇ પણ કહી શકાય તેમ નહોતુ જે દુખની પીડા તેનાપર પડી હતી તેમાથી તેનુ અતરતો કયારનુજ બળી ગયુ હતુ, માત્ર હવે આ ખાલી સ્થુળજ હતુ

કમલી શુદ્ધિમા આવ્યા પછી ઉઠીને બનેો જણા કામકાજે વળગ્યા,

પ્રકરણ પચાસમુ

વિપત્તિપર વિપત્તિ.

કીશોરલાલ મુબાઈ છોડીને ભરૂચ તરફ ગયા પછી આણી તરફ ગગાની શી અવસ્થા છે તેનાપર હવે આપણે લક્ષ આપીયે ભરૂચમા જતા કીશોર તો પોતાના નાહના ભાઇ વેણીલાલની તપાસમા ગુથાયોછે પરતુ ગગાપર ઉપરાચાપરી દૈવી મારો આવના લાગ્યો સુરતમા લલીતાબાઇની માદગીનો ઘણો સખ્ત કાગળ આવ્યો ઘરઆગણે કોઈપણ નહી હોવાથી ઉપરાચાપરી ગગાને તેડા આવ્યા કે માસુજી મરવા સુતા છે, માટે જલદીથી સુરત આવો અહિઆ તારાગવરી નારીરે બરાબર ન હોતી કીશોરલાલ મુબઇમા નહોતો, ને તેથી કેમ કરવુ તેના ગુચવાડામા તે પડી સુરતમા આ વેનાએ તુળજાગવરી હતી, પણ તેને ન

લક્ષ્મીતાબાઈને તો ઘડી પણ ચાલે નહી કમળી પણ મુંબઈ હતી, ને પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ તે હવે પેહલાના જેવી ને આનંદી પણ નોહતી મામી માંદગીના સમાચાર જાણીને સુરતમાં જવની તેની કંઈપણ મરજી જણાઈ નહી હવે કરવુ કેમ એના વિચારમાં ગંગા પડી સુરતમાં ડાકટરની પુરતી ગોઠવણ કરે, ને સાસુજીની તબીયત સંભાળે તેવુ કોઈજ નહોતુ ગંગાએ છેવટે એવોજ વિચાર કીધો કે સાસુજીને મુંબઈ લાવી, બરાબર દવા કરવી પણ સાસુજીને સુરતથી લાવે કોણ? સુનગનગીને એકવાર પત્ર લખ્યો, પણ તેણે તો પુરતા તિરસ્કારથી જવાબ વાળ્યો કે હવે સાસુજી જીવે કે મરે તેમાં તેને કંઈ લાગેવળગે નહી

અંતે [illegible] એક સ્નેહીને સુરત મોકલવાનો વિચાર કરી, તેમની સલાહ લીધી એનુ નામ હેમચંદ હતુ કીશોરને તે વારંવાર મળવા આવતો હતો, ને ઘણી બાબતમાં તેઓ એકબીજાની સલાહ આપલે કરતા હતા આ તરૂણ ખરેખરો રહાણો સુધારાવાળો હતો, ને તે પ્રતિષ્ઠિતગણાતો હતો, તેથી ગંગાએ તેને બોલાવવામાં અડચણ જોઈ નહી બીજે દિવસે હેમચંદ્રને એક ચીઠી મોકલી, પોતાને ઘરે બોલાવ્યો હેમચંદ્ર ચીઠી વાચી ઝટપટ આવ્યો ને ગંગાને મળ્યો

"આપનુ એક કામ પડ્યુ છે," ગંગાએ કહ્યુ "તમે મારા દિયરજી છો, અને અમારા કુટુંબ પ્રત્યે સરખી મમતા બતાવોછો તેથીજ આટલી તસ્દી આપી છે, જો કોઈ બીજો હાજર હોત તો તમોને શ્રમ આપતે નહી"

"હુ પણ એમજ જાણુ છુ કે તમો મારા વડિલબંધુના પત્નિ છો એટલે અમારે માતા સ્વરૂપ છો તમારા બીજા દિયરજી સાથે વાતચીત કરો તે પ્રમાણે મારી સાથે વાત કરશો તો હુ મને ઘણો ભાગ્યવંત ગણીશ ભાભી સાહેબ, શી આજ્ઞા છે? જરાપણ સંકોચ્યા વગર કહો!"

"તમો સુરત જશો?"

"ઘણી ખુશી સાથે, તમારા બોલવાનો મારાથી કદી પણ અનાદર થશે નહી ત્યાં શુ કામ છે?"

"અમારા પુજ્ય સાસુજી તાવ ને સંગ્રહણીથી ઘણા પિડા ભોગવેછે, તેમને અત્રે લાવવા છે તેમની દવા અત્રેજ થાય તો ઠીક પડે એવો મારો વિચાર છે"

"એ બાબે તમે નિશ્ચિંત રહો, ગંગા ભાભી કોરોગના માતુશ્રી તે મારા માતુશ્રી છે, એમાં તમારે કઇપણ સંકોચ પામવાનુ કારણ નથી ." આટલુ બોલીને હેમચંદ્ર તુરત ઊઠીને પોતાને ઘેર ગયો અને તેજ રાત્રીના સુરત જઇને ત્રીજે દિવસે સહુ વારના લલીતાગવરીને તેડી લાવ્યો ઘણીક રીતે પ્રથમ તો લલીતાબાઇએ ના કહી, અને ગંગા સુરત નહી આવી તે માટે ઘણી ફફડી બબડી, પણ હેમચંદ્રે ઘણા ડાહાપણથી તેમનુ સમાધાન કીધુ આ વખતે લલીતાબાઇ સાથે વેણીલાલની ધણીયાણી વેણીગવરી, નાહની નણંદ મણીકોર, ને મમીબાઇ રત્નલાલની ધણીયાણી નવીવહુ આદિ સઘળાં આવ્યાં હતાં, પણ તુલજા ચાકરી આવી નહી હેમચંદ્ર ગયો તેજ દિવસે તુલજાગવરીને ઘણુ સમજાવીને સાથે આવવા ગંગાએ પત્ર લખ્યો હતો, પણ તે દુરાગ્રહી હોવાથી કોઇનુ પણ માને તેવી નહોતી, ને તે નહી આવી તેથી ગંગા ઘણી ગમગીન થઇ તુલજા પ્રત્યે ગંગાનો ઘણો ભાવ હતો તેઓ બાળપણથીજ એક બીજાને ચાહાતા હતા ને આજે ઘણો સમય વિતિ ગયો તેટલુ છતાં તેમો મળ્યા નહીં વળી હમણા પોતાના સાહેબ સાથે ગંગા જયેષ્ઠ પણ મુબઇમાજ હતો તેઓ મરુગે હતા ને આ વેળાએ બાપેપિવે ઘણી હેરાનગતી ભોગવવી પડતી હતી તુલજાગવરી આવી હોત તો તેમોને પણ સુખ થાત પણ હાલ તુરત એ બાબત એને વિચાર કરવાનો સમય નોહતો સાસુજી આવ્યા તેઓને ઘરમાં લાવી, તેમને માટે એક અહનાયદો ઓરડો તૈયાર રાખ્યો હતો, તેમાં ઉતારો આપ્યો, ને એક ચાકર વધારે રાખીને તેમની હજુરમાં રાખ્યો વેણીગવરી, મણી તથા રત્નલાલની સ્ત્રીઓને પણ ઘરમાં લાવીને ઉતાર્યા ને તેમની સારી રીતે આગતાસ્વાગતા કીધી વેણીગવરીને તથા રત્નલાલની સ્ત્રીને એક એક દીકરી હતી, એટલે ઘરમાં તો વસ્તી વસ્તી થઇ રહી તારી થોડો વખત તો એકલીજ બેસ્યા કરતી હતી, પણ પછી જેમ બીજા છોકરાઓ ઝટપટ ભેળાઇ જાય છે તેમ નવી છોકરીઓ રમવા મંડી ગઇ આજે તારીની તબીયત સારી હતી, તેથી તે પેહેલા વેણીગવરી પાસે ગઇ, પણ પછી ઝટ તેઓને છોડીને બીજા છોકરાઓ સાથે રમવાને દોડી પોતાની મધુરી મધુરી વાનીમાં છોકરાઓનુ બોલવુ ઘરમાં ગમ્મ

તનુ સ્થળ થઇ પડયુ હતુ તાગીએ તો તોતલીવાણીમા બીજા છોકરાઓને કહ્યુ કે " હુ મારા રમકડા લાઊ " એમ કહી તે બીજા ઓરડામા દોડી ને ત્યાથી પોતાના લાકડાના રમકડા તથા બીજા ખેલવાના પદાર્થો લાવી સઘળા રમવા બેઠા

તુરતજ મોટાભાઈ માદુગાથી આવી પહોચ્યા, તે સઘળા સાથમા તુલજાગવરીને નહી જોઇ એટલે ઘણો દિલગીર થયો, પણ નિરૂપાય હતો એટલે કઈ પણ બોલ્યો નહી તેણે પોતાની મા આગળ જઇને સરળી હકીકત પુછી, ને પછી તુરતજ ગગાપાસે ગયો આહીંયા તે ક્યા ડાકટરની દવા લેવી તે વિચારમા હતી તુરત ત્યા હેમચદ્ર ને જાદી મણીનાનભાઈ આવ્યા ગગા મર્યાદા માટે તેમની આગળ ઉભી રહી હેમચંદ્રે જણાવ્યુ કે ગોપાલ શીવગામ એ ઘણો સારો ડાકટર છે, ને યુરોપિયન બોલાવવો હોય તો ડા બ્લેની દેશીઓમા ઘણો પળોટાયલો છે પછી ડા૦ બ્લેનીને બોલાવવાનો ઠરાવ થયો તેઓએ આવીને રોગીની જીભ તપાસી ઔષધ આપ્યુ. રોહાણી તો કહેવા લાગ્યા કે એ ઓષધમા દારૂનો ભેગ છે, માટે મારાથી નહી લેવાય, પણ ગગાના અતિઘણા આગ્રહને લીધે તે પીવાની જરૂર પડી સહવાર, બપોર ને સઝયાકાળ ત્રણે વખત ગગાજ ઔષધ આપવાની ગોઠવણ કરતી હતી, તેમજ ખાવા પીવાની પણ યથાર્થ તજવીજ તેજરાખતી હતી

નણેક દિવસ પછી મણીલાલે આવીને જણાવ્યુ કે સાહેબનો હુકમ થયો છે, કે પાછા અમદાવાદ ચલો, તેથી તે ઘણો ખીન્ન થયલો જણાયો તેનો ઉપાય નોહતો નોકરી છોડી દેવાય તેમ નહોતુ થોડા સમયમા પગાર પણ વધવાની આશા હતી, તેથી ગગાની સલાહ લેવા આવ્યો તે દીવાનખાનામા ગમગીન બેઠેલો હતો, તેને જોઇને ગગા બોલી.–

"ભાઈજી, કેમ મોઢુ ઉતરી ગયુ છે?"

"જુવોની ભાભી આ સાહેબ હવે કનડવા બેઠા છે તેણે ગઈ કાલે હુકમ કીધો છે કે બે દિવસમા અમદાવાદ મુકામ કરવો આ જે શનીવાર તો થયો છે ને સોમનારે અમદાવાદમા ઓફીસ કરવાનો હુકમ છે અહિં આ માની માદગી ઘણી કપરી છે તેમના સારા થવાની જરાપણ આશા નથી ફીકીરચાલ પણ નથી ને તમારે માથે એકલીજ સઘળી પીડા આવી પડી છે હવે હુ તે કમ કરૂ ?"

"એમાં ગભરાવાનું કંઈ નથી. તમે એનાશક જાઓ. સાસુજીની તમાએ જરાપણ ફીકર રાખવી નહી. તેઓ મારા મા જેવા છે, એટલે તેમની બરદાસ્ત મારાથી થશે તેટલી કરીશ," ગંગાએ ખરા અંતરથી જવાબ દીધો.

"પણ લોકો મને શું કેહે? અધુરામાં પુરૂં પેલી પરેસાન પણ આવી નહીં," પોતાની સ્ત્રીપર ગુસ્સે થઈને મણીલાલ બોલ્યો.

"નહી આવ્યા તો થયું શું? હું છું કેની? સુરતમાં પણ કોઈ ઘરની તપાસ રાખનારૂં જોઈએ કેની? તમે જઈને ભાભીજીને મોકલી દેજો કે બસ." એમ બોલી ઉકળતા પીત્તાને શાંત કીધો.

ખરેખર આવું આજે કેટલા હિંદુ ઘરસંસારમાં જોવામાં આવે છે વારૂ? દરેક ઘરમાં તમે જોગો તો નણંદ ને ભોજાઈ, દેરાણી ને જેઠાણી, દીયર ને ભોજાઈ, ભાઈ ને ભાઈ, સાસુ ને વહુ, બાપ ને દીકરો, સર્વમાં કલેશ જોવામાં આવે છે, એક બીજાનું બેદીલ જણાય છે, અન્યોઅન્ય લડાઈ જાગે તે જોવાને સઘળા ખંતિ હોય છે, અને એક બીજાનું ભુંડું થાય તેમ કરવાને તત્પર હોય છે.

પણ અહિયાં એ સદ્‌ગુણ મૂર્તિ એવી તો છે કે જ્યાં ત્યાં સુલેહ ને આનંદ વર્તે તેમ કરવાને મથે છે. સર્વેના સ્વભાવ તપાસી લે છે. જો આ જગ્યાએ ગંગાને બદલે કોઈ તેની બીજી સ્ત્રી હોત તો ખરેખર એ લગાર રંજક મુકતે તો સળગી ઉઠતે. મણીલાલ જાતે તાતા સ્વભાવનો છે. એ ફીસમાંથીંજ સાહેબના ઓરડરથી ગુસ્સે થયો હતો, ને તેમાં પોતાની સ્ત્રી મુંબઈ નહી આવી તે માટે વધારે ગભરાયો હતો, ને તેમાં જો જરાક સળગાવ્યું હોત તો સુરત જાત ત્યારે ઘરમાં ધમાચકડી કરી મુકત. પણ ગંગાના બોલવાથીજ તે શાંત થયો. તેનું બોલવું એવું તો મધુર ને પ્રિય હતું કે મણીલાલનો રોષ નરમ પડયો.

થોડો વખત ગંગાના પ્રિયભાષણપર વિચાર કીધા પછી, તે બોલ્યો—"ઠીક છે, હું આજે જાઉં છું પણ ગંગાભાભી તમે માજીની બરાબર બરદાસ્ત રાખજો. હું આજે સુરત જઈને તમારી જેઠાણીને મોકલી દઈશ, એટલે તે તમને ઘણી સાહાયકારક થઈ પડશે."

"ઘણું રૂડું પણ ભઈજી, જો ભાભીજીની તબીયત સારી નહી

હોય કે મુબઈ આવવાને રાજી નહી હોય તો આગ્રહ કરતા નહી છોસુ રત રેહેતા અમે કાં મુબઈમા ઓછા છીએ આ સઘળા અત્રે છે કે ની! એટલે આજીને કઈ પાતિની હરકત નડશે નહીં ભાભીજી આવવાને રાજી હોય તો મોકલજો, ને તમને અડચણ પડતી હોય તો સાથે તેડતા જજો પણ તેમને કઈપણ વધુ કેહેતા નહીં"

મણીલાલ તો આ ભાષણ સાભળીને દંગ થઈ ગયો ગગાના ગુણની પ્રસશા કરવા જતો હતો, તેટલામા સાસુજી બુમ મારે છે એમ આવીને વેણીગવરીએ કહ્યુ ને પોતાનાજ વખાણ પોતાનાજ મોપરે સાભળવાને ગગાને જે અત્રેમ હતો તે તક આવી નહી. તેજ રાત્રીના મણીલાલ પોતાની માતાને મળી સુરત ગયો.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

સાસુ સેવા.

આ સમયે ગગાના ઘરમા પોણો ડઝન નાહના મોટા માણસો હતા, પણ લલીતાબાઈની ચાકરી કરનાર કોઈ નહોતુ મુબઈની સહેલ સપાટી જોવામા અને મઝા કરવામા વહુઓ મડેલી હતી સઘલી પીડા બાપડી ગગાને માથેજ હતી ડાકટરની મરજી પ્રમાણે અખંડ ગગા પોતાની સાસુ પાસે બેસતી હતી, ને ઓષધ કે પાણી વિગેરે તેજ આપતી હતી જોકે સાસુજીનો કટકટીઓ સ્વભાવ કંઈ મટયો નહોતો, તથાપિ એ તો ખરા તન મનથી ચાકરી કરતી હતી કીશોરની ગેરહાજરીમા હેમચદ્ર વળી પોતાના કોલેજના વખતમાથી પરવારતો કે તેને ઘેર આવીને બેસતો હતો થોડા દિવસમા તે વેણીગવરી, કમળી, મણીકોર તથા રતનલાલની નવીવહુ સાથે સહવાસમા આવ્યો અને ત્યાર બાદ તે સર્વેમા મલી જઈને લલીતાબાઈની ચાકરીમા એક પુત્ર પ્રમાણે રોકાતો હતો રાતને દહાડો ગગા સાસુ સેવામા રોકાતી હતી તેટલુ છતા ઘરનો સઘલો બોજો પણ તેના માથાપર હતો, તે કામ પણ કરવામા ચુકતી નહી બીજા મઘળા તો માત્ર મોટાઈપર આવેલા હતા એટલે વ્યવસ્થાનો બોજો તેનાજ માથાપર

હતો હેમચંદ્રના કહેવાપરથી અત્યાર સુધીમા ત્રણસો રૂપિયા તો માત્ર દવામાંજ ખરચાયા હતા વેણીયાલની નાહની દીકરી માટે ચાકર નજર રાખવાની તથા તેઓને માટે કપડાં લતા ભીંજાડવવાની વેઠ પણ એનેજ કરવી પડતી હતી આટલી પીડા છતા તે કદી પણ કંટાળતી નહી, ને કદી પણ કોઇને મોઢું ચડવા દેતી નહી તે સઘનાના મોં આગળ હાજરની હાજર હતી. સાસુજીને માટે તો કમળી, નવીવહુ, મણીકોર ને વેણીગવરી એ સૌ નામનાજ જાણવા એ સઘના તો મુંબઈની રચના જોવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા બારણે ફેરીયાઓ આવે ને 'ચીનાઈ બાગડી' ખુબ મારે કે વેણીગવરી ખુબ મારે, ને 'ભરવાનો સામાન' ખુબ મારે કે મણીકોર ખુબ મારે ઉપરાણીપરી સામાન ખરીદે, ને પછી તેના પૈસા અપાવવા ગંગા ભાભી પાસે આવે અનબતા, ગંગા ઘણી સદ્ગુણવાળી ને શાહાણી હતી, પણ આવા ઉડાઉ ખરચો તેનાથી નહી પુરા પડેજ તેથી સઘળાનો વીશ વીશ રૂપિયા આપ્યા, નો તેથી તુરતને માટે સઉ રાજી થઈ ગયા

ઘરમા સઘળાની સેવા ચાકરીમા તારા ગવરીને તો વિસરીજ જવામા આવી હતી. તે બાપડી પોતાના રમકડા લઈને એકાદા ખુણામા ભરાઈને રમતી હતી, ને કદી એકલીજ બેસીને ખડખડાટ હસી પડીને સઉને વિસ્મય પમાડતી હતી કદી વેણીગવરીની દીકરી ને નવી વહુની દીકરી સાથે તે ખેલતી ને પછી છોકરાઓ માહોમાહે લડતા ને રાવ ખાવાને સઘળા ગંગા પાસે આવતા હતા એક ક્યાંક રમતા નહી તેટલામા દશવાર લડતા, ફરદ ફરીયાદના કારણ લાવતા, ને વીસવાર રીસાઈને ખુત્તા'જાતારી' કરી દુર થતા ને તેટલાજવાર પાછા ભેગા થતા હતા આ દેખાવ ઘણો મનોરંજક લાગતો હતો. તેમના કજીયાના મુળ કંઈ પણ કારણ વગરના હતા કોઈ વાર રમવાનો પોપો નહી આપ્યો તેને માટે, ને કોઈ વાર ચુરો લઈ લીધો તે માટે લડતા હતા ગંગા પાસે સઘળા છોકરા લડતા આવતા ત્યારે તેઓને ખાવા વિગેરેનુ આપી પતાવીને કાઢતી ને પાછા સઘળા એક ક્ષણમા વિસરી જઈ રમવા બેસતા ને બીજી ક્ષણમા લડાલડી ને ઝઘડો કરતા હતા.

આજે સરવારના રવિવાર હોવાથી ગોદાણીને ઉઠાડીને ગંગાએ નહા-

વડાવ્યા સઘળી વહુઓ તો માત્ર ઠીક લાજ કરવાને ખેસતી પણ સાસુનુ શરીર આરોગ્ય રેહે તેટલા માટે કાનજી રાખતી તે માત્ર ગગા હજી સાસુજી મંગવાને સુતા હતા તેટલુ છતા જરાપણ હઠી પ્રકૃતિના થયા નોહતા સ્નાન કીધા પછી પાછા પોતાના સુવાના ઓરડામા આવીને સુતા, ને ગગા ઘરકામમા રોકાઈ તેટલામા પાણી પીવાને માટે "ગગા, ઓ ગંગા" એમ ત્રણ ચાર વાર સાસુજીએ બુમ મારી, તે દૂરના ઓરડામા હોવાથી ગંગાએ સાભળી નહી, એટલે ગગાપર સાસુજી કોપ્યા.

"હુ રાડ મરના પડી છુ તેની પીડા પારકીજણીને શુ પડી છે? મરૂ કે જીવુ તેની કોને દરકાર છે ક્યારક્યારની બુમ મારૂ છુ પણ કોઈ ગડ જવાબ દે છે? હમણા એના કુમના મટીને કઈ થયુ હોત તો આમ બંદોબસ્ત રાખતે કે?" આમ સાસુજી બડબડાટ કરતા હતા તેટલામા ગગા આવી પહોચી "શુ છે સાસુજી?" એમ પુછતાજ જોઈ લ્યો સાસુજીનો કોપ

"સાસુજીની ગોકાણ છે, બીજુ શુ હોય?" સાસુએ જવાબ વાળ્યો

"તમોને જે જોઈતુ હોય તો લાવી આપુ, તમે જરા પણ સતાપ કરતા નહી" ગગાએ ઉતર વાળ્યો

"બાવા હુ તો હવે આ ઘરથી ધરાઈ ગઈ છુ, મારે ઘરમા રેહેવુ નથી આજથી આ ઘરમા રેહે તેને માથે આખા મુબઈ રેહેવાનુ પાપ ઓ મારી ગગા મા મને તુ સુરત આજને આજ મોકલી દે મે જાણ્યુ કે સુરત કરતા મુબઈમા વધુ સુખ મળશે, પણ "ઘરના ઉઠ્યા વનમા ગયા તો વનમા લાગી લાહ્ય' તેમ જ્યા જઈએ ત્યા નસીબ તો તેનુ તેજ કે ની? પેલી રાડ ગમનજણી સુરતમા સતાપે ને અહીંયા તાગ સતાપ"

"સાસુજી માફ કરજો! મારાથી કઈ તમને ગુસ્સે થવાનુ કારણ મળ્યુ હોયતો, મને કહોની તમારે જોઈએ છે શુ?'

'તારી ને મારી બાબાણ જોઈએ છે મને આજને આજે તુ સુરત મોકલ ક્યારક્યારની પાણી પાણી બુમ મારુ છુ, આ ગળુ તો સુકાઈ જાય છે, પણ સાભળે છે કોણ? મા પોત પોતાનુ સાભળે છે પારકીજણીને આજ શી પીડા છે? પોતાની મા માદી હોય તો જરાપણ ખમે કે?'

"'સાસુજી, તમે એમ નહી બોલો ! હું શું તમારી સેવા કરવામા કંઈ પણ કચાસ રાખુ છુ ? હુ તમારા મો આગળ રહુ છુ, ને હવે તમે મને દોષ દ્યોછો એ ઠીક નહી તમારા દીકરા આવે ને પછી સુરત જાશે, પણ મારે માથે શુ કામ દોષ મુકો છો ! ઘરમાં શુ થાય છે તેની સભાળ પણ મારે માથે છે, તે તમે જાણો છો જરાક હમણાજ તમારી પાસથી ખસી તેમા આટલી બધી વાત એ ઠીક નહીં !" ગંગા એ આખમા આસુ લાવતા કહ્યુ

"બેસ બેસ, બહુ ડાહી છે તે જાણુ છુ તુ પણ પેલી તુલજાની-જ ભણાવેલીકેની?"

"તમે કહેવા યોગ્ય છો ને હુ સાભળુ છું, બાકી જે રીતે મારી માની ચાકરી કરૂ તેજ રીતે તમારી કરૂ છુ—હશે લ્યો આ પાણી" આમ કહી ને તુરત ઠડ્ડુ બરફ નાખેલુ પાણી આપ્યુ તે પાણી પીતા લલીતાબાઈ-ના દાત કલી પડયા કે પાછો ખડબડાટ ચાલ્યો, પણ ગગાએ તેપર કશુ લક્ષ આપ્યુ નહીં

કેટલી વહુ આવા સાસુના મેહેણા ટોણા સાંભળવા છતા ખરા પ્રેમથી તેની ચાકરી કરશે? એક પણ નહીં

સઝયાકાળના ગગાના ઘરના પાછના ભાગમા એક આશરે પંદર વરસનો છોકરો ફરતો હતો, આ છોકરો ઘણી વેલાએ મોતીલાલ તરફ-થી કાગળ પત્રો આપવાને આવતો હતો એકવાર તેણે ઘરમા આવી ને કમળીને એક પત્ર આપ્યો હતો, પણ તેનો જવાબ દેવાને કમળી તે યાર નહોતી તે સદાનીજ હવે ફુજરી થઇ હતી, તેના ગાલપરની લા લી જતી રહી હતી, તેનુ હસવુ નાસી ગયુ હતુ, તેનુ ભિતર બળીને ખાખ થયુ હતુ અને તે બાપડીનુ હૈરકુ ફરકુ ભાગા પગતુ હતુ ને તેથી તે કોઇને પણ જવાબ આપવાને ના પાડતી હતી

લલીતાબાઈ અને ગગા વચે વાતચીત થયા પછી કમળી બાગના એક ભાગમા બેઠી હતી તેની સાથે કોઇ નહોતુ તે એકલીજ નીચી મુડી ઘાલીને બેઠી હતી, તેના મનમા ઘણાક તર્કવિતર્ક થયા કરતા હ તા જોનારને તુરત જણાતુ હતુ કે તેના ગાલપર ઉષ્ણપાણીના આંસુઓ હમણાજ ઠરી ગયા છે

બાગમાં ફરતો એ છોકરો જેવી કમલીને જોઇ તેવો તેની પાસે આવ્યો નજીક આવ્યા પછી પોતાનું મો હસતું રાખીને પોતાની તરફ કમળાનું ધ્યાન ખેંચવાનો તેણે પુરતો પ્રયત્ન કીધો, પણ તે વ્યર્થ

અંતે ઘડી બે ઘડી જેટલો વખત ઊભો રહીને તે બોલ્યો–કેમકે તેનું જે કામ હતું તે છુપું હતું.

"કમળા બેહન!" તે છોકરો બોલ્યો.

"શું છે, હવે મને સતાવવાનું કશું કારણ નથી," ઉંચે જોયા વગર જવાબ દીધો.

"આ તમારે માટે પત્રિકા છે," તે છોકરે એમ કહીને હાથમાં ચીઠી આપી ધણી "જરૂરની ચીઠી છે, એનો જવાબ તાકીદે જોઇયેછે· ચાર લીટી પણ નથી. તુરત વાંચી જવાબ મોકલાવજો." હાથમાં કાગળ લઈ કમલીએ તે વાંચ્યો

"હું તમોને મળીશ," કાગલમાં લખ્યું હતું. "પ્રાણવલ્લભે! પ્રિય કમલી!–રે મારી ભવિષ્યની–મને ક્ષણભર મલશો? મળજો"

"હાય"નો એક નિશ્વાસ કમલીએ ઘણા જોરથી મુકયો ને બોલી, "હવે એ લલુતા ખોટીજ," એમ બોલી ને તે ધીમે ધીમે લડડતી લડડતી ઘરમાં ગઈ, તે કાગળ ફાડી નાખ્યો

આલુ જમાનાનો સુધારો.

The good of ancient times–let others state,
I think it lucky I was born so late.

મી૦ એડીટર,–આ સર્વથી વધારે અગત્યનું છે કે મનુષ્ય કયા કાળમાં જન્મ્યો હોય તો તે ઠીક તમે ને તમારા બીજા ભાઇઓ રોજ રોજ બુમ પાડો છો કે જુનો કાળ ઘણો સારો, પણ તે માટે થોડીક પળ તમે વિચાર કીધો છે ખરો? એક તરુણ માણસને કદાચિતજ ખબર હશે કે જુના કાળ કરતાં, આ નવા કાળમાં અનેક પ્રકારના સુધારા થયા છે, ને જો જુનો કાળ સારો છે એવું કહેવાને શકિત

મત છે તેઓ જો વિચારશે તો જણાશે કે તેઓ મોડા જન્મ્યા તેમાંજ સુખ છે. સોવરસ પૂર્વે જો તેઓ જન્મ્યા હોત તેઓના જોવામાં આ નવી ખુબીયોના ચમત્કાર ભાગ્યેજ આવતે.

૧ વિજળી અને ગેસના દિવાઓ સો તો શું પણ પચાસ વરસપર કોઈ જાણતું હતું નહીં. મુંબઈના મોહલ્લામાં જો જોયું હોય તો એરંડીઆના ઝાંખા દીવા બળતા હતા, ને તમારી પાસે આવીને કોઈ માણસ તમારી પાઘડીનો છેડો ઉંચકીને ચાલ્યો જાય તોપણ તમે તેનું મોંહુ પીછાનવા અશક્ત હતા, ને તમારૂ નસીબ હોય તોજ તમે વગર ઠોક્યા બે ચાર નમાવ્યા ગાલપર ખાઈ દાંત ન તોડાવો!

૨ રેલવેને બદલે ખટારામા દીન દીને અગાઉથીજ તેમ બળદના રેંકડામા ધકેલાવુંજી ખાણ પડતા હતા, ફરાચીને ઈંગ્લંડનો મેલ છ મહીના ને ચાર મહીને કેપને માર્ગે આવતો હતો. હમણા આઠના મુંબઈમા કામ કરી મધવારમા સુરતમા જઈ વાતણફાળીશ્રી, બપોર અંતર કાપી સાંભળે આફીસમા દાખલ થાઓ છો. અમારા મનોરા જાણે પણ નહીં કે ક્યારે કયાં ગેપ થયા હતા. વળી જો બહારગામ જવું હોય તો સગાળ મોરો, બધું કરો, ને બીજે ખર્ચ તો બુઠોજ ના તેમ ગાડામા પૈસા ખડકાતા હોય તેમ જતાં કમ્મરનો કુટો વળી જાય ને વાગો વિખડાય ને તો પરમેશ્વર જાણે, ને વાપથી મોહું કાઢ્યું પડે ને વેર પૈસા લે તેનો તો હીસાબજ નહીં.

૩, કોર્ટમાં જવું પડતું ત્યારે ગાડીઓ નહીં ને આજે ગામને ચાર ઘોડાગાડીઓમા લઈ જાયછે વળી વિક્ટોરિયા, કે, રેકડાની કેબ, બ્રોમ, બગ્ગી, ફેટીન ને સીગરામનો સુમાર નથી.

૪ રાત્રિના મુંબઈમાં ફરવું દોહલ્લ બન્યું હતું નય વાગશે કે ગુમ થઈ જાય, લુટારાનો ભો, ગામમા ગયે ત્યાં ને પોલીસનું તો ઠેકાણુંજ નહીં, પણ હવે ગુંજન શું આજે મધરાત્રે ગેસોની ઝળહળાટાઈ થી દીવસ બની બનાવીને, તમને કોઈપણ પુછે તો તમારા બાપનાજ સગા

૫ છત્રિનું તો નામ નહોતું ચીનાઈ છત્રિ આવે તેપર શું કરવાના! સારી છત્રિ થોડી વપરાય ને વળી મોંઘી દાટ વોટરપ્રુફ ટોપી ને ડગલો તો સ્વપ્નેજ. વરસાદમા બહાર નીકળ્યા કે ભીંજાઈ ઘેર વળ્યા

૬ વખત જોવાના ઘડીયાળ ક્યાં હતા? કોઈ ગેરને ત્યાં હોય તો,

મોટી નવાઈ આજે અમારા ખારખર સાહેબ પણ બે બીસામા ગાર પડીખાય રાખે છે, ને જ્યા ત્યા બતાવતા રહેછે કે જુવોની આ ઘડીયાળ કેવુ છે !

૭ તાર આવે તો સોમણુ કરીયાતાનુ પાણી પાય પણ કિનીન નુ ઠેકાણુ નહી સધીવા થવે તો લેપથી ચામડી ઉખડી જાય, પણ વા જાય નહી કાફી હાઉસ ને આઈસ ક્રીમના તો નામજ સાભલેવા નહી. ટેલીફોન એ તો નવુજ છે ન્યાયનો અન્યાયને અન્યાયનો ન્યાય રોજ દરબારોમાં થતો તે આજે રીતસર લડીવડીને કુટાઈજ મરો ! લુટા લુટ ને મારા મારી જ્યા ત્યા સભલાતી હતી આગલા વખતમા સેવિંગ્સબેંક ગરીબોના પૈસા સગ્રહવા માટે હતીજ નહી ગમે તેવુ સગુ માદુ પડી જાય, પણ ખાગ બેપિયા મોકલ્યા વગર બાપ દીકરાને નહી મળે ને દીકરો બાપને નહી મળે પોષ્ટનુ તો આખા દેશમા નામજ શાનુ હોય આજના ફેશનેબલ પોલકા ને ખુટા પણ કયા હતા, ને બેન્ડસ્ટાન્ડપર ખણીઠણી આવતી પારસી બાનુઓ પણ કયા હતી ! મી ગ્રીઝનુ તો નામે નહી, ને વાલકેશ્વરમા ધુળ ઉડતી હતી, નહી ?

આ બધા નવા જમાનાના નવા સુધારા છે સઘલીજ બાબત નવુજ જોવામાં આવે છે શાળા પાઠશાળા ને સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય પણ નવુજ છે સઘળું નવુજ બની રહ્યુ છે નાટક જોવા હોય તો ભાડભવાઇ જોવાને મળતી હતી, પુસ્તકો જોઇતા હોય તો તમારૂ ભાગવત બસો રૂપિઆ આપતા પણ મળવુ મુશ્કેળ હતુ આ બધા સુધારા, નવાઈ, અદ્‌ભૂત ચમત્કાર કઈ નાના છે કે ? હવે કહો વારૂં આગલો જમાનો સારો કે હાલનો સારો છે ? તમે પણ નવા છો ને હુ પણ નવો ને

નવો જમાનો.

તા. ક.—એક વાત કહેવાની રહી જાય છે કોરટોમા લઢનાર કજીયાદલાલ પેલા મુખત્યારો પણ કયા હતા ? તેઓ ખરાખુનીને કે ખન કાવતરાખોરને પણ છોડવી લાવે છે એ ચમત્કાર કેવો ! તેમની બલીહારીથી પોતાનુ ખરૂ ને ખગનુ ખોટુ થાય છે !

મુંબઈ—"ગુજરાતી" પ્રીંટીંગ પ્રેસ

[અંક ૧૧–૧૨ મો.

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

MONTHLY LITERARY AND CRITICAL REVIEW.

વર્તમાનચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ

તંત્રી.

સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

નવેંબર—ડીસેંબર, ૧૮૮૯.

૧ ગંગા, એક ગુર્જર વાર્તા. (સંપૂર્ણ)
૨ ચક્રવર્ત્તિ રાજ્ય
૩ મેઘમાળા
૪ સંસાર દુઃખમયી કાં?
૫ મનોરંજન આખ્યાયિકા
૬ વિધવાનો સંદેશો
૭ પ્રેમ પરિણામ
૮ ઉપયોગી નોંધ
૯ તુરકીની રાજધાની ઇસ્તંબોલ
૧૦ મોતી
૧૧ સુબોધક સ્ફુટ વિષય

“ગુજરાતી”ના માલીક.
મુંબઈ, કોટ, મોદીખાના
સ્થાનિક ગ્રાહક પાસે રૂ ૨.] [બ

આર્યજ્ઞાનવર્દ્ધક.

વર્તમાન ચર્ચા અને સાક્ષરત્વનો માસિક ગ્રંથ.

નવેંબર—ડીસેંબર, ૧૮૮૯.

૬

ગંગા

(ગયા અંકથી-પ્રકરણ ચાલુ)

અને આવી વિનયવંત સદ્ગુણી ગંગાના મંદવાડમાં, જેઓને સ્ને પ્રેમથી બોલાવે છે તેઓ તેની બરદાસ્ત કરવામાં કશી પણ મણા રાખે ખરા કે? નહીંજ, કેમકે એવું કોઈજ નહોતું કે જેનાપર ગંગાએ વાત્સલ્ય બતાવ્યું નહી હોય, ને એવું પણ કોઈ નહિ હોય કે જે એના ઉપકારમાં ચંપાયલું નહી હોય. પડોશના મિત્રો પણ તેના રૂણદાર હતા, કેમકે હરેક બારિક પ્રસંગે અબળાની એ ખબરદાસ્ત લેતી હતી, તેથી તે સઘળાં તો રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધી બેસી રહેતાં હતાં. જોકે ગંગાને પીડા ઘણી થતી હતી ને સ્તન પાકવાથી તેની અનિવાર વેદનામાં એ કપાઈ જતી હતી, તથાપિ જ્યારે પણ કોઈપણ મિત્રના વર્ગના મળવા આવે ત્યારે બહુજ પ્રેમાળ શબ્દથી તેમનો આદરસત્કાર કરતી હતી, તેની ખુબસુરતી આ માંદગીમાં ઘણી ઝળકતી હતી, તેના વિનયે સર્વને વશ કીધા હતા, તેના લાવણ્યે સૌને મોહ ઉપજાવ્યો હતો, ને તેના સદ્ગુણે સર્વને આંજી નાખ્યા હતા. તેની ધીરજની તો એ માંદગી કસોટી હતી, તેના વહાલ-મમતાનો તો આ વેળા નમુનો હતો, તેની કાળજી માટે તો કહું બોલાય તેમજ નથી. ગંગા જ્યારે જ્યારે વેદનાથી પીડિત થતે, ને રુદન

નયનાથી અશ્રુપાત કરતી, ત્યારે ત્યારે દાસીઓ તથા ચાકરો પણ રડતા હતા ને કે કોઈપણ ચાકરનફરથી પાસે આવી શકાતુ નહી, પણ પુણ્યશેખર આંસુ પાડતા જણાતા હતા આટલી બધી મમતા ઘણાજ થોડા કુટુંબ-મા ચાકરોને હોય છે કદી આ અશ્રુ નાખતા ચાકરપર તેની નજર પડતી તો પાસે બોલાવી ઘણી ધીરજ આપતી, ને કહેતી કે-"કેમ હુંજ માંદી પડી છું કે? આમમા હજારો જણ માંદા પડે છે, ને તે સાજા થાય છે તેમા છે શું? બાહુ રડના! કાલે સારી પણ થઈશ" એમ દીલાસો આપી તેને શોક કરતો અટકાવતી હતી વખતે કોઈ એકલો બેઠો હોય ને તે સજળ નેત્રનો થતો તો પછી એ ઘણી મોટી ધીરજ ધરીને ખમે તેવી વેદના છતા બેઠી થઈ ધીરજ આપતી હતી તેના અશ્રુને લુછી નાખતી, ને કહેતી કે,-"કદી ધારો કે ઈશ્વરેચ્છાથી મારૂં મોત થયુ-જે સૌભાગ્ય મારા નસીબમા ક્યાંથી-તો ધીરજ વગર તમારો ઈલાજજ શો છે? આમ પોચુ-હૃદય કરવામા ઉલટી હાસી થશે, પણ મને સંપૂર્ણ આશા છે કે ત્રણ ચાર દિવસથી હું વધારે પિડા ભોગવવાની નથી" આમ ધીરજ આપી સર્વ પ્રકારે તેને એવો તો શાંત પાડતી કે કંઈપણ બોલવાનુંજ રહેતુ નહી

અને ગરીબ રામો! તે બાર વરસ થયા કીશોરની નોકરીમા હતો નિમકહલાલ નોકર! જ્યારથી ગંગા માંદી પડી ત્યારથી તેણે તો અન્ન પાણી તજ્યા હોય તેમજ જણાતુ હતુ તે શરીરથી નખાઈ ગયો, ડાક્ટરને ત્યા પણ તે, ઔષધ તૈયાર કરવામા પણ તેજ, બરફ કે મેવા લાવવામા પણ તે, એ ક્યારે ઉંઘતો હતો તેપણ કોઈ જાણતું નહોતુ 'ગંગા' કરી કદીને બુમ મારી કે 'જી સાહેબ' જવાબ દેતો હતો કે આવીને ઉભો રહેતો હતો તારીપર તેની ઘણી મમતા હતી, ને તે અકસ્માત મર્ણ પામી ત્યારથી તો છેકજ શરીરે પીળો પુણી જેવો થઈ ગયો હતો, તો એ કે કામકાજ કરતો હતો, પણ તારાના મુવા પછી ઘણો બેનકાર થઈ ગયો તેનું પારણું ને રમકડા જે બે ત્રણ પાસે રાખી મુક્યા હતા તે જોતો ને રડતો ને કલ્પાંત કરતો, ને તે એટલે સુધી કે વખતે બીછાર ગંગા તેને ધમકાવતા હતા કદી ખાતો ને કદી નહોરડા પેચી કાઢતો હતો, અને જ્યારે ગંગા એકલી પડતી ત્યારે કશો જવાબ નહી દેતા ભારગેજાર રડતો હતો ગંગાની આગળ

ઘણા લાંબા સમય રહેવાથી, પણ રામાએ કટાળો બતાવ્યો નથી, કે કુશીપણ કામ કરવામાં વિલંબ કીધો નહી.

સાત મામની માંદગી ભોગવ્યા પછી ગગા સારી થઈ, પણ કીશોરલાલને શરીરથી તથા પૈસા બનેથી હેરાનગતી થઈ વકીલોને તો પોતાના અસીલોનુ ઘણુ તપાસવાનુ છે, ને તેમા વારવાર પડતાં વિક્ષેપથી એના ઘણાખરા ઘરાકો બીજા વકીલ પાસે ચાલ્યા ગયા જે કામ હાથમા લીધા હતાં તે બરાબર સમજાતા નહી ને મનપણ અપાયુ નહી એકાદ બે જુના કામમા બરાબર લક્ષ નહી અપાયુ તેથી બીજા નવા કામો આવતા વિલંબ થયો આટલુ છતા એ બાબતનુ એને કશુ દુખ થયુ નહી, કેમકે ગગા માદગીમાથી ઉઠી તે એને મોટો અઢળક લાભ થયો હતો આ માદગી કઈ જેવી તેવી નહોતી, ને તેથી પોતે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો

ડાકટરોએ તુરતજ સલાહ આપી કે ગગાએ પાછુ હવા ફેર જવુ બે કે નવા ખરચમા ઉતરવાને ગગા નારાજ હતી, પણ કીશોરે કઈપણ ધ્યાનમા નહી લેતા એકદમ માથેરાન જવાને તૈયાર થયો પાસે પૈસા નહોતા, પણ જે કઈ પ્રોમેસરી નોટ હતી તે વેચી નાખી તથા કેટલુંક ઝવાહીર પણ વેચી નાખ્યુ તેઓ જવાને તૈયાર હતા તેટલામા ગગાનો પિતા તેની ત્રીજીવાર ખબર લેવાને આવ્યો હતો, ને તેણે એક હજારની નોટ ગગાને વાપરવાને આપી આ નોટો તેણીએ તુરત કીશોરના હાથમા મુકી દીધી ને કેટલોક સામાન વેચતો અટકાવ્યો ઘરમા ઘણા નોકરો હતા તેમાથી ત્રણેકને રજા આપી જોકે તેઓ વગર પગારે રહેવાને ખુશી હતા, પણ કીશોરને તેમ કરવુ ગમ્યુ નહી છાતમા જ્યારે પૈસાની તાણ હતી ત્યારે દમામનો ખરચ રાખવો એ તેમને ઠીક લાગ્યુ નહી માત્ર રામો, એક દાસી ને ભટનેજ જોડે લીધા જે દિવસે ગગા ને કીશોર જવાને નિકળ્યા તે દિવસે ઘરમા પાડપડોસી ભરાઈ ગયા હતા સઘળાની આખમા આસુ આવી રહ્યા હતા ગગા પણ સજળ નેત્રે સર્વને જોતી હતી તે બોલવાને હિંમત કરી શકી નહી, પણ સાન કરીને પોતાના ચાકર નોકરોને બોલાવી કેટલુક ઇનામ આપવા માડ્યુ, પણ કોઈપણ ચાકરે તે લેવાને હાથ લગાવ્યો નહી.

બંદોબસ્ત રાખતી હતી ત્યાં અને ચાર બાગમાં વેહેંચી નાખ્યો હતો, ને વચ્ચોવચ્ચ એક નાનો ફુવારો કીધો હતો. સમચોરસ ક્યારડાઓમાં એકમાં શીશાની વાડ, બીજામાં નળિયાઓ, ત્રીજામાં ઇંટ ને ચોથામાં કાષ્ઠની પાળો બાંધી, તેમાં નાની નાની ક્યારડીઓ કીધી હતી. આ વખતે આમાની એક ક્યારડીમાં પાણી સીંચતી પોતાના વહાલા બટમોગરાને પાણી સીંચવા આવી, પણ કમનસીબે તે છોડવો તદન કરમાઇને મૃત્યુ પથારીએ આવી પડ્યો હતો. આવો દેખાવ જોઇ તે એકદમ ગભરાઇ ગઇ ને પોતાના મનમાંજ કંઈ અનેક તર્ક વિતર્કો આવ્યા તેથી તે ડરી ગઇ। તત્ક્ષણે ડાબા હાથમાં પાણી સીંચવાનું વાસણ જમીનને, ને જમણા હાથની ટચલી આંગળી ગભાના હોઠપર એકદમ જઇને અડકાઇ ને તે મનમાં બોલી, "રે મારો પ્રિય મોગરો ગયો! હાય! એ શું બન્યું?" આટલું બોલતા તો તે જડભરત માફક ઠરી ગઇ, તેનાથી નહી હલાય, નહી ચલાય, નહી બોલવાની શુદ્ધિ રહી, ને તે એકદમ ઘણી ગભરાટમાં પડી ગઇ।

બેશક દુ:ખ શોકનો સમય ક્યારે આવવાનો છે તે કોઇ જાણી શકતું નથી, અને તેમાં કેટલોક સમય તો એવો આવી પડે છે કે જાણે તે આપણને આવી પડતા ભયથી ચેતાવે છે ઘણીવાર આપણે પોતે ચેતતા નથી, પણ ઇશ્વર આપણને કંઇ ગેબી સૂચના-ભવિષ્યવાણી જણાવે છે કે ચેતજે માનવી, તારી પાછળનું ભય અણીપર આવી પડ્યું છે પણ મનુષ્ય ચેતતો નથી તે ગર્વમાં ઘેલો બનીને પોતાને અમરતા મળેલી માને છે ગભા કંઈ આવી ભમતી નહોતી, તે ઇશ્વરપર પુરી આશાવંત હતી. તેના હૃદયરાજ્યમાં સદાજ તે જગતપિતાનું સ્મરણ થયા કરતું હતું તે છતાં પોતાના વાહાલા મોગરાને સુકાયેલો જોઇ, કંઇક નવિનજ ભય તેના મનમાં ઉપજી આવ્યું તે ઘણી ગળગળિત થઇ, ને તટસ્થ ઉભીને ઉભીજ રહી, ને શું થશે એ ભયથી ગભરાઇ ગઇ

તુરત ફીરોઝશાહની તેનાપર નજર પડી પેહલે તો પોતાની પ્રિયાની ઉભી રેહેવાની લઢણ, તેની મુદ્રા, તેનો હાથ, તેનો પોશાક તેનું ગોરાપણું, તેનું વાંકાપણું, તેનું ગૌરવ ને નરમાસ તે સઘળાપર ઝાંખા ચંદ્રની રશ્મિઓ પડતી હતી તેપર એક સામટ નજર ગઇ, ને હોઠપર -

સહેલી આગળથી, ને દિગમ્બરજી આણી હવેલી, પોતાના પ્રિયતમ પુષ્પના ગજરાને નિહાર કરતી હોયની શું, તેમ વિચારમાં ગૂમ થયેલી હોય તેવું ભાસ્યું ક્ષણવાર તે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. વધુ, હાલતી પણ નથી ને ચાલતી પણ નથી, એ જોઈ તે વિસ્મય પામ્યો, પણ મનમાં વિચાર્યું કે તે કાંઈક મોટી ગભરામણમાં પડી છે, એટલે ઉઠીને તેની પાસે ગયો, ને પુઠેથી જઈને ધીમેસથી ખભાપર હાથ મુક્યો, કે ચમકતાંની સાથે ગંગાથી અકસ્માત બોલાઈ ગયું, "હાય હાય, મારૂં વાહાલું ફુલ કરમાઈ ગયું"

"એ શું પ્રિય ગંગા! કીયું તારૂં ફુલ કરમાઈ ગયું?" કિશોરસિંહે સ્મિતહાસ્ય વદનથી પુછ્યું.

"કોણ, પ્રિયે!" પુઠ ફેરવીને સાથે પડેલા વાસણ સાથે અથડાઈ તેથી સડકિયા ખાતી, તે એકદમ ગળગળિત થઈને, પોતાના પ્રિયના ખભાપર બન્ને હાથના આંગળાંઓની આંટી ભેરવી, ખભાપર હાથ નાખી, ટીંગાઈ જઈને તે શોકવદને આંખમાં આંસુ લાવતી વળગી પડી.

"કેમ, ગંગા, પાછું માઠું પડ્યું છે કે? જો યાદ રાખ, તારી તબિયત ઠેકાણે આણવાને ઘણી મેહેનત પડી છે, ને હવે તારે હસી ર-મીને વખત ગાળવો જોઈયે, પણ આમ શોકસંતાપ કરીને ચાલ-વાનો નથી શું કામ તારે સહવાસના પોઢોરમાં આટલો બધો ભ્રમ રાખવો જોઈયે! તું પાકીને લોથ થઈ ગઈ છે, ને તે તારી અશક્તિ ને હીજરંગતાથી આમ ગળગળા થઈ જવાય છે"

"નહિ, નહિ પ્રિય" કીશોરને ગંગાએ પોતાનો શોક રોકીને ઘણી-જ નમ્ર વાણીથી કહ્યું,–"તમે જાણો છો કે મને કામ કર્યા વિના ચા-લતું નથી, ને હું મારી હોંસથી કામકાજ કરૂં છું, પણ એમ નહી ધારતા કે તેથી હું કંટાળું છું મને કામ કરવાની હોંસજ છે, ને મને તે કર્યા વગર ચાલતું નથી, પણ તેથીજ મને કંઈ દુઃખ થયું છે એમ નહિ ધારશો આજે મને એમ લાગે છે કે કંઈ પણ માઠો બનાવ ઘણો જલદીથી બનનાર હોય તેવી મનમાં લાગણી થાય છે તેમ માનવાનું કારણ એજ કે આ મારો વાહાલો મોગરો કરમાઈ ગયો."

"ઓહ, ઘેહેલી થઈ! એવું શું કારણ છે કે તું હવે ગભરાય છે?

હોય, નાશવંત પદાર્થોપર પ્રીતિ રાખવાનું કારણ નથી, જે બીજું તે મરશે, જે જન્મ્યું તે મરશેજ તેમાં શોક સંતાપ શાનો મેં કર્યો? એવો વેહેમ ન લાવ વેહેમથી ને વેહેમથીજ તું આડથી માંદી પડી છે"

"મને જરા પણ વેહેમ છેજ નહીં, ને મારા માથાપર તમે નકામો આરોપ મુકો છો પ્રાણપ્રિય! મને તમે કોઈ પણ દિવસે વેહેમી જોઇ છે ખરી? સામાન્ય લોકોમાં ચાલતા વેહેમને મેં ધિક્કાર્યા છે, હું તેવા વેહેમ રાખનારને સુધારૂં છું, તેમના મન કેળવીને સારાં બનાવું છું પણ પ્રાણનાથ, જે કંઈ હું હમણાં તમોને કહું છું તે કંઈ એમ નથી કે માત્ર વેહેમથી ઉત્પન્ન થયેલું પરિણામ હોય, માત્ર કંઈ ગેબી ઇશ્વરી ભવિષ્ય કથન થયું હોય, તેમ મનના કોઈ ખુણામાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ આવી છે કે મારે માથે જે હવે પછી અરિષ્ટ આવવાનું છે તેનું પ્રારંભ ચિન્હ તે આ મારા મોગરાનું કરમાઇ જવું છે અને શું તમો એક દિવસ નહોતા કેહેતા કે ઇશ્વર કોઇક શક્તિને એવી રીતે પ્રેરે છે કે જે કવચિત ભવિષ્યનું રૂડું ભુંડું ચિન્હ દર્શાવે છે? અને જે કંઇ અસર શરિરના તે છુપા ભાગમાં થાય છે તે શક્તિનું જોર, યોગ કે કોઇ બીજાને યોગે, જ્યાં મનુષ્યની મન શક્તિ પહોંચી શકતી નથી, ત્યાં મુખ્યત્વ કરીને ઉત્પન્ન કરેછે?" એક ઘણી ઉત્તમ પ્રતિની યોગની તકરાર ગંગાએ આણી, ને હીરોર વિસ્મય પામ્યો.

"ચલ, ચલ, એવી ખોટી તકરારો નહી કર તારે તો માત્ર તારૂં શરિર સુધારવાનું છે, કંઇ યોગ ને ભોગની તકરારો કરવાની નથી. વળી હોય, ફુલ ઘણું સારૂં હતું ને તે કરમાઇ ગયું, બીજું વાવજે, ને તે આબાદ થશે"

"એમ નહી બને," ક્રોધ અજબ જેવા ગુસ્સાથી ગંગા, આથી ખસીને બોલી, "વાહાલું તે વાહાલું, ને પ્યારૂં તે પ્યારૂં! એક વાર વાહાલું ગયું તે મળે હોય તો પછી ઉપાય નથી. તો બીજીવાર વાહાલું કોણ કરે? મને બાગ આવા ફુલ વગર નહિ ચાલે; પણ હવે હું કદી પણ મોગરો વાવીશ નહી ને તેને ઉછેરીશ પણ નહી આજથી મોગરો મને વહાલો નથી, અરે નહી, પણ તેનું નામ નિશાન દઇશ નહી એ મારા પ્રેમની સીમા છે"

'બહુ સારૂ, હવે ચાહનો સમય થયો છે, તો ચાહ આપણે એ

બાબતપર કોઈ બીજે પ્રસગે તકરાર કરીશુ પણ ખોટો વ્હેમ મનમા રાખતી નહી એમ કરવાથી વળી વધારે શરીર બગડશે"

ગગા ઘણી દિલગિરિમાજ લીન થયેલી કીશોર સાથે ઘરમા ચાલી, તથાપિ તેના મનમા જે ઉદ્વેગ, ભય, અનુકપા ને શોક વ્યાપ્યો હતો તે મટયો નહી ઘરમા જઈને ચાહ પીતા પીતા કીશોરે તેના મનને ધારણ દીધી ને કહ્યુ કે, "સહજ બાબતપરથી મનમા એવા તર્ક વિતર્ક ઉઠાવવા એ કોઈ પણ દિવસે ખરા પડતા નથી ઘણી વેળાએ એમ બને છે કે ખરાબ વિચાર આવ્યા પછી સારા કામો-પરીણામો આવે છે, તેમ જે કારણથી શોક કરવાનુ કારણ મળતુ હોય તે કારણ સારા માટે પણ હોય નરસુ થાય તે સારાને માટે હોય છે એવુ તમે જાણતા નથી શુ?"

"હા, જાણુ છુ, પણ એવુ કેટલી વેળા બને છે? ભાગ્યે હજાર વખતમા એકાદ વેળા, ને તે પણ સજોગાસજોગના કારણથીજ" ગગાએ જણાવ્યુ કે "એવા અનેક પ્રસગો મને યાદ છે કે દિલને ક્ષોભ પમાડે તેવુ કામ થયા પછી કદી પણ આત્માને સ્થિરતા ને નિશ્ચિતપણુ મળતુ નથી ને સદાજ વેદના ભોગવતોને ભોગવતો રહેછે, જો કે આત્માને કઈ લાગતુ વળગતુ નથી એમ ઘણા જ્ઞાનીજનોનુ કહેવુ પણ થયુ છે"

"બેશક, જે અમર છે તેને કઈ લાગે વળગે નહી, જે કઈ સુખ દુખ ઉત્પન્ન થાયછે તે તો માત્ર આ નાશવત દેહનો ભાવ છે ત્યારે યાદ રાખવુ કે આત્મા એ કઈ વસ્તુતા છેજ નહી, ને તેને કઈ થતુ પણ નથી" કીશોરે જુદીજ તકરાર આણી

"ત્યારે મનમા થાયછે તે શુ?"

"કઈજ નહિ, માત્ર મિથ્યા કલ્પનાનો માની લીધેલો ભાર"

વાત બધ પડી, તથાપિ ગગાનુ હૃદય રડતુ બધ પડયુ નહી

પ્રકરણ ૫૮ મુ.

વિપત્તિનુ સાક્ષાત સ્વરૂપ.

આપણી ચાલતી વાર્તાને એક વરસ વિતિ ગયુ છે અને પુણામા રહેવાને ગોઠવણ થઈ ગયુ છે, કીશોરલાલ ને ગગા બનો પુણાના વાગી

થયા છે, ને તેઓ જે એકાંત જગ્યામાં રેહતા હતા, ત્યાંની આગગાડીની વસ્તીના ઘણા માનીતા થઈ પડયા છે જો કે કોરટમાં જોઇયે તેટલા કામો, કમનસીબથી કીશોરને મળતા નોહતા, ને વખતોવખત પૈસાની તાણ પડતી હતી, પણ જડી ને ગંગા ઘરસંસાર બરાબર નીભાવી લેતા હતા. ઘરમાં જોઇતી વસ્તુ વગર વખતે અટકી બેસવાનો સમય આવતો હતો, તથાપિ આ કુટુંબ ઘણીક રીતે સુખદાઈ હતું. જે સ્થળે કીશોરનો રેહેવાનો મુકામ હતો તે 'સ્થળ ગામથી સાધારણ રીતે ઘણું દુર હતું, ને ત્યાં ઘણા થોડા મિત્રો કીશોરને મળવા જતા હતા, તેથી તેમની સ્થિતિ સબંધી ઘણું થોડું જાણવામાં આવતું હતું. વખતે મહિનાના મહિના સુધી કોરટનું એકે કામ મળતું નહી. તે પુણામાં દક્ષણીઓનું જોર જબરૂં હોવાથી કોઈને ફાવવા દેતા નહી. કીશોર ઘણો હોશિયાર છતા પણ તેનું ફાવ્યું નહી, ત્યારે બીજાના તો કંઈ પણ આશરા લાગેજ ક્યાંથી? તેટલું છતા તેની હોશિયારીથી તેના મિત્રો ઘણા થયા હતા, જેઓ એક રીતે નહી તો બીજી રીતે કદી કદી રળાવી આપતા. અરજીઓ તથા ખતપત્રો કરવામાં કીશોર હોશિયાર હતો, ને તેથીજ ગુજરાન જેટલું મળી આવતું હતું. પૈસાની તાણ ઘણી હોવાથી માત્ર બંગલા શિવાય બીજો કશો દબદબો રાખ્યો નહોતો. માત્ર મુંબઈથી લઈ ગયેલા વફાદાર રામા શીવાય બીજું કોઈ ચાકર માણસ નોહતું, ને તેથી ઘણી વેળાએ હેરાનગતી થઈ પડતી. આવા વખતમાં ગંગા ગર્ભવતી થઈ, ને જો કે પ્રસવ તો સાંગોપાંગ ઉતરયો, તથાપિ બાળક તો તુરતજ મરણ પામ્યું. આવી કઠણ વેળામાં રસોઈ આદિ ઘણું ખરૂં સઘળું કામ બાપડી જડીને કરવું પડતું હતું. તે સદાજ ગંગાને કામકાજ રાખતી રેહતી, છતાં ભાઈ ભાભીને કંઈ પણ અડચણ પડે નહી તેને માટે તપાસ રાખતી. ઘરમાં કીશોર આવે કે તેને માટે ચાહ તૈયાર રાખતી, કદી પૈસાની તાણ હોય તો તે તપાસી લેતી. ગંગાના ઔષડીયા પણ કરી આપતી ને વખતે રામો બીજા કામમાં રોકાયો હોય તો દીવો ગ્લાસ પણ જાતે કરી લેતી હતી. ગંગાની સુવાવડ સાંગોપાંગ ઉતરયા પછી તે રસોડામાં રસોઈ કરવા આવતી તોપણ તેને કરવા દેતી નહી, ને પોતેજ સઘળું કામ ઉપાડી લેતી હતી

ગંગા જ્યારે માત્ર પરવારતી ત્યારે પોતાના નાહના બગીચામા તેણીએ એક નાહનુ રાજ્ય સ્થાપ્યુ હોય તેમ વર્તતી હતી જડી, રામો ને પોતાની મેહેનતવી, બગીચો તો એવો સુંદર બનાવ્યો હતો કે કોઇ પણ દક્ષણી મિત્ર જોઇને છક થઇ જતો તેની સુંદર રસીકતા ઉંચી હતી, તેની ગોઠવણી મોહક હતી, છતા તેનો ખરચ જાતિશ્રમ શિવાય બીજો કંઇ નહતો ઘણા જણા બગીચાની નકલ કરી જતા હતા કરમાયલા મોગરાના ફુલની વાત તે હજી વિસરી ગઇ નહતી, પણ કદી આમરતી તો સંતાપ કરતી હતી સાંઝ સહવાર બગીચામા ફરીને આનંદમા પેંનતી હતી સઘળા આવ્યા પછી વચ્ચેના મંડપમા બેસતા ને ત્યાં જ, જે હારમોનિયમ વગા હતા શિખિ હતી તે વગાડી સૌનુ મનરંજન કરતી, ને ગંગા કોમળસ્વરે ગાતી ત્યારે આસપાસના ઝુંપડામા રહેનારાઓ બગીચા આગળ આવીને એકે ચિત્તે સાંભળતા હતા આ બંગલાની આસપાસ સંભાવિત ગૃહસ્થો કરતા, વધારે આબરૂદાર ખેડુતો રેહેતા હતા, ને તેઓ પ્રપંચી કાયદાબાજી કરતા હોય તેનાથી વધારે નિખાલસ ને પ્રમાણીક હતા તેઓના મન ગંગાએ હરી લીધા હતા સઘળા બપોર સપોરના તેના બગીચામા આવીને પોતાની રોહીણી તરીકે ગંગાને માન આપતી, તે ગંગાનાપર માન તે એકનાએકનોજ પ્યાર નોહતો, પણ પશુપક્ષી ને જનજનાવર પણ તેની ઔદાર્ય બુદ્ધિ અને મમતાળુ પ્રેમી સ્વભાવથી વશ થઇ ગયા હતા ગંગા જ્યા બેસતી તેની આસપાસ ચોમાસામા મોર ને ઢેલ ગેલ કરતા નજરે પડતા, ને ગાયો, જ્યારે ગંગા ગાતી ત્યારે ચાલી આવીને સ્વસ્થ થઇને ઉભી રેહેતી હતી બીજા પશુ પક્ષી આસપાસ વિંટલાઇ વળતા ને જ્યારે તે બગીચા માથી ઉઠીને જતી ત્યારે નિરાશ ભરેલા વદને તે સઘળા ઉડી જતા હતા ખેડુતોના બૈરાઓ સહવાર સાંઝ આવતા ત્યારે પોતાની આ પુજ્ય શેઠા ણીના આદરસત્કારવી આનંદ પામતા હતા, ને જો તેમના ખેતરોમા કંઇ પેહેલી સરસ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી તો તે ગંગા શેઠાણી માટે પેહેલી લાવતા, જો કંઇ નવીન પદાર્થ આવ્યો હોય તો તે બતાવવા દોડયા દોડયા આવતા, જો કંઇ ચિંતા પડી હોય તો તે જણાવવા પણ સાથે આવતા, કોઇ બચ્ચુ માંદુસાજુ પડતુ, કંઇ નજરબજર લાગતી તો તે માટે તેની સલાહ લેતા, ગંગા તેઓના ભલા માટે તથા તેમને પોતાને માટે

ઔષધ પણ આપતી, ને સારી સલાહ આપતી, જો કદી એ ગરીબ કુટુંબના કોઈપર ઈશ્વરી કોપ થયલો હોય તો એના મો આગળ આવી સો પોતા દુખ નડતા હતા ગગા સૌને સારી સલાહ આપી તેમના દુખમાથી કેમ છૂટકો કરશે તેવી યુક્તિ બતાવતી હતી શાત શબ્દોમા ગભરાયલા મનને તે ધીરજ દેતી, બની શકે તેટલી મદદ કરતી, સારી સલાહથી તે બાપડાઓનો કુટુંબમા સારૂ થાય તેમ કરતી અને અહોનિશ તે ગરીબનિર્દોષો તેને આશિવદ દેતા હતા, માહેમાહે લડતા તો એવી સારી રીતે તેઓનુ સમાધાન કરતી હતી કે બન્ને જન સમાન રીતે સતોષ પામે કોઈ બાઈ બચુ માદુ પડે ને એના બ ગલા લગણ આવવાને અશક્ત હોય તો તેના ઝુપડામા જઈને દવા દારૂ કરતી, ને આથી તે એ પરગણ (વાડામા) સૌથી વધારે માનીતિ થઈ પડી હતી

આવા કારણોથી ગગાની તબીયત પણ ઘણી સુધરી ગઈ હતી, કેમકે એકલા ઝુરી મરવા કરતા તેનો સમય ગમ્મતમા ઘણો જતો, ને ગમ્મતિ મન વધારે આસુદ રેહે છે તેમજ એના કાર્યની ડીરોરનો હાથ તગીમા છતા કેટલીક રીતની મદદ આ પ્રમાણે મળી આવતી હતી જરી જ્યારે રસોડાનુ સઘળુ કામ કરતી ત્યારે એ કદી મદી શાકતરકારી તૈયારી કરી આપતી, તે શિવાય એ સદાજ પરોપકારના કામમા મગ્નલી હતી.

પણ અફસોસ! ઈશ્વરને જાણે સારૂ ગમતુજ નહી હોય તેમ તેની ઘણીખરી રીતભાત જણાય છે ઘણી વેળાએ ઈશ્વરી ન્યાય ઉલટો સુલટો દેખાય છે, એટલે "ધર્મીને ઘેર ધાડ ને કસાઈને ઘેર કુશળ" તેમ બને છે. ઘણા સદ્ગુણી માણસો દુખી જણાય છે, ને દુર્ગુણી માણસો અમન ચમન કરે છે કદાપિ આ ઈશ્વરી ન્યાય ામે તેવો સાચો હોય તોપણ દુનિયાના માણસો એમા ઈશ્વરને દોષયુક્ત કરે છે, ને તેટલુ છતા આમતો ચાલુજ છે—જે ઘરપર એક વારસૂર્યના કીર્ણો અસ્ત થયા તે પર પાછો તે ઉદય થવા પામતો નથી, ને જે ફુલ એકવાર કરમાયુ તે ફુલ પાછુ ખીલતુ નથી, ગુલ થયેલો દિવો પાછો પ્રકટ થતો નથી, તેમજ જ્યા દેવનો કોપ થયો હોય ત્યા તુરત શાતિ પથરાતી ાથી દુનિયામા દુખજ છે દુખ વગરની દુનિયા નથી ને દુનિયામા દુખ શિવાય બીજુ

કઈપે નથી કમભાગ્યવતને દુખ પડે છે ત્યારે આપણે તેના દુખમા
ઓછાપણુ કરી શકતા નથી, પણ તે પછી શ્રીમાન હોય કે ક્રૂર હોય
તથાપિ માત્ર દયા લાગણીથી જોઈનેજ આપણે બેસી રહીશુ, કેમકે આપણો
બીજો ઉપાય નથી જો તેમની આખોમા જરા દુખના પાણી ભરાય ત્યારે
આપણી આખો ભીજાશે, ને જાણે આપણા પોતાપર દુખ પડયુ હોય તેવી
લાગણી થશે, ત્યારે આપણે ઘણુ તો ઈશ્વર પાસથી એજ માગીશુ કે તેનુ
દુખ આપણને આપે, ને આપણુ સુખ પ્રભુ તેને આપે, પણ એવી કઈ
કરવાની શકિત નહી હોવાથી આપણે માત્ર વિચાર કરીનેજ બેસી રહીશુ એ
ઈશ્વરી ન્યાયમા ખૂબી કે ખામી ગમે તે હો, પરતુ આપણો ઉપાય શો ?

કીશોર ને ગગાપર, તેમના અનેક સદ્‌ગુણો છતા ઈશ્વરી કોપ ઉત
રયો તેમા કેવા કારણો હોય તે પ્રભુ જાણે, આપણે કઈ માલમ નથી
તે બાપડાઓ કુટુબસુખમા ગમે તેમ નિર્વાહ કરતા હતા, તે દુષ્ટ દૈવથી
દેખી ખમાયુ નહી શિયાળો શરૂ થયો ને કમનસીબ ખાસી કીશોરને
શરૂ થઈ ખાસી ઘણા જોરમા ઉપડેલી હતી, પણ કીશોરે તેની કઈપણ
દરકાર રાખી નહી પેહેલે દવા કરવી જારી કીધી, ને મુબઈથી હોશિયાર
ડાકટરોની સલાહ પુછી દવા કીધી, પણ કશી ટીકી લાગી નહી ત્યારે
મુબઈ આવીને ડાકટરોને રોગ બતાવ્યો રોગ અસાધ્ય હતો, તેમા ખાસી
સાથે છાતિમા કળતર થવા માડયુ એટલે ફીકર વધી ગગાને આ હકીકત
કેહેવાની કશી પણ હામત ચાલી નહી ઘણા દિવસ સુધી મન ઘોળાતામા
પડયુ કે શુ કરવુ, પણ અતે ધાડી છાતી કરીને આ હકીકત કહી ગગાને તો
પના ગોળા પેઠે પેટમા ધારકો પડયો, ને તાતકાળ પેલુ મોગરાનુ કરમાયલુ ફુલ
યાદ આવ્યુ કેટલોક વખત સુધી તો તે સૂનમૂઢ થઈ ગઈ, પણ પછી એક ખરેખ
રી સદ્‌ગુણી સ્ત્રીની પેઠે ધાડી છાતી કરીને પોતાના પ્રિયના દરદનો ઉપાય કરવા
માડયો ડાકટરોના ઓષધ જારીજ હતા, ને તેઓ હવા ફેર કરવાને કેહેતા,
પણ કઈ ઈલાજ નહોતો પૈસા બીલકુલ નહોતા હવે જે કઈ રહ્યુ હતુ
તે ગગાનુ ઘરેણુ હતુ થોડુક ઘરેણુ વેચી નાખ્યુ, ને ત્યાને ત્યા રહી
ઓષધ જારી રાખ્યુ ઘણા વિદ્વાન ડાકટરો ને વૈદોએ અનેક ઉપાય
કીધા, ને થોડોક તબીયતમા ફેરફાર પડયો, પણ તે કઈ ખરેખરી તબી
યતની હાલત નોહતી એનુ શરીર ગળાતુ ગયુ ને શકિત ભગ થતી

કીધી, ત્યારે પોતાને ઘણુ દુ ખ લાગશે એમ જણાવ્યુ જ્યારે તેને બોલાવે ત્યારે તે ઉમગથી હાજર થતો, કહ્યુ કામ ચડપ દેતો કે કરતો, જ્યારે પૈસ આદિ હોય કઇ વસ્તુ લાવવાની હોય ત્યારે પોતેજ પૈસા કાઢતો; તેમ એક-વાર રામાએ પોતાનો રૂપ નો કદોરો ગીરો મુકીને તે આણી આપી

આવી દુ ખદ અવસ્થામા ઝાઝા દહાડા કઢાય તેમ નહિ હોવાથી જડી ને ગગા ઘણા મુઝાયા પણ સારે નસીબે કીશોર ગગાને કેટલાક અગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો સાથે ને કેટલાક દક્ષણીઓ સાથે મિત્રાચારી થઇ હતી, તેમાના એક દક્ષણીએ કેટલીક સરદારોની છોકરીઓને હારમોનિયમ શિખવવાનુ જડીને કામ સોપ્યુ. પેહલે અગ્રેજ મિત્રોએ પૈસાની મદદ આપવા માગી, પણ એમ મદદ લેવાને ઘણી શરમ લાગી ત્યારે આ ઉપાય શોધી કાઢયો એક સરદારના ઘરમા દશ કન્યાઓ ભેગી થાય ને તેઓને હારમોનિયમ વગાડતા શિખવવામા આવે ને ત્યાથી દર માસે રૂ ૫૦ ની પ્રાપ્તિ થાય પેહેલે એક આબરૂદાર કુટુબની સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે બીજે સ્થલે શિખવવા જવુ તે ગમ્યુ નહી તેથી શુ કરવુ તે માટે ઘણા મુઝાયા, પણ નાણાની તગીને લીધે મનમા વિચાર કીધો કે એ શિવાય બીજો રસ્તો નથી નકી વિચાર કરી આખરે કીશોરને એ વાત જણાવી એ સાભલતા કીશોરને છેક ખાવાનુ પણ ગમ્યુ નહી તેણે ગગાની સામુ જોયુ, તો તેના નેન આ પેહેલીવારજ જલથી ભરેલા તેણે જોયા કીશોરના નેત્રો ભરાઇ આવ્યા ને તેન બ ને ગાળ પાણીથી ભરાઇ ગયા તે બોલ્યો, "ગગા, તારા સઘના ઘરેણા ગયા તે છતા હુ તને દુ ખમાથી મુક્ત કરી શકયો નહી હુ કેવો પાપી કે તને સ તાપવાનેજ મેં જાણે ઇશ્વર પાસ માનતા માની હોય! હવે જો કઇ પણ ઉપાય નહી હોય તો તને ગમે તેમ કર " ગગા આ બોલો સાભળીને ઘણી ગભરાઇ, ને તેનુ રડવુ સમ્યુ નહી, તોપણ ધાડી છાતિ કરી તેણીએ કહ્યુ, 'મારૂ હતુ શુ ને ગયુ શુ? મે તમારે માટે કઇ પણ કીધુ નથી, જે તમારૂ હતુ તેજ ખરચાયુ છે, ને જો તમો આરોગ્ય થશો તો એ સઘલુ પાછુ મળશે એ બાબતમા આપે કશી ચિંતા રાખવી નહી વાહાલા કીશોર, તમારી સારી સ્થિતિ એજ મારા સુખનુ કારણ—સાધન—ને મૂળ છે, તોપછી મને વધારે શુ જોઇયે?" આ બોલો સાભળી કીશોરે એક ઘણો ઉંડો નિશ્વાસ મુકયો, કેમકે જે

જડીને પોતાની સુખી અવસ્થામા સર્વ પ્રકારનુ સુખ આપેલુ તે જડી બેહન રસોઇખાનામા રહે, એટલુજ નહી, પણ તેના પૈસા તે પોતાના સુખને માટે ઉપયોગમા આણે, આ ઘણુ વસમુ હતુ, પણ ઉપાય શો? તે ખૂબ રડયો, ને પછી ગગાને કહ્યુ –"તુ ડાહી છે, તને કેહવા યોગ્ય કશુ નથી, તારે ગમે તે કર" આમ કહીને તેણે આખ મીચી ગગાએ પોતાનુ રડવુ દાબી દીધુ, કેમકે તેમ કરવાથી કીશોરપર માઠી અસર થવાનો ઘણો મોટો ભય હતો

જડી! હાય! તે બાપડીના દુ ખનો પાર નોહતો તે નાહનપણમાથી દુખી હતી, તેનામા તેના લગ્ન ઘણે સારે ઠેકાણે થયા એનો કુલીન ધણી સારો અભ્યાસી હતો, પણ એ બીચારો વયે આવી સસારનો લહાવો લેવા તૈયાર થાય તે પેહલા તે સ્વર્ગ સિધાવ્યો એની સાસુ ને નણદ ઘણા કઠોર હતા તેણે એનાપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો, ને અનેક પ્રકારે નીચમા નીચ માણસ નહી કહે તેવા વચનો કહી, ઘરમાથી કહાડી ફી શોરલાલ પાસે એ ગઈ, ત્યા પણ દુખનો ડુગર ફરી વળ્યો હવે તેના માથાપર ઘણો મોટો બોજો હતો સ્હવારમા વેહલી ઉઠી તે ઘરનુ મુખ્ય મુખ્ય સઘળુ કામ કરતી હતી, પોતાને તથા ચાકર માટે રસોઇ કરી, ભાઈને માટે જે જોઈતુ તે કરી આપીને, જમી જમાડી બપોરના અગિયાર કલાકે સરદારોની કન્યાઓને શિખવવા જતી ત્યાથી પાછી આવી પોતાના કામમાજ મચતી સાઝના પણ તેને નસીબે કામ ચોટેલુ ને ચોટેલુજ હતુ રાતીના તે મોડી સુઈ વેહલી ઉઠતી ને નિરાતની ઊઘ પણ નહિ! ચિતામા ને ચિતામાજ તે અભાગીને જગતી હતી ગગા તો કીશોરની પડોસમાજ માથુ નાખી પડી રેહેતી કદી જડી ત્યા બેસતી તોજ ગગા રસોડામા કામકાજે જતી ઘણી બન્દોબસ્ત માવજત છતા કીશોરનુ માદ સારૂ થયુ નહી તે તો દિનપ્રતિદિન વધતુજ ગયુ વળી તેવામા ઇશ્વરી કોપ વધ્યો જડીને અથાક શ્રમને લીધે ખાસી થઇ સઘના રોગનુ મૂળ ખાસી છે, ને તેનાથી પ્રારભ થતા રોગો નાશવત નિવડેછે થોડા દિવસ તો તેણે ઉપર ચોટિઆ ઉપાયો કીધા, પણ પછી તો ખાસીમા લોહી પડવા માડયુ હવે કંઇપણ ઉપાય તાકીદે કરવાનુ કીશોરે કહ્યુ ને ડાકટરોએ પાછુ આ ઘરમા આવવા માડયુ કઇપણ ઉપાય આમાદ લાગે નહી આઠ દિવસ

નારૂ થાય તો આઠ દિવસ વળી વધારે જોરમા રોગ ઉભલી આવે આમ કરતા તાવ લાગુ પડયો, ને પોતાના કામમા તે છેકજ નિર્ગત થઇ પડી બીછાનામાથી ઊઠવાની શકિત જતી રહી હવે ગગાને પોતાની સામા ઘણો વિક્રાળ દુઃખનો ડુંગર દેખાયો તેનાપર પ્રભુ જાણે સાક્ષાત કોપ્યો હોય તેમજ થઈ પડયુ એક બાજુથી કીશોરનું માદ વધતુ, ને બીજી બાજુથી જડીનો રોગ ચાલુ થયો એટલે તે ચોગરદમથી ગભરાઈ, ખુણે ખુણે તે રડવા લાગી માત્ર રામા શિવાય તેની પાસે બીજુ કોઈ નથી તેના ડચકીયા સામ્ભળી ને રડેલી આખો જોઈ કીશોર જડી ઘણા મુઝાતા, પૈસાની તાણ તો પેહલાથી જાગી હતી તેમા હવેનુ દુઃખ તો ને મહન કરી શકી નહી તેટલુ છતા ધાડી છાતી કરી પોતાના કોમળ હૃદયપર જય મેળવ્યો, પણ કોમળ હૃદયવાળાપર તે કેટલી અસર કરે? થોડો વાર નિરાત રેહે, પણ ઘડી પછી "એ ભગવાન એતા એજ" તેમજ પેહેના પેઠે રડવું પડે ગગાએ ઘણા દુઃખથી ત્રાસ પામી આખરે ઠરાવ કીધો કે હવે તો પિતાજીને પત્ર લખવો ને સુરત જવુ પોતાની પાસના સઘળા બાકી સાડીના રહેના નાહના મોટા ઘરેણા વેચી નાખવાનુ ઠરાવ્યુ ને સુરતમા સઘલી હકીકતનો કાગળ લખ્યો ઘરેણા વેચવા આપતા તેનુ મન જરા પણ મુઝાયુ નહી, પણ જે માણસને તે વેચવા આપ્યા તે ગયો રત્નલાલ સુરતથી સૌને તેડવા આવ્યો, એટલે ગગાને ધીરજ આવી રત્નલાલે ધીરજ ધરીને કીશોરની હકીગત સાભલી લીધી ગગાએ આક્રંદ કરતા સર્વ હકીકત જણાવી તે બોલતી બોલતી મૂર્છાગત થઈ પડી ને રત્નલાલ વધારે ગભરાયો તેની માવજત કરી ધીરજ આપી, બીજા ઓરડામા ગગાને મુકીને કીશોર પાસે ગયો ને ત્યા જઈને જોયછે તો સુકો, સ્હેનાગલો, બદલાઇ ગયલો, ચેરેરો, ને હાડકા ને ચામડાનાલુ માત્ર અસ્થિત્વ એવુ કીશોરનુ શરીર જોયુ તેની આખો ફરકતી હતી એટલુજ બસ તેનામા બોલવાની જરાપણ શકિત નહોતી એક બાજુએ બીછાનાપર તે પડયો હતો ને પાસે દવા પડેલી હતી તે લેવાને પણ તે અશક્ત હતો બીજી બાજુએ જડી પડેલી તે પણ છેકજ બદલાઈ ગઈ હતી તેનો સુંદર ચેહરો છેકજ બીહામણો થયો હતો કેમકે લોહી ને માસ ઉડી ગયા હતા. તાવથી કરીને તેના

હાડકાં ભાગી ગયા હતા ને કંઈ પણ ખવાતું નહોતું તેથી બોલવાની પણ શુદ્ધિ નહોતી રતનલાલના મનમાં આ બંનો ભાઈ બેહેનની જરા પણ આશા જણાઈ નહી તેણે મનમાંજ કહ્યું કે "હવે કીશોર આ પણો નહી"

ચાર દિવસ રહી સઘળી પ્રકારની ગોઠવણ કરીને ગંગા, કીશોર ને જડી, રતનલાલ સાથે સુરત આવ્યા રતનલાલ પોતેજ અચ્છો ડાકટર હતો તેથી તેણે ઓષધ ભરી લીધા, અને પોતાની સાહેબતમાં ઘણા સારા ડાકટરોને રાખ્યા. સઘળા પ્રકારના કહેના ઉપાયો કરવામાં બાકી રાખ્યું નહી, પણ જ્યાં મોતના દૂતો આવ્યા હોય ત્યાં કોઈ શું કરે? આનરદાએ ઉપાયો કરવામાં આવેછે, બાકી સૌ વેવળા છે ગમે તેટલા ઉપાય કરો, પણ જ્યાં આયુષ્યરેખા તુટી ત્યાં શું કરશો? તે ટાણે તો ધન્વંતરી કંઈ નહી આવે, પણ જેનું આયુષ્ય ઘટ્યું તેનાપર તેનો પણ ઉપાય નથી ચાલતો

કીશોરની માંદગી ક્ષય રોગની હતી ને તે થવાનું કારણ ચિંતા ને અધિક શ્રમ હતો. જડીની માંદગીનું પણ તેજ કારણ ગણવામાં આવતું હતું ડાકટરોએ જડીને માટે મોટો શ્રમ લીધો, પણ જેમ જેમ ઔષધ આપવામાં આવતું તેમ તેમ માંદગી વધવા માંડી તેના અંગમાં સઘળે રોગ ભરાઈ ગયો એનું રૂપજ તદ્દન બદલાઈ ગયો, ને કોઈ એક બે વાર જોયેલો માણસ તો શું, પણ પાંચ પચીસ વાર જોયલો માણસ તેને જોઈને પીછાણી શકે નહી વધારે ચિંતા તો જડીને પોતાના ભાઈ કીશોરની હતી ઘડીને પલે કીશોરની તબીયત માટે પુછતી ને તેને મળવા જવા કેહતી, પણ આ સ્થિતથી ઉઠાતું નહી ધીમે ધીમે એના અંગમાં વણા જોરમાં કળતર થવા માંડયું, ને તે દરદ છેલ્લી રાત્રીના વધી પડયું કયાં દરદ થતું ને કેવા પ્રકારનું થતું તે જણાવવાને એ અશક્ત હતી બીજે દિવસે સાંઝના ને વધારે નબળી થઈ ગઈ તેના ડોળા ફાટી ગયા, તેની બોલવાની શુદ્ધ જતી રહી માત્ર તે કંઈ પણ બોલતી તો "કીશોરભાઈ!" એ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલી શકતી નહી ઘણી મેહેનતે દવા પાઈ ને તે કષ્ટ સ્થિતિએ તેને પી. ગંગા તો કીશોરની પાસે બેઠી હતી, તે ત્યાંથી ખસી શકી નહી, કેમકે તેની પણ તબીયત સારી નોહતી. રતનલાલ, વેણીલાલ ને મણી બાઈ, ભુવનગવરી ને વેણીગવરી જડી બેહેન પાસે બેઠા હતા ને તેની,

તરફ જોઈ રેહેતા હતા સૌની આંખો સજળ થઈ ગઈ હતી સૌના મોમાથી જડીના ગુણનુ ગાન થતુ હતુ ગગા ઘડીએ પળે ફેરા મારી જતી હતી ને તે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતી હતી "જડી બેહેન, કઈ કેહેવું છે" એમ તે નીચી વળીને ધીમેસ્વી પુછતી તો તે, "કઇ નહી" એટલોજ જવાબ દેતી પછી વળી ઘડીમા તે સાવધ થઇને ગગાને પુછતી કે "કીશોરભાઇને કેમ છે?" તેનો જવાબ સાભલી તેં ગુમ થઇ જતી હતી. ઘડીમા તે ઝપાઇ જતી ને ઘડીમા તે જાગૃત થતી હતી પેટમા જે દુખાવો થતો તેવી વખ્તે તેનાથી બુમ પડાઇ જતી હતી મધરાત્રિ થતા પેટમાનો દુખાવો મટયો, ને તેજ પળથી તે વધારે ઠંડી પડતી ગઈ તેના તરફડીયા નરમ પડયા, તેના હૃદયમા તેજસ્વી મહાપિતાનુ અનુપમ અલૌકીક રાજ્ય દેખાયુ, એટલે તે ઠીર થઇ પડી માત્ર શ્વાસ ઉશ્વાસ ચાલતો હતો અને રાત્રિની પુર્ણાહૂતિને સમયે, જ્યારે અરૂણ પોતાની દિવ્ય શક્તિ જણાવતો હતો, ને રાત્રિનુ ઘોર અન્ધારૂ ખુણા ખોચરામાથી નાસતુ ફરતું હતુ, ઘુવડઆદિ પક્ષીઓ સતાઇ જતા, ને અર્ધા ઉંઘતા અર્ધા જાગતા પેહેરેગીરો 'ખેરઆઇયત' પોકારવા પોતાના ઉપરીને ત્યા જતા, પક્ષીઓની ચીંચી ચાચા શરૂ થઇ હતી, ને માદાઓ પોતાના બચ્ચાઓને લઇને ઉડતી હતી, દેવાલયોમા ઘટનાદ ને સખનાદો ચાલુ થયા હતા ને ઉદ્યમી પુરૂષો ઉદ્યમે વળગ્યા હતા, કોઈ કોઈ ઘરમા ઉજમાળા સ્ત્રી પુરૂષો ઉઠીને દાતણ પાણી કરવાને વળગ્યા હતા, તેમજ જે ઘરમા કોઇનુ મર્ણું થયુ હોય તેની યાદદાસ્તમા રડનાનું જારી કરીને સ્ત્રીઓ મો વાળતી હતી તે વેળાએ, કીશોરની વહાલી બેહેન જડી, આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાથી પોતાની સ્વારી ઉઠાવીને પરમપ્રભુ પરમાત્મા પાસે દોડી ગઈ

ગગા તુરત દોડી આવીને જડીના દીલપર પડી ને અસત કંપાત કીધુ, કેમકે આજ પાચ છ વરસ થયા સગ્ગી બેહેન ફરતા બને આબે હતા બનો સાથે બેસતા, સાથે ઉઠતા, સઘળુજ સાથે કામ ફરતા હતા. ઘરમા કે બહાર, ગામમા કે શેહેરમા, સગામા કે વહાલામા તેઓ જોડને જોડાજ જતા, ને સુખ દુખમા પણ સાથેજ હતા તે બનો વચ્ચે હમેશગીનો આ વિયોગ તે નહી ખમાય તેવો હતા રતનલાલ

ને વેણીલાલ તો ગાંડાજેવા થઇ ગયા, ને જડીબાના સદ્‌ગુણ સભારી ઝીણે સાદે કલ્પાત કરવા લાગ્યા મણીલાલે આવીને રડતી આખે સૌને છાના રાખ્યા ને રખેને કીશોર જાણે ને કઇ વધારે થાય તે માટે સૌને બીજા ઓરડામા લઇજવામા આવ્યા

હવે કઇ અત્રે જડીની પાછળની વ્યવસ્થા સાથે કામ નથી કીશોરલાલ ઘડીએ ઘડીએ જડી બેહેનની ખબર પુછતો હતો ને ગગા ધીરેથી હકીકત કેહેતી હતી જડીને મળવાને કીશોરની ઘણી મરજી હતી, પણ વૈદોએ અટકાવ્યો હતો જ્યારે જડી મરણ પામી ત્યારે સુજેલી આખે, ધ્રુસકા ખાતી ખાતી, ધ્રુજતી ને અશક્ત પગલે ગગા કીશોરના ઓરડામા આવી ત્યારે કીશોરે જડીની ખબર પુછી રડતા રડતા ને ધ્રુજતા ધ્રુજતા ગગાએ સઘળી હકીકત કહી કીશોર ધ્રુજ્યો, ને તેની આખમાથી નવધાર આસુ વહ્યા, અને એ૮ પળે તેનુ મોત પણ પાસે આવી ઉભુ રહ્યુ તે છેલ્લી ઘડીએ બોલ્યો "વહાલી ગગા, તુ રડના, હવે આપણે પણ થોડા સમયના છિયે મારો ને તારો વિયોગ ઇશ્વરે નિર્માણ કીધો છે ને તે ઘરોજ જડીમા મારે માટે મોઇ છે મારે માટે તેણે અથાક શ્રમ લીધો છે, ને તે શ્રમમા તેનુ અકાળ મૃત્યુ થયુ હાય! હવે મારાથી કેમ રેહેવાશે? બેશક જડી ઘણી શાહાણી ને ડાહી છે, તેણે મને આ દુનિયામા દુખ પડવા દીધુ નથી ને તેવીજ પેલી દુનિયામા મારે માટે જગ્યા રાખવા ગઇ છે હુ તેને હવે જોઉ છુ, ને તે મને બોલાવે છે હવે હુ જઇશ ગગા, વહાલી ગગા! તુ એકલી પ્રભુભજન કરી આયુષ્ય ગાળ જે આપણે ફરીથી મળીશુ જ" આટલુ બોલતા બોલતા તેના નેનમાથી મોટો ધોધવો વહ્યો, પણ ગગાના તો ગાત્ર એટલા શિથિળ થઇ પડયા કે તેનાથી કઇ બોલાતુ નહી, ને કઇ પણ બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તેટમા તો કીશોરલાલના મોઢાપર મોતની લહરો છવાઇ ગઇ ગગા તે જોઇ મૂર્છાગત થઇને પડી

* * * * * *

અહિયા મારી વાર્તા સપૂર્ણ થાય છે હિદુસસારના નવિન નવિન પ્રકારોનુ અત્રે દર્શન કરાવવામા મને તેટલો શ્રમ લીધો છે, ને ગુજરાતના એક નાગીયા કુટુબનો સપૂર્ણ ઇતિહાસ આપ્યો છે આ ઈતિહાસ;

ખિચક ને મોહક છે, ને તેમા એક માકપ્રતાપિ રાજપુરૂષ શિવાજી, તેના પ્રારભકાળનુ વૃતાત આપવામા નિવરીની જે આપણી સ્થિતિ તેનુ પણ કઈ અવલોકન કરાવ્યુ છે.

ગુજરાતી હિંદુનો સસાર ઘણો બગડેલા ને કહવેલો કહેવાય છે. તેમા અનેક પ્રકારના દુષણો છે આ દુષણો કઇ આપણા પોતાનામાજ નથી, પણ મળજે સર્વ વ્યાપક છે જો સંસારમાં સવળુ સારૂ હોય તો પછી કઈ ઊણુ રેહે નહી, પણ તેવુ કોઇપણ સ્થળે સામટુ સમાયલુ હોય એમ માનવાનુ કારણ કવચિતજ હોય છે. પરંતુ જો સુનક્ષણી વહુવારૂ હોય કે સુલક્ષણી સાસુ નણદ હોય તો પછી સસાર તે સ્વર્ગભુવણ થઈ પડે છે ઘણા ઘરોમા આજ ને કાળ સુખનો સુર્ય અસ્ત થયો છે તે કદી પણ પાછો ઉગતોજ નથી કેમકે વેપાર ધધાથી-ન્યાત જ્યાતથી કે બીજા કારણોથી કુટુબ ઘણુ કરીને અવ્યવસ્થિત-કલેષ કકાસ ને તોફાનમા ઘેરાયલુ હોય છે એકાદુ જો કુટુબમા રહુ નિવડી આવે છે તો તેવા માથાપર સઘળો બોજો પડે છે, પણ તેવા સુનક્ષણાઓ પોતાનુ કર્તવ્યનેકર્મ કેમ ચાલે છે તેને માટે નાયીકા ગંગાના પતિનો દાખલો શોધ્યો મળવો મુશ્કેલ છે તેણે સુખમા દુ ખમા કદીપણ પોતાના માતા પિતાનુ અપમાન કર્યું નથી, પણ વિપતિ વેઠી, જે જે પડયુ તે સોખ્યુ છે

અને નાયીકા ગગા, એ તો હિંદુ સસારમા, ગૃહરાજમા એક નમુનો છે તેના જેવી વહુવારૂ ઓ આપણા કુટુબમા સારૂ નામ મેળવે જો કુટુબ એને એક રાજ્ય ગણવામા આવે તો તેવુ રાજ્ય ચનાવવામા ગંગાથી વધુ સારી વહુવારૂ મળવી મુશ્કેળ છે તેણે માન પતિ ને પતિજ જોયો છે અનેક પ્રકારની વિપત્તિ પડી, દ્રવ્યે હેરાન થઈ, સાસુના મેહેણા ટોણા વજ્રબાણ જેવા થઇ પડયા, પણ કદીપણ ઉચેસ્વરે બોલી નથી, નહી ઘટતા વચનો સાભળવા પડયા તોપણ પ્રતિવચન કહ્યુ નથી, સસરાના કુટુબમાજ તે મચી રહીને તેનાજ હીતમા તે મચી સ્વર્ગ ગઈ પિતા પૈસાદાર હતો ને "પિયેરપનોતી" છતા ગર્વ કે મત્સરનુ વચન કાઢયુ નથી એજ પતિ તે ખરી ! એજ કુળ વધુ ને એજ સ્ત્રી !! એવી પતિ મળે તેને રત્ન કરતા પણ મોઘા મૂલ્યની પ્રાપ્તિ થઇ છે એમ સમજવુ

હવે આપણે નાયીકા ગંગાની અવસ્થા માટે જાણવું અવશ્યનું છે.

પ્રભાતનો પહોર હતો. તાપી નદીના ઘાટપર નિત્ય સ્નાન કરનારાઓ નહાતા તથા કોઈ કોઈ વસ્ત્ર ધોતા હતા. કેટલાકો નાક પકડી ઈશ્વર પ્રાર્થના કરતા ને કોઈ સ્ત્રિયો પાણી ભરી જતી હતી. ખેતરોમાં જતા બળદોના ઘંટાના નાદ સંભળાતા ને પાણીનો કોસ ચાલુ થઈને ચું ચું રેંટમાળામાંથી અવાજ થતો હતો. વખત મહુવારના આઠનો થયો હતો. આ વેળાએ અશ્વનીકુમારના ગુપ્તેશ્વરના ઓવારા નજીક એક વૃદ્ધ ડોસો, લેરાયલે મોઢે ઉભો હતો. તેણે સ્નાન કીધું હતું, પણ દૂર જે સ્મશાનમાં મુડદાં બળતાં હતાં તે તરફ તેની નજર હતી. ઘણીવાર તે તરફ જોયા પછી તેણે ઉંડો નિશ્વાસ મુક્યો, ને ઘાટપરના પગથિયાપર ચઢ્યો. અહિંયા તેને તેના બે મિત્રો મળ્યા, જેઓ કંઈપણ આદરસત્કારનો વ્યવહાર કીધા વગર તેની પુઠે ચાલતા થયા. ડોસાનું મોઢું લેવાયલું હતું ને માથે સફેત ફાળિયું નાખ્યું હતું તથા વસ્ત્ર ભીનું હતું, તેપરથી સાફ જણાતું હતું કે તે કોઈ સ્મશાનિયો–દાધુ–હતો.

ઘાટપરથી રસ્તામાં ચાલતા બીજા ઘણાક ન્યાતિના સ્મશાનિયા તેની સાથે સામેલ થઈ ગયા. જે દેવીકોપ એ વૃદ્ધ ડોસાપર એકાએક ઉતર્યા હતો તેથી નાગરી ન્યાતમાં ઘણો શોક વ્યાપેલો હતો. બધળાજ મુનમૂઢ માફક ચાલતા હતા. કોઈ કંઈ બોલતું નહોતું. પણ ડોસાની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી જતી હતી, ને તેથી પાછળ તેનો એક દિકરો કંપતો કંપતો ચાલતો હતો.

થોડેક ચાલ્યા પછી તે ડોસાના એક મિત્રે કહ્યું "મનસુખનાલજી, હવે શોક કરવો વ્યર્થ છે, ગંગા તમારી હોત તો તે તમને મસ્યા વગર ચાલી જાત? ખરેખર એના જેવી ભાગ્યશાળી આ સૃષ્ટિમાં–આ કળિકાળમાં મળવી મુશ્કેલ છે. સત્યુગમાં સતિ થાતે ને બળી મરતી એમ કહે છે, પણ આ કળિકાળમાં તેનાથી વિશેષ પ્રતાપી સ્ત્રીઓ છે. કીશોરલાલની પુઠે ગંગા બહેન સતિ થઈ એ વૃતાંતે તો આખા શેહેરને અજબાવી મુક્યું છે. જેવો કીશોરલાલ પડ્યો તે સાથેજ એ મુર્છા ખાઈને પડી ને તેજ ક્ષણે તેનો આત્મા ચાલ્યો ગયો, ને પોતાના પતિ સાથે આજે તે જગતપિતાની હજુર વિરાજે છે. સતિ તે શું, કંઈ કહેવામાં છે કે? પતિ મુવો તે પૂઠે ચિતા ખડકવી ને તેમાં બળી મરવું, તે સતિપણું

દુનિયા દષ્ટિનું છે, પણ ખરૂ સતિપણું તો આજ ! એમના પ્રેમનો મહિમા અલૌકીક ગણાશે એનુ નામ તો યાવતચંદ્રદિવાકરો રેહેશે, ને તમારા જેવાને પેટે આવુ રત્ન એ કઇ જેવી તેવી વાત નથી"

"ભાઇ, મને એના મર્ણ માટે દુઃખ લાગતુ નથી" રડતા રડતા મનસુખલાલે કહ્યુ "પણ હાય! છેલ્લુ મારી સાથે બોલી હોત તો ખસ હતુ એનુ મર્ણ તો કઇ દૈવિજ છે, ને કીશોરલાલ નાગરી ન્યાતનુ નાક હતુ"

"બેશક, તેમા શક શો છે?" બીજા મિત્રે કહ્યુ "કીશોર પડયો તે સાથે ગંગા પણ પડી ખગ પ્રેમની એજ નિશાની છે પ્રેમનુ જે લક્ષણ તે કહી કરી બતાવે આવતુ નથી, પણ સમય પરત્વે દેખાઇ આવે છે પણ મોહનચંદ્રના ઘરપર જે કોપ ઉતરયોછે તેવો કોઇને ત્યા ઉતરયો નહી હોય એક દિવસમા ત્રણ મૃત્યુ ! ઇશ્વરની લીલા અજબ એટલે તેને દોષ કેમ દેવાય, પણ ઘણુ ખોટુ થયુ છે! પણ ઇશ્વર . વિશ્વાસ રાખીને બેસવુ જોઇયે. હવે તમારે તો આ પુત્ર રત્નને સંભાળવાનુ છે! અને ગંગા ગુણવતીના સ્મરણ માટે કઈ કરવાનુ છે"

"એના સ્મરણાર્થે કઇ પણ કરવુ યોગ્ય નથી," પેહેલા મિત્રે કહ્યુ "તેનુ નામ, તેનુ કામ, ને તેનુ ગતિત્વ એ ત્રણે એવા તો એકયતાથી ત્રિપુટી માફક મળેલા છે કે તે આ નગરીમા તો શુ પણ કોઇ પણ સ્થળે કીર્તિવત રેહેશે વૈધવ્ય અવસ્થામા સફેત ઓઢણી પેહેરીને ગંગા બીજા હજાર વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવતે તેના કરતા આ એનુ મર્ણ વધારે કાળ સ્મરણ કરાવશે રૂડી સ્ત્રીને ગંગાનુ નિર્મળ નામ આન આપશે, ભુડી સ્ત્રી એના કર્તવ્યનુ શિક્ષણ લેઇ સુધરશે"

"ખરેખર તેમજ છે, એનાથી વધારે સતિપણુ દર્શાવનારી સ્ત્રી મળશે નહી" સર્વે સ્મશાનિયા એક અવાજે બોલ્યા, ને નવધાર આસુએ રડતા ગંગાના પિતાને પોતાની કુળવતિ દિકરીના મર્ણના જે અપાર શોક વ્યાપ્યો હતો તે નરમ પાડવાને કારણ મળી આવ્યુ. છેવટે સર્વે કહ્યુ કે -

"कुळवंति गंगा
जेवी सद्गुणी सुंदरी
हिंदु संसारनुं भुषण छे."

સમાપ્ત.

ચક્રવર્ત્તિ રાજ્ય

(બાદશાહી.)

ઘણી થોડી વસ્તુઓની મનકામના (ઇચ્છા) રહે અને ઘણી વસ્તુથી ધાસ્તી રહે એ માણસની કંગાલ સ્થિતિ દર્શાવે છે તોપણ આવી સ્થિતિ રાજાઓના સાધારણ રીતે જોવામા આવે છે (આવી રાજાઓની સાધારણ સ્થિતિ છે) તેઓ ઉંચામા ઊંચી પદવી ભોગવે છે તેથી મનકામના (ઇચ્છા) રાખવા જેવી ચીજોની તેઓ રહિત હોય છે અને તેથી તેઓના મન ઘણા નિર્મંત (નમના) થઇ જાય છે, આ શિવાય તેઓને ભય તથા ખોટા ભ્રમના વિચાર ઘણા આવે છે, તેથી તેઓના મન અસ્થિર થય છે ખ્રિસ્તીના ધર્મ પુસ્તકમા કહે છે કે—"રાજાઓના અંતઃકરણ ઘણા ગૂઢ અને સમજી ન શકાય તેવા હોય છે," તે આસરનુ આ એક કારણ છે, કેમકે જુદી જુદી ઇચ્છાઓને લીધે તથા કોઇ વિશેષ પ્રાબલ્યવાન્ (આગળ પડતી) અને બીજી સઘળી ઇચ્છાઓને અનુક્રમમા રાખીને ગોઠવે એવી ઇચ્છા અથવા મનકામનાની નાસ્તી અથવા નહોવાને લીધે કોઇપણ માણસનુ અંતઃકરણ ઉંડા ઉતરી તપાસવાનુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે વળી આથી આપણે જોઇએ છીએ કે શહેનશાહ (રાજાએ) પોતાને માટે જુદી જુદી જાતની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને હલકી તથા નકામી વસ્તુમા પોતાનુ મન ઘાલે છે (તેપર આશક્તિ રાખે છે)—તેઓ કેટલીક વખત કંઇ મકાન બનાવવામા, કેટલીક વખત કંઇ નવો બનાવ (order) સ્થાપન કરવામા, કેટલીક વખત કોઇ માણસને ઉંચા પદવીએ ચઢાવવામા, કેટલીક વખત કોઇ હુન્નરમા અથવા હાથ ચાલાકીમા ગુંથાય છે જેમ નીરો હાપ (harp) વગાડતા શીખવામા, ડોમીશ્યન બાણ ફેંકવા ને હાથ સ્થિર કરવામા, કમોડસ પટા ખેલવામા, કાર્કેલા રથ હાંકવામા મગ્ન રહેતા હતા મોટા કામોમા અટકી પડવા કરતા નાના કામોમા વિજય મેળવ્યાથી માણસને ઘણો આનંદ ઉપજે છે, તથા તેના મનને ઉત્તેજન મળે છે એ સિદ્ધાંત

(principle) થી જેઓ વાકેફ નથી હોતા, તેમને આ વાત ન માનવા જોગ (અવિશ્વસ્ય) લાગે છે આપણે વળી જોઇએ છૈયે કે જે રાજાઓ પોતાની જુવાનીમા ઘણા નમીબદાર દેશ છતનાર હોય છે તેમને અગાડી વધી દેશ છતના અટકવુ પડે છે અથવા તેમને અટકાવ નડેછે તો તેઓ તેમની પાછળ વહેમી અને ઉદાસ થઇ જાય છે જેના દાખલા તરીકે— એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ (મોટો સિકંદર), ડાયોક્લીસીઅન, અને આપણી જાણમાંનો પાંચમો ચાર્લ્સ, અને એવા બીજા કેટલાકો આનુ કારણ એમ છે કે જેને અગાડી વધી દેશ છતના વિગેરેની ટેવ પડી હોય છે તેને અટકાવ થાય છે ત્યારે તે પોતાની સ્થિતિ જોઇ ઘણો નારાજ થાય છે અને તેની પ્રકૃતિ બદલાઇ જાય છે

* હવે રાજ્યની ખરી સ્થિતિ બતલાવતા એમ કહેવાનુ છે કે બન્ને વ્યવસ્થિતપણામા તથા અવ્યવસ્થિતપણામા સામસામી વાત ભ- ળેલીછે (ઉનટા સુલટી સિદ્ધાંત-વાનો સમાયલી છે) તેથી રાજ્ય બરોબર જાળવવાનુ ઘણુ દુર્લભ તથા અઘરૂ છે પણ સામાસામી બાબતો સારી રી- તે એક બીજામા સેલભેલ કરવી તે એક વાત છે અને મેં મળેલ ન કરતા એકને બદલે બીજી ગોઠવવી એ એક જુદી વાત છે વેસપેસીઅનને એપોલોનીઅસે જે જવાબ આપ્યો હતો તેમા ઘણીજ શિખામણની વાત રહેલી છે (તેમાથી ઘણો સારો બોધ મળેછે) વેસપેસીયને એપોલોનીઅનને જ્યારે પુછ્યુ કે નીરોનો 'રાજ્યમા પરાભવ થયો તેનુ કારણ શુ? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે "નીરો હાર્પના સૂર સારી રીતે મેળવી શકતો તથા સારી રીતે વગાડી શકતો ખરો, પણ રાજ્ય કારભારમા ખીંટી કોઇ વખત વધારે વિટાળીને તંગ કરતો તથા કોઇ વખત ઘણીજ ઢીલી મેલી દેતો," પોતાની શક્તિનો હદ બહાર ઉપયોગ કરવો અને તેની સખતી કમી કરવી (તેને ઘણીજ નમતી મુકવી—સત્તાનો દોર ઘણોજ વાપરવો અને નરમ પાડવો) એ બંને એક સરખી રીતે નહીં અનેક વખતે ફેરબદલ કરવાથી સત્તામાં જેટલુ નુક સાન થાય છે તેટલુ બીજે કોઇ પ્રકારે થતુ નથી એ વાતમા કંઇ સંશય નથી

* આ પેરેગ્રાફ જો પહેલે ભાગે સ્પષ્ટ જાય એવો નથી માટે ફ- રીથી વિચાર કરવાનો છે

આ વાત ખરી છે કે હાલના વખતમા રાજ્ય કારભારમા તોફાન તથા ભયને પહેલાથી મજબુત ઉપાય લઈ દૂર રાખવાને ડહાપણ વાપરવુ જોઈએ, તેમ કરતા જ્યારે તોફાન અથવા (આફત પડવા) ની તૈયારી ઉપર હોય છે અને ભય નજદીક આવે છે, તેને ગમે તેમ ઉડાવવામા તથા વાકફેલીમા ડહાપણ વધારે વપરાય છે પણ આતો દીર્ઘદ્રષ્ટિથી ભયને પહેલાથી દૂર રાખવાને બદલે નશીબ જોડે બાઝમા ઝી કરવા જેવું છે (તેમા કોણુ શ્રેષ્ઠ તે નક્કી કરવા જેવું છે) માણસો એ સાવધ રહીને ભયના કારણો પોતાની ખબરદારીથી મજબુત થતા અટકાવવા જોઇએ કેમકે આગની ચિણગારીને કોઈ અટકાવી રાખનાર નથી અને તે ક્યાથી નીકળી આવશે તે પણ કોઈ કહી શકશે નહીં રાજાના કામોમા ઘણી અને ભારે મુસિબતો છે પણ ઘણીવાર તેઓના મનની પ્રકૃતિને લીધે ભારેમા ભારે મુશ્કેલી થઇ પડે છે કારણ કે સેલસ્ટ કહે છે કે "રાજાઓની વિરૂદ્ધાવિરૂદ્ધ (પરસ્પર વિરૂદ્ધ) વાતોની ઇચ્છા રાખનાનો સાધારણ ચાલ હોય છે "રાજાઓની મરજી ઘણીખરી જુસ્સા (આવેશ) વાળી વિરૂદ્ધાવિરૂદ્ધ (વિપરીત) છે" કેમકે કોઈ પણ કાર્ય કરવાને હુકમ આપવો (ધારણા પાર પાડવાની મરજી ખરી અથવા રૂપ ઇચ્છવુ ખરૂ)અને તે છતા તે કરવાને ઉપાય લગાડતા ઢીલ થાય, ને તેની ધીરજ ન રહે એ સત્તાનો દોર દર્શાવે છે

રાજાઓને તેઓના પડોસી રાજાઓ જોડે, તેઓની રાણીઓ જોડે, તેઓના યુવરાજ ને કુવરો જોડે, તેઓના પાદરી (ધર્માધ્યક્ષ અથવા પ્રેલેટ) જોડે, તેઓના સરદાર વર્ગ જોડે, તેઓના સરદારથી ઉતરતા વર્ગના લોકો અથવા ખાનદાન કુળના લોકો જોડે, તેઓના વેપારી જોડે, તેઓના સાધારણ લોક જોડે, અને તેઓના સિપાઇઓ જોડે, કામ પાડવાનુ હોય છે (તેઓ સાથે સબધ રહેવો હોય છે) અને પહેલાથી સાવધતા તથા દેખરેખ ન રાખી હોય તો આ સરના લોકથી ભયના મરણ ઉત્પન્ન થાય છે

પહેલુ તેઓના પડોસના રાજ્યના સબધમા જુદી જુદી જાતના (જુદા જુદા પ્રકારના) પ્રસગ હોય છે, તેથી હમેશા લાગુ પડી શકે તેવા એક નિયમ શિવાય બીજો સામાન્ય ધોરણ બતાવી શકાય તેમ નથી તે

તેઓના પાદરીના સંબંધમાં જો તેઓ મગરૂરી અને મોટા દરેજાવાળા હોય તો તેઓથી પણ દહેશત રાખવાની છે કેન્ટરબરીના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ (વડા પાદરી) એનસેલમસ તથા ટોમસ બેકેટના વખતમાં પણ તેમ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે અગરજો તેઓને રૂફસ પહેલા હેનરી તથા બીજા હેનરીના જેવા હિંમતવાન તથા ગર્વિષ્ટ રાજાઓ જોડે કામ પાડવાનું હતું તોપણ બન્ને જણા ધર્મના મોટા સત્તાધારી હોવાને લીધે રાજાની સત્તાની સામે બાથ ભિડી હતી એ વર્ગ તરફની ધાસ્તી પ્રકૃત બેજ કારણથી ગણવાની છે એક તો એકે બહારની સત્તાને તે વર્ગ તરફદાર હોય ત્યારે, અથવા તો જ્યારે પાદરી બીજે દેશથી આવના હોય અને રાજાથી અથવા બીજા અમુક મુરબ્બીઓથી (આશ્રય આપનારથી) ન નિમાતા, લોકો તેમને નિમતા હોય ત્યારે

અમીર વર્ગ—એ લોકોને રાજાએ દૂરના દૂર રાખવા એ સારૂં છે, પણ તેમને ઘણા નીચા પાડી દેવાથી રાજા સ્વતંત્ર તો થશે, પણ તે સહી સલામત ઓછો રહેશે તેની ગરજ જે કામ કરવાની હશે તે કામ કરવાને જોઈએ તેટલો શક્તિમાન નહી થશે મેં મારી ઈંગ્લંડની તવારીખમાં સુચવ્યું છે કે ઈંગ્લંડના સાતમા હેન્રીએ પોતાના ઉમરાવ વર્ગને ઉતારી પાડ્યો હતો તેથી તેના રાજ્યમાં ઘણી આફત તથા મુશ્કેલી પડી હતી; કેમકે એ વર્ગ અગરજો એ રાજધર્મનિષ્ઠ રહ્યો હતો તોપણ તેના કામમાં જે લોકો સામેલ નથા અને તેથી ખરૂં જોત (વસ્તુતા) રાજ્યનું બધું કામ તેને પોતાને કરવું પડયું હતું

તેઓના બીજા (ઉતરતા) વર્ગના અમીરના સંબંધમાં—તેઓનું મોટું વિખરાયલું હોયછે તેથી તેઓના તરફની ઘણી ધાસ્તી નથી કોઈ કોઈ વાર તેઓ મોટા અને અગત્યના વિષયો પર પોતાના વિચાર જણાવે એવા ભાખી લાગી વાતો કરે, પણ તેથી કંઈ નુકસાન થઈ શકતું નથી આ શિવાય તેઓથી ઉંચા વર્ગના અમીરો ઘણાજ બળવાન થાય તે માટે તેમના પ્રતિકાર તરીકે તેઓ ખપ લાગે છે, અને છેલ્લે સામાન્ય લોકોના, તેઓ નજદીકના ઉપરી છે તેથી તે લોકોના વિકાર તેઓ સારી રીતે નરમ પાડી શકે છે

તેઓના વેપારીના સંબંધમાં—તેઓ શરીરની પોરીનસ જેવા છે. આ

ને જો તેઓની ચઢતી ન થાય તો, એક રાજ્યને સારા અવયવ હોય પણ તેની નસો ખાલી હોય અને તેથી તેને પુષ્ટિ મળે નહીં એની બરોબર છે (એટલે એક રાજ્યમા કુદરતી ઘણાક ફાયદા હોય, પણ તેમને વેપાર થી વૃદ્ધ કરવામા ન આવે અથવા તેમા રોજગાર ન થાય તો તેથી રાજ્ય ને કંઈજ લાભ થતો નથી) વેપારીઓના માલપર કર (અથવા જકાત) ના ખનાથી રાજાની મહેસુલમા કવચિતજ ફાયદો થાય છે, કેમકે પેદાશ ત્યાંથી જેમ વધારે મળે તેમ ધનનાણામાથી અથવા તસુરમાથી ગેરતાભ થશે (એટલે દરવાજે નોકરો સુધી ખર્ચ હુચા દીવા જેવી અથવા રૂપિયો વહેતો મુકી પૈસો પકડી રહેવો એના જેવી વાત થશે) અમુક રકમોમા દર વધારવાથી આખરે વેપાર કમી થાય છે

તેઓના સાધારણ લોકના સબંધમા—જ્યારે તેઓના સરદાર (મુખી અથવા આગેવાન) મોટા અને બળવાન (જબરજસ્ત) હોય, ત્યારે અથવા તેઓના ધનમા કે રૂટીમા કે ખોરાક મેળવવાના સાધનમા આડ પડે તે વખતે કંઈ દહેશત રહે છે, નહીતર બીજી વખતે કંઈ પણ તેમના તરફનો ભય નથી

તેઓના સિપાઈના સબંધમા—જે રાજ્યમા સિપાઈ લોકો એક સમુદાય (જથ્થ) મા રહેતા હોય અને તેઓને બક્ષીસ આપવાનો ચાલ હોય તે રાજ્યના ધાસ્તી રહે છે ખરી આના સબંધમા આપણને તુરકી રાજાની હજુરના રખવાળ તથા રોમ શેહેરના પ્રીટોરીયન ટુકડીનો (રાજાના ચોકીદારનો) દાખલો આપે છે-(તેઓ લોકોથી ઘણી ધાસ્તી રહેતી હતી તે માલમ પડે છે) પણ કંઈ પણ બક્ષીસ ન આપતા જુદી જુદી જગ્યામા અને જુદા જુદા સેનાપતિના હાથ તળે માણસોને કવાયત આપવી તથા તેઓને શસ્ત્રથી સજ કરવા એ રક્ષણના સાધન છે અને તેમા ભય બિલકુલ નથી

રાજાઓ સ્વર્ગના પુરૂષો (મૂર્ત્તિ અથવા પદાર્થો) જેવા છે કે જેઓ સારો અથવા નરસો વખત આણે છે અને જેઓને માટે ઘણુજ માન રહે છે, પણ તેઓને આરામ (જેઓને ઘણી માન પ્રતિષ્ઠા મળે છે છતા,) બિલકુલ નથી રાજાને આપવાનો સઘળો બોધ ખરૂ જોતાં આ બે યાદ રાખવાના વાક્યોમા સમાયલો છે—"યાદ રાખ કે તુ મનુષ્ય પ્રાણી છે,"

અને યાદ રાખ કે તુ "પરમેશ્વર અથવા પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે ' એકથી તેની હકુમત ઉપર અંકુશ રહે છે અને બીજાથી તેની ઇચ્છા ઉપર ડાબ રહે છે (તેઓ મરણાધિન છે એવા સ્મરણથી તેઓની સત્તા વિષે અતિશય ગર્વથી ભરેલા વિચાર ઉપર ડાબ રહે છે, અને પરમેશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ છે અને તેથી તે મને માથે ભારે જોખમદારી છે એવા સ્મરણથી તેઓની મનોવૃત્તિ અંકુશમા રહે છે)

મેઘમાળા

પ્રાચિનકાળના જોતિષિયો અથવા અવલોકન કરનારાઓએ ગ્રહ, રૂતુ, કાળ, વર્ષની સ્થિતિ આદિના અનુભવથી, કે કુદરતના દેખાવ ઉપરથી સારાસાર ખેંચીને કોઇપણ વરસ કેવા પ્રકારનુ નિવડશે તેનો સારો અટકળે છે નવીક વેળાએ આ માર્ગે ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે ખેડુતો વિગેરે કુદરત સાથેજ જેમણે કામ પડેલુ તેવાઓ ઘણીક વેળાએ આ માર્ગપર આધાર રાખીને વર્તે છે, ને તેમનાજ અનુભવથી આવો નારો ચાલ્યો હશે એમ ધારવામા આવે છે ભડલી નામના એક જ્યોતિષિયે દુહામા વરસાનુ ફળ જણાવ્યુ છે તેમા જે પદમા છે તેવુ ગદ્યમા "મેઘમાળા" નામનુ એક પુસ્તક કવિ નર્મદાશંકરના પુસ્તક સંગ્રહમાથી હાથ આવ્યુ છે આ પુસ્તક ઘણુ નાહનુ છે તથાપિ તેમા લખેલી હકીકત થોડી ઉપયોગી છે, તેવુ ધારીને અમે અત્રે તે આપિયે છિયે પુસ્તકની ભાષા ઘણી કઠોર હોવાથી અમે તે અમારીજ ભાષામા લખીએ છે એમા જે લખેલુ તે ખરૂ છે કે નહિ તે વિશે જોતીષી અને અવલોકન કરનારાઓએ ખાત્રી કરવી જોઇયે

અથ શરૂ કરતા લખનાર જણાવે છે કે એક સમે શિ. પાર્વતિ કૈલાસ પર્વતપર વિરાજમાન થયા હતા તે વેળાએ નૃસિંહસોદર્યનો રંગ મહલાઇને બેસવા ઝરમર ઝરમર વરસવા લાગ્યો ત્યારે પાર્વતિયે કહ્યુ, 'પ્રાણનાથ, આ જગતમા આપ સર્વનો સંહાર કરતા ગણાયો છો, તો

મને જણાવશો કે જગતમા સારૂ વર્ષ ને નરસુ વર્ષ શી રીતે ગણવામા આવે છે?" શિવજીએ જણાવ્યુ કે, "હે પર્વતરાજદુહિતા! તમે આ ઘણો સારો પ્રશ્ન કીધો એ જાણવાથી જગતના જનોને પોતના સુખ વૈભવ માટે કયો માર્ગ લેવો તે સુઝી આવશે સૃષ્ટિકર્તા વિષ્ણુએ જે નિર્માણ કીધુ છે તેમા ફેરફાર કરવાને કોઈ સમર્થ નથી, પરતુ તેને માટેના ઉપાય નહિ લેવા તેવુ કોઇપણ કહેતુ નથી" આમ કહ્યા પછી શિવજીએ કહ્યુ કે પેહેલે વાદળા ઘેરાયના હોય, ધનગર્જે, તેમજ વાદલા લીલા, કાળા, તથા સ્વેત રગના હોય તેની વિગતી કહીશ મહા સુદ ૩ જે વાદળા હોય તથા મેઘગર્જના આકાશમા થાય તો જવ ધઉ મોઘા થાય. માહાસુદ ૫ મે વાદળી ઉજળી હોય તો દાણા વેચીને ધનનો સગ્રહ કરવો ને બલદ ને બીજ સવરી મુકવા માહા સુ° ૬ઠે મેઘગર્જના નહિ થાય તો કપાસ મોઘો થાય મહા સુદ ૭ મે આકાશ વાદળી નિર્મળી ન હોય તો મેઘની આશા નહી મહાસુદ ૮ ને શનિવાર હોય ને ચંદ્ર પાસે વાદળા નહિ હોય તો અષાડ માસમા વૃષ્ટિ થાય નહિ મહા સુદ ૧૫ મે આકાશ સ્વચ્છ હોય તો અનાજ સોઘુ થાય તેમજ અષાડ માસમા જે કઇ અન્ન પાછના વર્ષનુ હોય તો તે વેચી નાખવુ, કેમકે અનાવૃષ્ટિ થયા વિના રેહે નહી પણ એ પુર્ણિમાએ વાદના હોય તો વૃષ્ટિ નહિ થાય, અનાજ મોઘુ થાય, માટે વિચારવુ

હવે હોળી સબધી વૃતાત, હે પાર્વતી તને કહીશ હોળીપર પૂર્વ દશાનો વાયુ વાય તો સામુ વરસ કરકરૂ જાણવુ અગ્નિ કોણનો વાયુ હોય તો પાણી વિણા પૃથ્વિ પીડાય દક્ષિણ દિશાનો વાયુ હોય તો પખીડા અન્ન ખાય નૈરુત કોણનો વાયુ વાય તો પૃથ્વિપર દળ (સૈન્ય) દળાય પશ્ચિમનો વાયુ હોય તો સર્વ લોક સુખી થાય, ને અનપાણીની વૃષ્ટિ થાય વાવ્ય કોણનો વા વાય તો પૃથ્વિના રાજાઓ લડે, વઢે ને ઝગડે, સહાર મોટો થાય ઉત્તર દિશાનો વા વાયતો એટલો બધો વરસાદ થાય કે ડુગર પર્વતોપર પુષ્કળ અન્ન પાકે ઇશાન કોણનો વા વાય તો ઘેર ઘેર આનદ મગળ વર્તે

ફાગણ સુદિ ૨ ને રવિવારે ચદ્રમા દિસે તો મહાઉત્પાત થાય, રાજાઓ માહો માહે લડે, પ્રજા સમસ્તને ઉદ્વેગ, વાયુ સખ્તો વાય, વન

સ્પતિનો નાશ થાય, વનચર પશુ ઘણા મરે. મેઘ વૃષ્ટિ અલ્પ કરે, પૃથ્વિ દુખી થાય, છત્ર ભંગ થાય, પ્રજા પિડિત થાય, ને ગાન નિપજે તો તીડ ખાય સુદ ૨ ને ચદ્રમા દિસે ને સોમવાર હોય તો પૃથ્વીમા આનદ વર્તે, મેઘ અતિ વૃષ્ટિ કરે, અતિસે ભક્ષ પાકે, ગાય ભેસ દુધ ઘણુ કરે, રસ સોઘો હોય, વનસ્પતિ અનત ફળે, જળ ઝાઝુ હોય, રાજા પ્રજા સુખી, ને ગૌબ્રાહ્મણ ક્ષેમ હોય ફાગણ સુદિ ૨ ચાદગત ને મગળવાર હોય તો અગ્નિ પ્રકોપ, રાજા પ્રજા વિરોધ, અનની તાણ, પ્રજા અસુખી, ચોપગા જાનવર દુખી, રાતી વસ્તુ મોઘી, પૃથ્વીમા રૂધીરની પ્રભા વહે, નાના રાજા ગાહો માહે લડે, પૂર્વનો લોક સુખ માટે પશ્ચિમમા આવે, દક્ષીણદશામા ભય, વેપારી દુખી, બાળકને અસુખ, મલેચ્છમા વિરોધ, પાટણ નામના કોઈપણ નગરમા અસુખ, તાઢ ઘણી ને વરસાદ થોડો ફાગણ સુદ ૨, ચાદ્રગત ને બુધવાર હોય તો ભયાક્રાન્ત પ્રજા, રસકસ મોઘા ધાન્ય મોઘુ, ચોરોનો ઉપદ્રવ, વાયુ ઝાઝો વાય, સર્વ વસ્તુ સામાન્ય રીતે છ માસ ને સાડાત્રણ દિવસ મોઘી થાય, વનસ્પતી ઘણી ફળે, નેવજીર કારકુનોને પીડા હોય ફાગણ સુદ ૨, ચાદગત ને ગુરૂવાર હોય તો, પ્રજામા આનદ, મનુષ્ય વૃદ્ધિ, ધર્માસ્થા વધારે, વનસ્પતિ ઘણી ફળે, ગાય ભેસ સારી હાલતમા હોય, ને રાજા પ્રજા વચ્ચે બનાવ સારો રહે ફાગણ સુદ ૨, ચાદરાત ને શુકરવાર હોય તો તેનુ ફળ ઉપર જેવુજ છે શનીવાર હોય તો મહા ઉત્પાત થાય, પ્રજા અસુખી, રાજા અતિ દુખી, વાઘ ચોરનો ભય, અન વૃષ્ટિ થોડી, ને હીમ પડે

મેઘ વર્ણન મેઘ ચાર જાતના છે ઉજળો તે બ્રાહ્મણ, રાતો તે ક્ષત્રી, પીળો તે વૈશ્ય, ને કાળો તે સુદ્ર મેઘ મધુરો ગર્જે તો બ્રાહ્મણ, ઘણો ગર્જે તો ક્ષત્રી, ઉડો ગર્જે તે વૈશ્ય, ને પટપટ ગાજે તો શુદ્ર પેહેલે પોહોરે બ્રાહ્મણ, બીજે પહોરે ક્ષત્રી, ત્રીજે પોહોરે વૈશ્ય ને ચોથે પોહોરે શુદ્ર મેઘ ગર્જે છે

કારતક સુદ પડવાથી તે પાચમ સુધી આકાશમા વાયુ વરસાદ હોય તો જેઠ સુદમા વરસાદ વરસે, કારતક સુદ ૬ થી વાદળા હોય તો જેઠ વદમા વરસાદ થાય, કારતક સુદ ૧૧ થી વાદળા હોય તો જેઠ વદી

નેઋસે વરસાદ થાય, ને કારતગ ઉતરતા વાદળા થાય તો આષાડ સુદમા વરસાદ આને, ને કાગતગમા ગર્જના થાય તો બીજે વર્સે અન્ન ઠીક પાકે પણ જો કારતકમા વાદળ નહી તો વરસાદનુ દેવાળુ. સહી માગસર વદી ૪ ને દીને અશ્લેખા નક્ષત્રનો જોગ હોય તો આષાડ સુદ ૪ ને દીને વરસાદ થાય, માગસર વદી ૫ ને દિને મઘા નક્ષત્ર હોય તો અષાડ સુદી પાચમથી તે સાત દિવસ સુધી હેલી કરે. માગસર વદી સાતમે પુર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્ર હોય તો આષાડ સુદી છઠે વરસાદ થાય, તે ત્રણ દિન ચોપે ને ચારદિવસ પુષ્કળ, ને આઠમે દહાડે ઉઘાડ આપતા નેવમા નીર નહી માય તેવો વરસે પોષ સુદ ૭ મે વાદળા હોય તો જેઠમા ભયકર વાયુ વાય, ને તે પોષ તથા માઘમા વાદળા રેહે તો આષાડમા વરસાદ ઘણો થોડો, પણ શ્રાવણમા ઘણો પડે માગસર વદી આઠેમ નોમે ચિત્રાનક્ષત્ર હોય ને ઇશાન કોણમા વાદળ હોય તો ચાર ઘડીમા તુરતજ વરસાદ થાય; ને તેજ વરસાદ આષાડ સુદી આઠમે પડે માગસર વદી નોમે સ્વાતિ તથા વિશાખાનક્ષત્ર હોય તો આષાડ મા પુષ્કળ વરસાદ પડે. અપૂર્ણ

સંસાર દુઃખમયી કાં?

સંસારમા કોઇ પણ માણસ પોતાને પૂર્ણ સુખી અને વૈભવવાળો માનતો હોય એવુ કદાપિ બનતુ નથી, કારણ પોતાની પાસે જે છે તેનાથી અધિક મેળવવાની ઇચ્છા અને પ્રેમનો ઉમળકો માણસ માત્રને ત્રાસ અને કદાગ્રહો ઉપજાવ્યા વિના રહેતા નથી, અને તેમ થવાનુ મુખ્ય કારણ નિરાશા છે નિરાશા માણસના ભવિષ્યના ઉદયનો નાશ કરે છે એટલુંજ નહીં પણ વિચાર સુન્ય, આળસુ, અવિવેકી અને ચીડીયો બનવાનુ મુળ કારણ નિરાશા છે નિરાશાથી કુટુંબ, મિત્ર, નાત જાત અને સ્વદેશમા કલહ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉદ્યોગ પડી ભાગે છે અને આયુષ અલ્પ અને અર્થ રહીત બને છે નિરાશામા આટલા અવગુણ છતા નથી સમજાતુ કે પ્રત્યેક કામમા લોકો નિરાશાનુ દુખ હાથે કરીને

શા માટે હોરી લેતા હશો ! જય મળવો કે નિરાશ થવું એ શું માણસના હાથમાં નથી ? વડીલભર માનીયે કે ફળ મળીને આનંદ ઉપજવો કે ગેર લાભ પામીને નિરાશ થવું તેના ભવિષ્યના પરિણામથી માણસ પ્રથમથી વાકેફગાર હોતું નથી અને તેથી નિરાસ થયેલા માણસને દોષ આપવો મિથ્યા છે પરંતુ અંતઃકરણ તેમ માનવાને સાફ ના પાડે છે. કરેલા કર્મનું ફળ સારૂં કીવા માઠું નિપજવું એ માણસના સ્વાધિનમાં નથી, પણ માઠું ફળ નિપજવાથી નિરાશ થઈ હાથ જોડીને સુનકાર થઈ બેસવું એજ મહા નુકસાનકારક છે અને એવી નિરાશ થઇ રહેવાની ટેવ મહા પુરામાં બુરી છે પ્રભુપર શ્રધ્ધા અને પોતાના કૃત્યને દોષ આપવો એ થી અસ્વાભાવિકવૃત્તિથી ઉલટા ચાલવાનું પરિણામ નિરાશાને નામે મનોવૃત્તિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. "આપણા નસિબ !" આ બોલ નિરાશવૃત્તિમાં એવો તો ઘર કરીને રહે છે કે તે માણસના મનને આથી પાછી કે ઉચી નિચી નજર બિલકુલ કરવા દેતો નથી અને તેથીજ કપાળમાં ટપલા મારીને પોતેજ પોતાના જીવતરને ગળપામણું કરેછે પશુ પક્ષીમાં સારાસાર વિચાર બુદ્ધિ હોતી નથી તેથી તેઓને માણસોના કરતા ઘણુંજ થોડું મન દુઃખ હોયછે ઘાસ કે ચારો નહીં મળ્યો અને કડકડની ભુખ લાગી તો તેની વેદનાયે પશુ-પક્ષી વગવળતું જણાશે, પણ છોકરા દુર્ગુણી નિપજ્યો, ઘેરની વ્યવસ્થા બરોબર રહેતી નથી, પ્રિયમિત્ર દુઃખ પામેછે અને મહા ઉદ્યોગે રાતને મારા એક કરતા છતા પણ ભુખમરો ને નિર્ધનતાનો નાશ થતો નથી, એવો ભાવ અને પેટ માત્ર માણસને ઉપજેછે તનદુઃખમાં પશુ પક્ષી, ઇતર પ્રાણીઓ અને માણસો સરખા છે, પણ મનદુઃખ સમજવાની શક્તિ જગતકર્તાએ માત્ર માણસમાંજ મુકેલી છે એટલુંતો સિદ્ધ થયું છે કે દુઃખને અંતે સુખ છે અને દુઃખની કીમત સમજ્યા વિના કદીપણ સંસારમાં કોઈ પણ માણસ સુખનો અધિકારી થયો નથી અને થશે નહીં સુખમાં સંતોષનો સમાવેશ થતો નથી, કારણ સુખ મળતા પણ તેનાથી વિશેષ મેળવવાની ઇચ્છા, સંતોષને માણસના મનોભાવમાં જગ્યા આપતી નથી જો સુખમાં સંતોષ હોતતો સુખની પરિસીમા થઇ રહેત અને તેવી આખરે તેની ખરી કિંમત અને બોધ કોઈના પણ ધ્યાનમાં કાયમ રહી રહેતનહી એટલુંજ

નહીં પણ સુખ એશુ છે અને કોણે આપ્યુ ? આ પ્રશ્નનો આધાર અને સિદ્ધાંત પ્રભુપર નહી રહેવાથી અનિશ્વરવાદી લોકોનો સમુદાય જગતની સુંદરતા અને ઐશ્વર્યને ભુલી ગયા વિના કેમ રહે વારૂ? સારે આપણે કબુલ કરવુ જોઈયે કે સંતોષમાંજ સુખ સમાયલુ છે "થોડામા મિઠાશ અને દૂરથી ડુંગર રળિયામણા" એ કુદરતી રસજ્ઞાન–અને એના રસજ્ઞાનનો કુદરતી રીતેજ અભાવ થવાથી સંતોષનો નાશ થાય છે અને સંતોષ નાશ થવાથી જેને આપણે સુખ માનતા હતા અને જેમા આપણે રાજી રહેતા હતા તેવા પદાર્થ આપણને કડવા ઝેર અને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે તાત્પર્ય એટલુજ કે નિરાશામા પણ જો સંતોષ રહેતો હોય તો નિરાશાનું દુઃખ વધારે ઈજા કરી શકતુ નથી 'અરે પ્રભુ હવે શુ કરૂ?' અને 'જખ મારી ફરી પ્રયત્ન કરીશુ–ઘોડે ચડે તે પડે' આ બને વાકયોના જેમ અર્થ નિરાળા છે તેમ પરિણામો નિરાળા છે એક થપડ મારીને મનમા હજારો વિકારો ઉત્પન્ન કરી સંસારને ઘડીમા વિષરૂપ બનાવે છે અને બીજુ નિત્યક્રમે લાગવાને ઉશ્કેરી સુખને શોધી લાવે છે

પારકાની અછત અને પોતાના દુર્ગુણ કોઈ પણ માણસને જણાતા નથી, તેથી પારકાને પોતાના કરતા અધિક સુખી સમજીને ખાલી ખેદ અને સંતાપ કરી પોતાની જીદગીને ધિક્કારેછે કીંવા તેની ઈરષા કરી તેના ઉપર ઉપરના સુખનો નાશ કરવાને મથે છે આથી પોતાનો અમુલ્ય કાળ એળે ગુમાવી અનેક નુકસાન ખમી ખુવાર થાય છે પણ આંખ ઉઘડતી નથી કે સંસાર મોહક છે જેવુ આપ તેવુ જગ, એમ સમજવામા નથી આવતુ એજ મોહક સંસારનો મહિમા અને મહત્વ જે ઉપર ઉપરનો ભપકો અને લખનખા નિહાલી આંખ અચરત પામે છે અને હૃદયને તેવા થવાને ચોકાવે છે પણ તેવા થવામા હજાર વિઘ્ન નડશે કીંવા તેવા થયા પછી પરિતાપ પામવો પડશે એમ પ્રથમથી વિચાર થતો નથી અને તેથીજ માણસ ઘોટાળામા પડે છે કે સંસારમા સુખ છે કે દુઃખ છે? દુઃખથી સુખ મલે છે કે સુખમાજ દુઃખ સમાયલુ છે? ઉમેદનો ઉમળકો અને આશા એ મન દુઃખના વાસ્તવિક કારણ છે કે સુખના રૂડા સાધનો છે? પોતાના દુર્ગુણો સમજવામા આવતા હોય તો

પછી સદ્ગુણની પ્રશંસા કોણ કરે ? ખરૂં ખોટું ને સારૂં નરસું પારખવાની માણસમાં ઇશ્વરદત્ત વિચારશક્તિ છે, પણ ખરાને ખોટું, ને નરતાને સારૂં માનવામાં ઢગધડો રહેતો નથી અને આદતમાં આનંદી રહી પોતાની મહતા વધારવાનો મીથ્યા મમત, અનેક દુખો ખમવા છતાં મુકી શકાતો નથી તેથી પોતાના દુર્ગુણો પરિપકવ થઇ વિત હિતને ઉદરની માફક કોલી ખાય છે.

કંટાલીને તન અને મનની મેહેનતને ઘણા માણસો દુખ રૂપ ગણે છે જો એમ છે તો પછી આળસુને જગત કેમ ધિક્કારે છે ? વધારે તો શું પણ આળશું પોતેજ પોતાનું જીનતર અર્થ વિનાનું ગણીને ઉદાસ શા માટે રહે છે' જો કે ઉદ્યોગે લાગવાની પગથીઓને એકાએક શોધી શકતો નથી અને શોધે છે તો થોડીવારમાં કંટાલીને પાછો જેવોને તેવો બને તથાપિ જગતમાં કોઇ પણ માણસ એવો નહીં મલી આવે કે કોઇ પણ વાતથી તેનું મન દુખાયજ નહીં, "હાથના કર્યા હૈડે વાગે," એ કહેવત પ્રમાણે પોતાની કરણી પોતાને નડે છે અને એજ કુદરતી નિયમ વિરૂધ્ધ વરતવાનું ફળ કીવા અપરાધની શિક્ષા છે. દરેક માણસના સુખદુખનો આધાર તેના વર્તન ઉપર રહે છે. પોતાના સંસારને સુખમયી કે દુખમયી બનાવવો એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. ગમે તેવી આપદાઓ આવી પડે પણ નિત્ય કર્મ ધ્યાન લગાડી પ્રભુપર શ્રધ્ધા અને દુખમાં પણ સંતોષ રાખવામાં આવતો હોય તો કોઇ એમ કહેનારો માણસ નહીં મલી આવે કે સંસાર દુખમયી છે ? ઘરમાં બાઇડી મળતા સ્વભાવની નથી, ભાઇયો નિત્ય લડે છે, પૈસાની ભીડ અને કરજનો કકળાટ કંઇ ઓછો નથી, માટે હે ભલા પ્રભુ, મૃત્યુ આપે તો વધારે સારૂં ! આવા ઉદગારો બોલનાર માણસ તરફ દયાની નજરે જોવા કરતાં વાજબી રીતે તેના તરફ ધિક્કાર બતાવવો જોઇયે બાઇડીને ભય અને ક્ષમાથી કેળવી સદવર્તનનું શિક્ષણ આપવું, ભાઇયો સાથે સંપ-સલાહથી વર્તવું, ઉદ્યોગે લાગવું અને થયેલું કરજ ફેડવું ને નવું નહીં કરવાને કાળજી રાખવી ઇત્યાદિ બાબતો હૃદયમાં કોતરી રાખી હોય તો પછી ઘરમાં કળિયુગ પગ પેસારો કરી શકશે કે ?

માણસના મનથી સંસાર અસારો થઇ પડવાના જગતમાં અનેક

કારણો બને છે. ભાઈ, બાઈ અને સ્ત્રીને દુરાચારી દેખી તેઓને સુધારવાના ઈલાજો નહીં કરતાં પણ ક્ષુલ્લક થઈ ભમતા ફરવું, ક્રોધીષ્ટ થઈ પોતાનો જેનાપર અપાર પ્રેમ છે તેની વસ્તુ પ્રાપ્ત નહીં થવાથી હૃદયમાં પ્રવર્તેલી નિરાશાથી અવટાઈ અવટાઈને અંદરથી બળી મરવું,' વગેરે વિકારો નિપજવાનું ઉંડું મૂળ પોતાના અવગુણો છે, અને તેવા અવગુણોનો પરિતાપ પામી પાછળથી જેઓ શુદ્ધિપર આવે છે તેવા માણસોના નસીબમાંજ સુખ નોંધાયલું છે એમ જ્ઞાનીયો માને છે અને અનેક પ્રમાણે મનાવતા આવ્યા છે. અનીતિનો તિરસ્કાર કરવો, પણ તિરસ્કારથી તેને ઉત્તેજન મળે એવું આચરણ રાખવાથી ઉલટો બિગાડો વધતો જાય છે. નિરાશાથી હૃદયમાં દુઃખાગ્નિના ભભુકા નિકળતી વખતે માણસે મનનિગ્રહ રાખવાની જરૂર છે. મન ભટકતું હોવાથી વખતે સારી વાતથી રડે છે અને નરતી વાતમાં હર્ષ પામે છે. વખતે અનાચારમાં આનંદ માને છે અને સદાચારને ધિક્કારેછે, માટે તેને કબજામાં રાખવાને નાનાથી મોટા સુધી તમામ જનોએ એક સરખું મથવું જોઈયે. મનોનિગ્રહ રાખવો અને થોડામાં ઘણું માની લેવું—એટલે હરેક વાતમાં સંતોષી થઈ રહેવું એના જેવું જગતમાં બીજું એક પણ સુખ નથી. સંસારને દુઃખમયી ગણનાર માણસો કેવળ ભ્રમનામાં ભટકે છે. તેઓ ચલિત અને ડગમગતા મનડાથી સુખછતાં દુઃખ માની લે છે અને પોતાની આયુષ્ય, પોતાનું ઘર અને સંસારને હાથે કરીને નિર્માળ બનાવે છે. નિરાશા એ ભવિષ્યના સુખનો નાશ કરનાર છે, પણ નિરાશ થતા હજારો માણસો હરેક કાર્યમાં આપણી દૃષ્ટિયે પડે છો દુઃખને અંતે સુખ છે, પણ દુઃખમાં ડુબતા ને રડતા—ભુમબરાડા પાડતા લાખોને આપણે નિહાળિયે છીયે! પોતાના વર્તનથી આજુબાજુના બીજા સંજોગથી કહો, પણ એવા અનેક કારણોથી માણસોનો મોટો જથ્થો સંસારને દુઃખમયી માને છે! ત્યારે પછી હરેક કામમાં ફરી પ્રયત્ન કરી ફતેહ મેળવનાર, નાના પ્રકારના દુઃખો ભોગવી સુખનું સંશોધન કરનાર અને છાતી ઠોકીને સંસારને સુખમયી કહેનાર અને પૂર્ણ સુખ વૈભવ ભોગવનાર માણસો શું આ જગતમાં નહીં મળી આવશે? દુઃખ પોકારનાર માણસ બીજા માણસની છલ્લીને સુખી સમજે છે અને તેવા થવાના પ્રયત્નો કરવાની વાતનો એક બાજુએ

નહી, પણ ઇર્ષાવી ગાહનુ ઓપીચદન કરે છે જગતમા સુખી ને દુખી બને પક્ષના માણસો મળી આવે છે. હરેક વાતમાં હરિ પ્રયત્ન કરી નિરાશાને હાથી કાહડી સતોષી થઈ રહેનાર તે સુખી અને નિરાશાથી ઘવરી હાથ જોડી બેસી રહેનાર અથવા હરેક કામમા પેટ બળતા, કદાગ્રો અને ક્રોધ ઉપજાવનાર માણસ બહુધા દુખી હોય છે. અર્થાત સુખ એ મનનુ મહાત્મ્ય અને મન જેમા આનદી રહે છે તેજ સુખ સમજવુ-સસારને દુખમયી કે સુખમયી બનાવનાર મુખ્ય વર્તન છે રૂડા આચરણથી સુખ પ્રાપ્તિ થાય છે અને સુખ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે સસાર દુખમયી ગણી શકાયજ નહી, છેવટે તાત્પર્ય એટલુજ કે પોતાને જે મળે છે તે કરતા અધિક મેળવવાની ઈચ્છાને નિયમિત બનાવી તથા પ્રેમી લાગણીને સતોષી બનાવી ઉદ્યોગી ને મનોનિગ્રહી થઈ રહેવાથી ગમે તેવા તન અને મનના દુખોનો નાશ થાય છે અને તેથી સુખ સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ થઈ છેલ્લે એમ પણ કબુલ કર્યા વિના ચાલતુ નથી કે સસાર દુખમયી નથી પણ કેળવતા આવડે તો સુખમયી છે.

મનોરજન આખ્યાયિકા.

પુરૂષ ગમે તેટલો પોતે વિદ્વાન હોય, પણ તેને વખાણે નહીં ત્યા સુધી તે લોકમાન્યતાને પાત્ર થતો નથી. જુઓ કે, સૂર્ય પોતે તેજસ્વી છતા કિરણના અધિષ્ઠાન સિવાય તેનો પ્રકાશ બહાર પડતો નથી!

ગાયને ઘાસ નાખીયે તો તેનાથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સર્પને દૂધ પીવરાવવાથી તેનુ વિષ બને છે, એટલા માટે દાન કરતી વેળાએ પાત્ર અપાત્રનો પ્રથમ વિચાર કરીને પછી દાન કરવુ

જે ધનતૃષ્ણાનો દાસ છે તે જગતના સર્વ લોકનો દાસ બને છે. અને આશા જેની દાસી છે એટલે ધન પ્રાપ્તિ કરવાને જે કેવળ ઉદાસીન રહે છે તેનુ હાસ્ય સર્વ લોક કરે છે

કોઈ એક ભક્ત શિવને કહે છે,—હે ત્રિલોચન! દોષાકર (દોષમયી-ચદ્ર) તો તારા શિરપર છે, કઠમા સર્પ ગુછળાયલો છે, તારી સખી

પાષાણની (પર્વત કન્યા–અને એટલા માટે કઠોર હૃદયની)છે, અને ઘરના મહવિશ્વાસુ સેવક તો પશુ (નદી–પોઠીયો)છે એટલુ છતા તુ પણ આખો મીચી રહીશ (ધ્યાનસ્થ રહીશ) તો હે દીનબંધો! મારૂ દુખ તને કોણ આવીને કહેશે?

દુષ્ટ માણસે સોગનપૂર્વક કહેલા અક્ષરો પાણીપરની રેખા સરખા સમજવા, પણ સજ્જનનુ સેહજ બોલેલુ વચન પથ્થરપર કોતરેલા દસ્તાવેજ પ્રમાણે સમજવુ

ઉદ્યોગ, કનક, ખુજલી, જુગા, મદ્ય, પરસ્ત્રી, ભોજન, સુસ્તી અને નિદ્રા, એ સર્વને જેટલા સેવિયે તેટલા વધે છે

આકાશમા એતરફ પુષ્કળ નક્ષત્રો અને તારાઓનો પૂર્ણ ઉદય થઇને તે ચળકવા લાગ્યા છે, પણ તેથી રાત્રીના ઘેર અધારાનો વિનાશ થશે શુ? શુ સમુદ્ર ભરતીથી ઉછળશે? કીંવા તૃષિત જે ચકોર તેના મનનુ તેનાથી સમાધાન થશે શુ! માટે અહો સુભિન ચદ્ર! કેવળ તારોજ ઉદય, ભુવનતાપ નિવારવાને અપેક્ષિત યોગ્ય અને શ્લાઘ્ય છે!

જ્યા સુધી સિંહ નિદ્રિસ્ત રહીને ગુફાનો આશ્રય લેછે ત્યા સુધી ભલે આ સ્વચ્છદપણે સચાર કરનારા હરણો ચારે તરફ ફરતા ફરો, પણ તે જાગૃત થઇ વિકાલ સ્વરૂપે બહાર પડે ત્યારે માત્ર તેની એકજ ગર્જના સાભળી એ મૂઢ મૃગલાઓ ટીધાયે રહો એટલે બસ!

વિરહિણીનુ વર્ણન–હથેલીપર મસ્તકને એક બાજુએ ટેકવી, ખભાપર છુટા કેશ વિખરાવી, પરવાળા સરખા ઓષ્ઠપર ટચલી આગળી અરાડી, ઉત્કંઠાને લીધે દીર્ઘ ને ઉષ્ણ નિશ્વાસ નાખનારી અને વિરક્ત થયેલી, એવી તે સુદરી કેવળ તારા નામનુ રટણ કરતી ને અશ્રુપાત કરતી વારવાર દરવાજા તરફ નિહાળેછે!

જ્યારે સીતાએ તિરસ્કાર કરવાથી અસ્વસ્થ થયેલો રાવણ વિરહ શૈયાપર મદન પીડિત થઇને તળવળતો હતો, ત્યારે તેના દ્વારપાળો ખડાર જઇને દેવ લોકોને ધમકાવતા હતા કે–હે બ્રહ્મદેવ! આ અધ્યયનની વેળા નથી, બહાર મુગો થઇને બેસ, એ બ્રહસ્પતી! મુર્ખ પ્રમાણે બડબડ કેટલી કરેછે,' આ કંઇ ઇંદ્રની સભા નથી, તારૂ પાંડિત્ય જરા પુરૂ કર, હે નારદ! તુ તારી વિણા વજાડવી બધ કર, અહો તુબુરૂ! સ્તુતિ, પાઠ

સધ્યા બધ કર, કારણ કે મહારાજ રાવણરાયનુ હૃદય સીતાના તિરસ્કારથી એવુ તો ભેદાયલુ છે કે તેને કશામા ચેહેન પડતુ નથી !

આ મૃગનયના પોતાના કુચરૂપ કાચન પર્વતને જોકે પોતાની રૂપાળી સાડીના વિશાળ પાલવથી ઢાકે છે, તોપણ વાહ, તેનો ગૌરવ પુન પ્રગટ થયા વિના રેહેતો નથી, સારાશ સ્વભાવથી જે ઉન્મત્ત હોય છે તેનાથી કદીજ અપમાન સહન થઈ શકતુ નથી

જગત્રાતાના ચક્ષુ જે તેજસ્વી સૂર્ય, કે જેના પાદ (પગ-કિરણ) પર્વતાદિયે શીરમુકુટ તરાકે માન્ય રાખ્યા તેને કેવળ ક્ષણુ માત્ર ગહુએ ગળી જવાથી આહા કેવા તે કેટલા ચમત્કાર થયા પતગીયાઓ ચળકવા લાગ્યા, આકાશમા તારાઓ-ઉદય પામી તરૂણીની કાળી સાડીમા સોનેરી બુટા પ્રમાણે શોભી રહ્યા, ગિરિકદમા છુપાયેલુ અધારૂ આગળ આવવા લાગ્યુ, ને વધારે શુ કહેવુ, પણ શુદ્ર રાત્રુ ઘુવડ પણ જાગૃત થયુ

મહા શ્રીમત, દાતા અને સત્પાત્ર એ ત્રણે ઉપનામો એકજ માણસ ધારણ કરેતો તે ઉત્તમ ખેતરમા ઉત્તમ બીજ પ્રમાણે રોપવાથી દેવ પ્રમાણે તેની પુજા, પ્રશસા અને કીર્તિ ગવાઇ છવાઇ રહે અને તે મૃત્યુ લોકમા રહીને પણ સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરે

હે માતા કવિતા ! તુ જે દીગતમા ભ્રમણ કરનારી અને રસિક જનોના હૃદયમા આનદ ઉપજાવનારી છે, તેને હુ ભોજ રાજાના નગરમા લઈ ગયો. પણ ત્યા અકસ્માત, ખલરેદન રૂપ રાફડામાથી લોભ રૂપ નાગણી નીકલી આવી તેણે તને દશ કર્યો અને તારો અત થયો ! હરહર !

માણુસ માણુસની બુદ્ધિ નિર નિરાળી હોય છે, કુડ કુડમા નિર નિરાળા પ્રકારના પ્રાણીયો હોય છે, દરેક જાતીના નિરાળા આચાર હોય છે અને નિરનિરાળા લોકોની નિરનિરાળી ભાષા હોય છે તો કહો જોઈયે વારૂ, એ સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય કે કરણી તેની પાર ઉતરણી ? નહી-સૃષ્ટિ સૌંદર્યજ

વિધવાનો સંદેશો.

ગરબી.

(ઓધવજી સંદેશો કેજે શ્યામને-એ રાગ)

રે ચંદા આ સંદેશો મુજ સ્વામને,
કે'જે હું દુખીયારીની ધરી દાઝજે,
જેવું તું દેખે છે તેવું દાખજે,
તમવિણ વ્હાલા ગયા રામના રાજ જો રે ચંદા
જે હાથે હું પાનની પટ્ટી આપતી,
તેની આજે ચુડી રૂપ ચપરાસ જો,
આપની પૂઠ થશે સૈએ ભેળા મળી,
છિનવી લઇને વરતાવ્યો છે ત્રાસ જો રે ચંદા
અંબોડો લઇને મુજને બોડી કરી,
રોજલ છોડવિ દિધિ હજામને હાથ જો,
તમ બેઠે જે અદબ રાખતી સર્વની,
તેના આજે થાય હાલ આ નાથ જો રે ચંદા
નિરખતા શણગાર તણો અંબારને,
મારા સમ જો અંગ ઉઠે અંગાર જો,
આ સંસાર હવે લાગે છે આકરો,
પ્રભુ! હવે છોડવતો તુજ આભાર જો રે ચંદા
ક્યાથી ક્રુર ચડી આવ્યો મુજ આંગણે,
મે નહોતો કે એવો કિધ અપરાધ જો,
કે હું અબળાને આ ભરદરિયા વિષે,
રોતી રાખી હરી ગયો મુજ નાથ જો રે ચંદા.
ગોરોમા ગૌરી પાસે મે આપને,
માગી લીધા હતા હેતથી ખાસ જો,

તે વાતો સાંભરતાં દાઝે કાળજું,
શા વાધે હરિ હરિ લૈ પાડયો સાસ જો રે ચંદા

સગાં સહોદરનો મોટો સમુદાય છે,
સાદરથી તે સદૈવ રાખે ભાવ જો,
સમોવડી સખિયોના ટોળે ગીઝવે,
પણ સામક વિણ સૂની સેના સાવ જો રે ચંદા.

હું અભાગનું જોબન ખીલ્યું જ્યારથી,
ભોળવનારા આપ થયા વીદાય જો,
ત્યારે મારે એમ મનેથી માનવું,
રૂપની છાયા રૂપ મહીંજ સમાય જો રે ચંદા

સાજ પરે સઘળા ઠેકે છે બાગીએ,
પ્રેમે વળતા રથ નિરખવા કાજ જો,
હાય! બગાડયું હવે મરવું મારૂં.
છીનવી લીધું હું નરીખતું ગજ જો રે ચંદા

પોપટજી તમ વિણ સૂનું આ બાજર,
એકલડી હું છળી મરૂં છું દીનજે,
આમ અનાદર કરશો નાથ ઘટે નહીં
આ શી અબળા ઉપર આવડી રીશ જો રે ચંદા.

ભણકારા વાગે રે જાતાં મેડીએ,
જ્યાં ત્યાં જોવું સુંદર શ્યામ સ્વરૂપ જો,
સમ સમ મારૂં ભીતર રે ભેદાય છે,
ત્યાગ મારૂં નથી કોઈની હુંર જો રે ચંદા.

બળો મેડિ ને બળો માળીયા ઓપતા,
બળો ઢોલીયા બળો રિટોના ખાટ જો,
બળો બળો રે બળો બળે સહુ બળો,
પિયુ વિણ મારૂં સઘળું બારવાટ જો રે ચંદા

જેવી રોળી રડવડે છે તેવી હરી,
સંદેશામાં સોંપું છું મુજ શ્યામ જો,

રીમ રખે રૂદયામા કયજી લાવશો,
દુખની મારી બોલી છુ હુ આમ જો રે ચદા
નાથ વિનાની નારી નિત્ય ટળવળે,
અનાથ સામુ જોજો દીન દયાળ જો,
મમ રાજાને કરજો વિનતિ એટલી,
રોવામા પણ આપની રાખે ઉદાસ જો રે ચદા

એમ. એમ. ઝવેરી.

પ્રેમ પરિણામ

(ગદ્ય અંગ્રેજી ચાહ)

ત્યારે આવ છુરી! આ મૃત્યુ સમયે તુ મારી સહિયર છે તારૂં આલિંગનજ આ વખતે મને માત્ર વિનતિ કરવા જોગ છે તુ હવે મારો નાશ કર છુરી! તારી મેહરબાનીથી આ દુખભર્યો ભવસાગર હુ તરી જઈશ ખરી, પરતુ હુ આ સમાજમા જે કીર્તિ રાખી જાઉં છુ તે લોકો ધિક્કારની સાથે સાભળશે, મારૂ નામ ધિક્કારનુ સ્થાન થશે, પાપની ઉપમાનુ સ્થાન થઈ રહેશે મારી આ અપકીર્તિ, આ પાપ, આ કલક, આ રોમાચિત વ્યવહાર જે સાભળશે તે દૂર ભાગશે મારૂ આ કલકિત નામ જ્યા ઉચ્ચરવામા આવશે ત્યા લોકો કાનમા આગળી નાખીને દૂર જતા રહેશે તેથી પણ હુ કાયર નથી મારે તેજ સત્કાર છે મૃત્યુના પછી ચાહે તેમ થાઓ, પરતુ જીવનમા અત્યારે જે દુખ સહન કરૂ છુ તે તો હવે સહન કરવુ પડશે નહીંજ

ત્યારે આવ છુરી! તારી સહાયતાથી આ પાષાણ-દેહમાથી પ્રાણ વાયુ દૂર કરી નાખુ! છુરી! મારા આ બોજવાળા જીવનની તુજ માત્ર સહિયર છે મારા હાથમા હવે તને રોકવાની જરૂરજ નથી, તુ મારા હૃદયમા પ્રવેશ કર જે પાષાણ હૃદય એટલા દુકર્મમા સમર્થ છે. તે અહો છુરી તારી મદદથી પણ દૂર કરી શકાય તેમ નથી શુ! તમે પણ શુ બળહીન છો! આ ધારવાળી છુરીનો તમે જોરથી મારી છાતીમા પ્રવેશ

કરાવી શકશો કે નહિ? જે હૃદયના પ્રપંચથી પ્રાણનાથ! તમોને ચિરકાળ અશ્રુજળમાં બોળીને સંસાર ત્યાગી બનાવ્યા છે, તે હૃદયના આજે સ્વહસ્તે કડક કડકા કરીશ પ્રાણેશ્વર! હૃદયેશ! હું ભિખારીનું રતન! જીવિતેશ્વર! તમોને શું કહું? કેટલી વાત કહેવાની છે! પરંતુ હમણાં જો તમારી મુલાકાત થાય તો કોઈ વાત કહી શકીશ નહિ હું શું મોઢું લઇને તમારી આગળ વાત કરૂં? તમોને કંઈ કહેવાનું મોઢું નથી ત્યારે તમારા ઉદ્દેશથી જીવિતેશ! બે ચાર વાત ન કહેતાં આ પાપ-પંકિલ દેહ વિસર્જન કરી શકતી નથી હે દયામય વિધાતા! હે વનગરગણ! હે વનસ્પતિ સમૂહ! તમોને જો કોઇને પણ આવી પાપીણીની વિનતિ સ્વીકારવાની પ્રવૃત્તિ થાય તો મારી આ છેલ્લી અવસ્થા દયા કરીને એકવાર પ્રાણનાથને જણાવજો

પ્રાણનાથ! હું તો જાઉં છું. આ સંસારમાંથી મારૂં આ પાપ નામ તો ભુંસી જશે, આ પાપ પંકિલ દેહ તો અલ્પકાળમાં પ્રાણહીન થશે, હું જે કીર્તિને માટે જન્મી હતી તેનો તો હમણાં છેડો આવશે આ અંત કાળે, આ મરણકાળે મારી આટલીજ પ્રાર્થના છે કે આ જીવનમાં જે થયું નથી તે પરજીવનમાં બને એટલે બસ. બીજું કંઇ હોય અથવા ન હોય તથાપિ નાથ! નરકમાં રહીને પણ એકવાર પણ તમોને જોઈ શકું તો તે નરકમાં પણ હું સ્વર્ગના કરતા વધારે સુખ મેળવી શકીશ. બીજું પ્રાણેશ્વર!—બીજું શું વધારે કહું! ક્યા મોઢે તે વાત કહું! 'પ્રાણેશ્વર! તમો કરુણાસિંધુ છો, તમે આ પાપીણીના દોષ ક્ષમા કરવા ચાહો તો કરી શકો—પરંતુ નાથ! હું તો ક્ષમાને યોગ્ય નથી દયામય! શું મને ક્ષમા કરશો? હૃદયેશ! જો પ્રવૃત્તિ થાય, આ પરિતાપિનીની પાપરાશિ ભુલી જશો નહિ, ભુલી જવું અસંભવિત છે. ક્ષમા કરજો તમારા ચરણમાં વારંવાર પ્રણામ કરીને, તમારૂં પવિત્ર નામ સ્મરણ કરીને તમારી મૂર્તિનું ધ્યાન કરતી કરતી હું સ્વદેહને આત્મજીવન વિનાન કરીને મારા આ ઘોર પાપનું જો પ્રાયશ્ચિત સંભવે તો તેજ છે કે હાથ તૈયાર થાઉં છું આવ

—નાથ ક્ષમા-એ-હ—

ઉપયોગી નોંધ

હિંદુઓ સહવાર પડતા પોતાના દાત, દાતણુ, રાખ, મટોડી કે કોઇક તેવા બીજા પદાર્થથી ઘસીને સાફ કરે છે, ને તેમા સ્વચ્છતા શિવાય બીજુ કઇ કારણુ નથી એટલુ છતા કેટલાકોએ તેને માટે આ પ્રમાણે તર્ક શોધી કાઢયો છે.–જ્યારે મહમદ ગીઝનીએ સોરઠી સોમનાથપર સ્વારી કીધી ને તે જીતી લીધુ, ત્યાર પછી સોમનાથના શીવલીગના ભાગીને તેને ચાર કકડા કીધા આ ચારમાના એક કકડાનો તેણે ચુરો કરાવ્યો, ને કંઈક દાવપેચથી તે ચુરો હિંદુઓને ખાવા આપ્યો તેમ થયા પછી મહમદનુ કાવત્રુ જાણવાથી પુર્ણ પશ્ચાતાપ દર્શાવવા હિંદુ ને તેમના વંશ વારસો, દેવના ભક્ષ માટે દાત ઘસીને તે પાપનો નાશ કરે છે પણ સવાલ એ થાય છે કે સોમનાથના લીંગના ભક્ષ પેહેલા હિંદુઓ તો દાતનુ મજન કરતા હતા, ત્યારે તેનું કારણ શુ ?

અમેરીકાના સેન ફ્રાન્સીસકો નગરમા ખુબસૂરતીના વીમાને માટે ૧૮૬૮મા એક કપની ઉઘાડવામા આવી હતી તેની મુખ્ય મતલબ એ-ટલીજ કે સ્ત્રીઓના સૌંદર્યનો વિમો ઉતારવો, ને તેની હદ તેમના ૩૦માં વર્ષ સુધી હતી એ અરસામા જો સાંદર્યની શોભા, રોગ, અકસ્માત કે બીજા કારણથી ઘટે ને લાવણ્ય લુપ્ત પડી જાય તો વીમા કપની વિમા ની રકમ આપે આ પ્રમાણે કરવાથી આ કપનીમા, ૧૮૭૦ મા ૬૦૦ સ્ત્રીએ વિમો ઉતરાવ્યો હતો

ઇંગલડમા દરવરસે ૧૮૦૦૦ છુટાછેડાના કેસો કોરટમા આવે છે–લડનમા દરરોજ ન્યુસપેપર વેહેચનારાઓની સખ્યા ૧૩૦૦૦ ની છે ખોટી આંખો પેરીસમા ઘણી બને છે, પણ ૩૫૦ માણસો ખોટી આ-ખનો ઉપયોગ દર અઠવાડિયે કરે છે આવા ૧૭ કારખાના છે, ને તેમા ૩૫૦ માણસો કામે લાગેલા છે

શાતતા એ સભ્યતાના સબધમા સોનાની ગરજ સારે છે ઉપકારને બદલે અપકાર કરવામા શોભા નથી, પણ તે જક્ષની પ્રકૃતિ બતાવે છે,

ઉપકાર સારૂ ઉપકાર કરવો એ તો મનુષ્યને ધર્મજ છે, પણ અપકાર સારૂ ઉપકાર કરવો એ દૈવી સદ્ગુણ છે મન કેળવવા કરતા આત્મા કેળવવો અવશ્યનો છે, માટે મન કેળવવા પેહેલા આત્માને અવશ્યનો કેળવજો કમનસીબને તાબે, જેતુ સુક્ષમ મન છે, તે થાય છે, પણ જે ઔદાર્યતાનો આત્માજ તે કમનસીબથી શ્રેષ્ટતાને પામે છે ને એવુ સાભળ્યુ છે કે જેની પાસે પૈસા છે તે વધારે સુખ-વૈભવ ભોગવે છે, પણ જેની પાસે સતોષ છે તેતો પરમ સુખીજ ગણાવો જોઇયે તમે જો કોઇપર સત્તા ભોગવવા માગતા હોવ તો તમારા દુર્ગુણપર ભોગવજો, કોઇને અકુશમા રાખવા ઇચ્છતા હોય તો તમારી પચેદ્રિઓને અકુશમા રાખજો-ક્રોધ તજવા ઇચ્છતા હોવ તો પેહેલો દાખલો ઘરમા બેસાડજો, ને જ્ઞાતા થવા માગતા હોય તો તમારા પોતાનાજ ગુરૂ થજો પારકને બોધ કરવો એ જેટલુ સેહેલુ છે, તેટલુ કઠીણુ કામ સલાહ સાભળવી તે છે

એક ઇરાની કવિ પુછે છે કે સ્ત્રીઓ કટકટીયેણ, બકબકીયેણુ ને વાતોડી હોય છે તેનુ કારણ શુ ? કારણ કે ઇશ્વરે મિનોહીજહાનમાથી વાતના દશ ભાગ આ પૃથ્વીપર ફેકી દીના,'તેમાથી નવ ભાગ સ્ત્રીઓએ ચડપ ચડપ વીણી લીધા, ને એક ભાગ બાકીના સૃષ્ટિના પ્રાણી માટે રહ્યો છે, એટલે સ્ત્રીઓમા ઉપલા ખાસ ગુણ વધારેજ હોય

શરીરમા આખ, કાન, મોઢુ એ દ્વાર ગણવામા આવે છે તેટલા માટે એ દ્વારેથી વિકારને અદર દાખલ થવા દેવા નહિ, નહિતર તેઓ ઘણુ રમખાણુ મચાવી તમારા શરીરનો નાશ આણે છે સતો જણાવે છે કે એ દ્વારેથી જો દુર્જન વિકાર પ્રવેશ કરે છે તો પછી તેઓ અદર દાખલ થયા પછી પુષ્ટ થઇ આત્મા, કે જેના રક્ષણ માટે સર્વ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધા છે તેનાપર તે તરાપ મારે છે આટલા હેતુથી સર્વ શાસ્ત્રવેત્તાઓ, જ્ઞાનીઓ કે સતો જણાવે છે કે દુષ્ટ વિકારને તમારે દાખલ થવાજ દેવો નહિ આખને જો કોઇ લાવણ્યમતિ મૂર્તિના દર્શન થયા, ને તે દ્વારે કામ પ્રવેશ કરવા તત્પર થાય તો તેનો અટકાવ કરવો, તે એ દુષ્ટને દેહાતદડ દેવો. જો તેમ નહિ કરશો તો પછી આગળ જતા તમારી તબીયતમા આટલી હેરાનગતી થશે રોજના ખળાપો ને સતાપ, પૈસાની ખુનારી ને શરીરની અશક્તી, લોકમા અપકીર્તિ ને આત્માને

ઘોર અંધારામાં પડવાનું સંકેત માનને વાટે કદી પણ કુટેવણી, પર નિંદા, ને દુર્જનની વાણી સાંભળવી નહિ જોઇએ, ને મોમાંથી કદી એવુ વેણ નહીં કાઢવું કે પાછળથી પશ્ચાતાપ થાય આ બધાને માટે સાવચેત રહેવું

ખબુતર કનાકના ૧૫૦ મૈલની ઝડપથી ઉડે છે, કાગડો કનાકના ૨૫ મૈલ ને ચકિયા બાણું માઇલ ઉડે છે સકરો ૭૫ મૈલ ઉડે છે ફ્રાન્સના રાજા પાસે એક સકરો હતો તે ફ્રાન્સ્ટાપનથી ઉડવા પછી માનટામાં ૨૪ કલાકે માલમ પડયો ને એ બે દેશ વચે ૧૫૩૦ મૈલનુ અંતર છે, તેથી તેની ઉડવાની ઝડપ ૫૦ મૈલની ગણવામાં આવે પણ રાત્રીનો તથા વિશ્રાંતિનો સમય બાદ કરતા તેની એ મુસાફરીનુ પ્રમાણ ૨૦ કનાકનુ ગણી શકાય

તુરકીની રાજધાની ઇસ્તંબોલ -૧

ઇસ્તંબોલ અથવા રૂમશામનું મુસલમાની રાજ્ય, તેના નામે તેના પણ મોટા કહેવાતા કે જુનમી બોલાતા રાજકારોબાર છતા, યુરોપના મધ્ય ના ખ્રિસ્તિ રાજ્યોમા આજ સેંકડાઓ થયા, પોતાનો પડાવ નાખી રહ્યુ છે, એ એ રાજ્યના આગના પુરૂષોના પુનપ્રતાપનુ કારણજ માનવામા આવે છે આખા એક વરના ટાળમા કમમ લોકો ઘુમી ગયના પેઠાના નરપી સ્થિતિ છતા ભીવા પડયા પણ ટગાડી ઉચી' તેરે ઈશ્વર સમરા નુમારે કરવાને તેના રાજકર્તાઓ કે રાજવહીવટીઓ કદી ચુકવા નથી પછી તેમાની જોઇએ મેળવો નામ કે જોઇએ ખુઓ ગયું એક સમય વળી એવો પણ હતો કે જ વેળા ઇસનામીની સત્તા સર્વ સ્થળે વ્યાપી ગઇ હતી, સર્વ કોઇ તેને માન આપતા અને તાબે થતા હતા એ પોતાની ચટતી સ્થિતિને સમયે તેણે મેળવેલી નામના, માન હાન તેને ટકાવી રાખે છે પોતાની ચડતીને સમયે મેળવેલી મોટી ખ્યાતિને લીધેજ તે હાન પોતાનો દમામ અને દર ટકી ગાખી રહ્યુ છે, પણ યુરોપના કે બીજા ભાગોના ઘણાક મોટા રાજદ્વારીઓ કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ યુરોપના મામનાના સુ તને

સર્વ તરફથી બારીકે બારીક તપાસી તેને માટે અવિચળ નિર્માણ કરી મુકયા છે, કે તે મરશે ને પડશે, તે માટે આપણને પણ ઝાઝો સશય લાગતો નથી ઘણાક નિપુણ વિદ્વાનોનુ કહેવું છે કે, યુરોપનુ રાજ્ય હાલ જે પ્રકારે વરતુ રહે છે, તે જોતાં આપણા આ મુસલમાન મિત્રો પોતાનો જે વખત જાય તેનેજ ભાગ્યવત સમજવો યુરોપના બીજા મોટા રાજ્યોમા પોતાના મુલકો વધારવાનો જે યત્ન અને લોભ હાલ પ્રદિપ્ત થયો છે, તેવોજ યત્ન પોતાની ચઢતીને સમયે ઈસ્તબોલને પણ હતો, અને તેજ લોભે સૃષ્ટીમા ઘણા લાંબા વિસ્તાર ઉપર મુસલમાન રાજસત્તા જેને આપણે જોઈ શકિયે છીયે હવે પોતાની નબળી સ્થિતિને કારણે તે સઘળુ તેને સભાળવુ મહા કઠણ થઈ પડયુ છે, એટલે બીજા રાજ્યો જેને જેમ ફાવે છે અને નિમિત્ત મળે છે તેમ પોતાના લાભના મુલકો પોતાને હાથ લેઈ લેવાને બીલકુલ અચકાતા નથી ગમે તે હોય, છતા પણ સિકંદરના વિકાળ બરાસ્થ અને વિકાળ રણુસ આમની વચ્ચોવચ્ચ તે જે રીતે પોતાને કયામ હજુ પણ બનાવ્યુ જાયછે એ તેને માટે ઘણો સારો વિચાર ઉપજાવે છે આવા એક મોટા રાજ્યની સ્થાપના વિષેનો તથા હાલની સ્થિતીનો કાંઈક હેવાલ આ જોવાઈએ જાણવાજોગ થઈ પડયા વિના રહેશે નહી

ઈસ્તબોલ અથવા રૂમશામની સ્થાપના ઈશુના સનની લગભગ ૬૫૭ વર્ષ આગમજ થયલી ગણાય છે તેના સબધમા એવી દંતકથા ચાલે છે કે મેગારાના કેટલાક ગ્રીક રહેવાસીઓને આથેન્સ અને કોરીંથની વચ્ચોવચ્ચ આવેલા એક નાના ગામમા રહેવુ મુશ્કેલ થઈ પડવાથી તેઓએ ત્યાંથી કોઈ બીજી તરફ જઈ સ્વસ્થાન વસાવવાનો ઠરાવ કીધો ડેલ્ફીની દેવીની તેઓએ સલાહ લીધી, અને તેણે તેમને ટેકો આપ્યો સઘળુ ઠીકઠાક કરી ઝાસડા પોટલા બાધે લટકાવી તેઓ નવુ સસ્થાન વસાવવાને ઈરાદે પોતાના નાના, પણ બાપીકા વતનને છેવટના રામરામ કરી નીકળ્યા માર્ગમા જતા તેઓએ ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીમા થઈને મારમોરાના સમુદ્રનુ ઉલંઘન કીધુ પવન અને સઢ તેમને જેમ ઘસડી ગયા તેમ તેઓ ઘસડાતા કયે સ્થળે જઈ પડાવ નાખશે તે કશુ નિશ્ચય કર્યા શિવાયજ મારમોરાનો આખો સમુદ્ર પસાર કરી તેને બીજે છેડે જઈ પોહોચ્યા બોસફરસની સામુદ્રધુની જ્યાંથી શુરૂ થતી હતી

ત્યા તેમને જમીન જણાઈ બહુ દિવસના થાકેલા અને જળયાત્રા કરી કંટાળેલા હતા એટલે આનસીડન નામના એક નાના ટાપુ ઉપર તેઓ ઉતર્યા, કે જે ટાપુ તેમનાજ કેટલાક જાતભાઈઓએ તેની સત્તર વર્ષ આગમચ વસાવ્યો હતો નવા આવનારાઓ આસપાસ નજર કરવા લાગ્યા, અને આ નહિ પેલી, પેલી નહિ આ, એવી એમ પછી એક જેને જેમ ફાવે તેમ જગાની પસંદગી કરતા ગયા આનસીડન અથવા અર્વાચિન કેડીકુય સારૂ મથક છે કેમકે તો ત્યા ઘણાક યુરોપિયનો, જેઓને દરરોજ બોસફરસ જવુ પડે છે તેઓ વતન કરી રહ્યા છે, અને તે માથેરાન કે માહાબળેશ્વર સરખુ હવાનુ શીતળ સ્થળ ગણાય છે તેનો કુદરતી દેખાવ પણ મન હરણ કરે તેવોજ છે એક તરફ ઉચા નીચા પહાડોના લીલાછમ ઝાડોની ચીલેમો સાધના શીખરો, પાછળ તરફ કેટલાક નાના રૂપેરી ઝરાઓ અને એક તરફ એક નાની નદી સર્પાકૃતિ વહે છે આટલુ છતા પણ તેની સામે આવેલુ ત્રણ બાજુએ દરિઆથી ઘેરાયલુ એક મથક બહુ રમણિય ગણાય છે એકવાર તે મછીમારોના સ્વર્ગ તરીકે ગણાતુ હતુ ડેલ્ફીની દેવીએ તેમને આપેલી સુચનાને અનુસરીને તેઓએ બાઈઝેનટીઅમનુ નવુ ગામ વસાવા માડયુ તેને આબાદ થતા ઝાઝો સમય થયો નહિ અગત્ય અને વિસ્તારમા તે દિનપ્રતિદિન વધતુજ ગયુ વસ્તીમા પણ ધીમે ધીમે વધારો થતો ગયો અને હીરોડોટસના કાળ સુધી તે એવી રીતે સ્વર્ગ તરીકેજ રહ્યુ તે પછી તે શાંતિ અથવા સગ્રામનુ એક નામાંકિત શેહેર થઈ પડયુ ઈરાની શેહેનશાહ ઝરક્ષીસની સત્તા તોડી પાડવામા આવી ત્યારે સેહજ વખત સુધી આ નવુ શેહેર ઈરાનીઓના હાથમા રહેવા પછી તેને એથેનીઅન સસ્થાન સાથે જોડી નાખવામા આવ્યુ, અને તેજ હાલતમા તેના ઉપર મેસીડોનના ફીલીપે ઘેરો ઘાલ્યો જેમા તે નિષ્ફળ થયો હતો

ઈ૦ સ૦ ૩૩૦ ના સનની શરૂઆત સાથેજ આ નના શેહેરનો ચમત્કારિક ફેરફાર પણ શરૂ થાય છે મહાન શેહેનશાહ કાન્સ્ટાનટાઈન, જેને પોતાના પૂર્વ શેહેનશાહતનુ રાજનગર સ્થાપનાને એક મથક જોઈતુ હતુ, તેને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ તરફના જગલી લોકના મારામારી નામ

શેહેર તે વેળા તદન નીરાળુ નહતુ, તેની નજર આ નવા વસાવેલા શે-
હર ઉપર પડી ત્યાના વેપારાદિ લાભોના સાધનોથી છક થઈ તેણે તે
શેહેર પોતાને કબજે લીધુ એકીવેળાએ તેણે તેને બે નામ આપ્યા, એક
તો નવુ રોમ અને બીજુ સીટી આફ કાન્સ્તાનટાઈન, તેમાથી વખત
જતા છેલ્લુ નામ ચાલુ રહ્યુ, અને બાઇઝેનશીઅમ નામ બદલીને
(ઈસ્તંબુલ) કાન્સ્તાટીનોપલ કીધુ પેહેલા તે ગ્રીક રાજધાની ગણાતુ, પણ
પાછળથી રોમન થઇ ગયુ શૂરા સીપાઈ કાન્સ્તાનટાઈનના અમ-
લમા આ નવા શેહેરનો વિસ્તાર ચોગરદમ વધી ચાલ્યો એ પ્રમાણે
ઈ૦ સ૦ ૩૩૦ થી તે ૧૪૫૩ સુધી કાન્સ્તાટીનોપલ એક રોમન શેહેર
તરીકે ગણાયુ, અને ત્યા સુધી તે કુદરતીજ રોમન શેહેનશાહતની ચડતી
પડતી સાથે નિકટ સબંધમા રહ્યુ મહાન શેહેનશાહ કાન્સ્તાનટાઈ-
નની ચડતી સાથે તે ચડ્યુ અને પડતી સાથે પડ્યુ તે તેની છેલ્લી ખ્રિસ્તિ
રાણી કાન્સ્તાનટાઈન તેલીઓલોગસ ૧૬ મી સુધી પડતુ ગયુ આ બને
રાજકર્તાઓ વચેના સમયમા શેહેરે ફેરફારો નિહાળ્યા, વિચિત્ર તરેહવાર ચુથ-
ણાઓ તેના ઉપર પડયા, અને કમનશીબે તેમા તેની પડતીજ શરૂ થતી ચાલી
આજુબાજુથી તેના ઉપર ઘેરાઓ થતાજ રહ્યા ઈરાનીઓ, આરબો,
રૂશિયનો કે ફ્રેંચ કુઝેડરોના હુમલાઓ ચાલુ થયા, અને તે સબબે
શેહેરની અવ્યવસ્થા બહુ જલદીજ થતી ચાલી છેવટે તે તુરકીઓના હુ-
મલાનુ ભોગ થઈ પડ્યુ, જેઓ છેક અગ્નિકોણથી વધતા ત્રાંબ્યખુણા
સુધી ધસ્યા હતા એક પછી એક અનેક હુમલાઓના મારાથી નબળુ
થઈ જવાને કારણે ૧૪૫૩ મા તે બીજા મહમદ સુનતાનને સેહલથી
શરણ થઇ ગયુ કાન્સ્તાનટાઈનની ચઢતી સાથે શેહરમા જે ઇમારતો
હતી, જે વ્યાપાર રોજગાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, જે હુન્નરકળા અને વિદ્યાની
વૃદ્ધિ થયલી હતી તે સવળાનો માત્ર પડછાયોજ રહી ગયો હતો હમણા
તો રોમન શેહનશાહતની સાબીતી માત્ર તેના અમલ ખડિયેરો, કી-
ર્તનાઓ, પાણીના માર્ગો કે દેવળો—જ્યા હમણા મસીદો કરવામા આવી
છે ત્યાથીજ મળી શકેછે સેંટ સોફાયામા બાઇઝેનટાઇન ખડિયેરોના
ઘણાક વેચાઓ હજુ નજરે પડે છે જેના ઉપર અનરૂપ કડીઓનોનુ વર્ણ ધ્યાન

આદી વિદ્વાનોએ તે ખડિયેરો હાથ હાથ કરેલા છે. ૧૪૫૩મા કાન્સ્ટાટીનોપલ મુસલમાનોને હાથ ગયુ એટલે શેહેરના રહેવાસીઓનો મોટો ભાગ ત્યાંથી બીજી તરફ વસવા નીકળી આવ્યો, કે જેમ શેહેનસાહ કાન્સ્ટાટાઈને તે શેહેર હાથ લીધુ તે વેળા પણ થયુ હતુ. મુસલમાની અમલની શરૂઆતથી તે આજની ઘડી સુધી કાન્સ્ટાટીનોપલનો ઇતિહાસ મેહેલના કાવતરાઓ અને ભયંકર ખુનો મરકીના કમઠાણ ઉપરાંત તેના બનાવોમાજ માત્ર આવી રહે છે. વિદ્યા હુન્નરનો માત્ર એક નાનુ સરખુ કારણ પણ આજ સુધી કાન્સ્ટાટીનોપલના જનાનખાનામાં પડ્યુ નથી. કેટલાક તુરકી સુલતાનો, જેવા કે મહમદ બીજો તથા સુલેમાને 'જમશીદ,' બેશક મહા ગુણવાન રાજકર્તાઓ થઈ ગયા છે, તોપણ તેમના તે ગુણો સબબ તેમના વખતમાં કવચિતજ દેશના હુન્નર તરફ વળતા હતા અને શેહેરમાં વખાણવા જોગ કર્યા. પણ હુન્નર તેમના અમલનો આજે જોવામાં આવતો નથી, સિવાય કે તેમની કબરો અને તેઓએ બંધાવેલી મસીદો કે જેમાં પણ નવાઈ માત્ર એજ કે તેમના નામો કોતરેલા છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસોમાં આપણે જોયુ છે કે કેટલાક રાજાઓ પોતાના મહત્વમાં એક વેળા પૂર ગણાતા કે આખા ભારતખંડના રાજાઓમાં શીખરે ચઢેલા ગણાતા, તેજ રાજાઓ પાછળથી પોતાના બળ કે મહાવ ઉપર ગર્વ રાખી, ખરા રસ્તા છોડી, આડે માર્ગે, સ્ત્રીઓના છંદ કે લંપટપણામાં પડવાથી, થોડાજ વખતમાં તેના તાબેદાર રાજાઓ તેને મારી ચઢી બેસતા હતા. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણને એવા દ્રષ્ટાંત આપવાને કદી કંજુસાઈ કરે તેવો નથી. એજ પ્રમાણે શેહેનશાહ કાન્સ્ટાનટાઇને વસાવેલુ કાન્સ્ટાટીનોપલ શેહેર પણ પાછળથી જેમ જેમ જૂદા જૂદા હાથોમાં ગયુ તેમ તેમ તેમાં જૂદા જૂદા ફેરફારો અને અવ્યવસ્થા સાથે સાથે થતા ગયા, અને તે અદ્યાપિ પર્યંત ચાલુ છે એમ જો કહીશુ તો કવચિતજ અતિશયોક્તિ ભરેલુ કહેવાશે. અને તેથીજ વખત જતા યુરોપના ચિત્ર નકશામાંથી આ મુસલમાન રાજ્ય નાબુદ થાય એવી અગમચેતીઓ કેટલાકો કરે છે.

હાલ તેના કોન્સ્ટાનટીનોપલ માટે કંઈ બોલીશુ ત્યાં રેલવેનો વધારો બીનકુલ છેજ નહિ એમ કહીશુ તોકિંચિત ધ્યાનમાં પણ નહિ ઉતરશે પણ જે

સખમો આ પુર્વ શેહેનશાહતથી માહીતગાર થયા છે તેઓ તો તુરતજ કહી દેશે કે યુરોપના બીજાં રાજ્યોથી આ તુરકી રાજ્ય કેટલુ બધુ અનાયદુ પડ્યુ રહ્યુ છે. ખુદ તુરકીમા વસ્તા રહેવાસીઓ જ્યારે પણ અરસપરસ વાતચીત કે પત્ર વ્યવહાર ચલાવતા, જ્યારે પણ 'યુરોપ' શબ્દ વાપરે છે ત્યારે તેમા તુરકીને ગણતાજ નથી દાખલા તરીકે બલ્ગેરિયા, પુર્વ રૂમાલિઆ અને સરવિયામા જવુ એ માત્ર બાલ્કન રાજ્યોમા જવા બરાબર ગણાય છે કાન્સ્તાટીનોપલમાથી આપણે યુરોપમા જઈ શકતા નથી, એટલીજ માત્ર ખામી રહેલી નથી, પણ પુર્વ રૂમાલિયાથી પણ આપણે આગળ વધી શકતા નથી રેલ્વેની જે લાઇન ત્યા હાલ વપરાય છે તે પણ એકવેડીજ છે તુરકી સત્તા હેઠળ રેલવેની લાઇનનો કેટલો વિસ્તાર છે તેનો ખ્યાલ માત્ર આ ઉપરથી આવી શકશે એશિયા માઇનરમા હૈદરપાશાની નજદીક સ્કુટેરાઇથી તે ઇસ્મીટ સુધી એક લાઇન દોડે છે બીજી એક લાઇન કેજુસાથી એડીન, સ્મીરના અને કસાબાને માર્ગે થઈ અલા સેહેર સુધી ગોળાકૃતિયે દોડે છે તુરકી તાબેના અશિયાટિક રાજની રેલ્વે તો આટલામા પુરી થઈ હવે યુરોપમાની સલતનતમા એક લાઈન કુસ્તનુનીઆથી એડ્રીયેનોપલ, ફીલીપોલીસ અને સારેમ્બી સુધી ફરે છે સારેમ્બી, રેલવેનુ છેવટનુ મથક કહેવાય છે ટીરનોવા ખાતે એક નાની લાઈન યામ્બોલી સુધી દોડે છે એડ્રીયેનોપલથી બીજી એક નાની શાખા દીદીઅગાશ સુધી જાય છે મેસિડોનિયામા એક લાઇન સેલોનિકાથી મિત્રોવીઝા સુધી જાય છે અહિયાજ તુરકી રેલવેનો છેડો આવે છે એમા પણ કેટલીકમા તો આસ્ત્રીયન પ્રજાની થાપણ રોકાઇ છે રેલવે વધારવાનો સવાલ તો ત્યા બહુ અગત્યનો થઈ પડ્યો છે કેટલીક લાઇનોની મોજણી વિગેરે થઈને જવાને ત્યા પડી છે હમણા જો કોઇને સેહેલે રસ્તે ઇંગ્લંડ જવુ હોય તો રેતે. ઓરીએન્ટ એક્સપ્રેસ. થઈ સાળ. અમુક. એક બુધ્ધ, એટલે વારના સુધી જવુ પડે છે ત્યાથી રશચક, બુખારેસ્ટ, પેસ્થ અને વાયનામા થઈ પછાડ્યા ખાઈ પારીસ અવાય છે. આ રસ્તો લગાર ટુકો, રમણિય છે, પણ બહુ મોઘો પડે છે બીજી તરફથી ડોવરને માર્ગની મુસાફરી નજીવી છે—જો કે કોન્સ્તાટીનોપલથી વારના સુધીની મુસાફરી બહુ ત્રાસજનક છે, અને તેમા બાન્ધી ચંદ ક્યાક લેગાય છે

શનીવારને દિવસે બપોરે દોઢેક વાગે જો એક કાગળ કાન્સ્તાંટીનોપલથી લંડન જવા ટપાલમાં નાખ્યો હોય તો તે, તે પછીના બુધવારે સવારે લંડનમાં વહેંચાય છે. ઉનાળાના દિવસ લાંબા હોવાથી અઢી વાગ્યા સુધી ટપાલ ખુલ્લો રહે છે. કાળા સમુદ્રવાળો માર્ગ બહુ ખડબચડો છે. કીલ્લા અને મદ્રીરી નામની જગાએ વારવાર ખોટી ભાગે છે. વારવાર મેનને ઋતુના ખમાડાને લીધે વારના ખાતે કેટલોક વખત સુધી ખોટી થવું પડે છે. રેલવેના સાધનો વધવાથી ઈંગ્રેજ અને તુરકી ટપાલ વચ્ચેનો વખત ઓછો થાય એટલુંજ નહીં, પણ દરિયાની ઘણીક મુસાફરીની કડાકુટ પણ ઓછી થઈ જાય. બીજી રીતે કાન્સ્તાંટીનોપલથી ઘણાં બારકગો, લીવરપુલ, મારસેલ્સ, પીરીયસ, એલેકઝાંડ્રીયા, લારનાકા, બૈરૂથ તથા એડ્રીઆટીક અને ઈટાલીયન બંદરો ખાતે ફરે છે.

હવે વ્યાપાર રોજગારના સંબંધમાં કાંઈક જણાવીશું. ટુંકમાં કહેવું બસ થશે કે તુરકી સરકારને લગતા કોઈપણ આંકડાઓ સત્તાવાર તો છેજ નહીં. નથી તેની વસ્તીની નક્કી ગણતરી, નથી ધર્મ સંબંધી પક્કી વિગતો, નથી મેહેસુલના આંકડા નક્કી, તુરકી સરકારના બજેટો કદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા નથી, અને જે ખબર મળે છે તે માત્ર ઉપર ચોટી, અને તેથીજ તેના વિષે તરેહવાર ખરા ખોટા અનુમાનો બાંધવા પડે છે. જાણો કે આપણને ત્રીશ, ગેલેટા કે ઈસ્તંબુલની વસ્તી જાણવી છે. તો તૈયાર કરો બાથ પચાસ માણસો અને પત્રકોને, અને ઘેરેઘેર ફરીને જોઈને તેમ ગણી કહાડો ત્યારે. ત્યાં કેટલી મસીદો છે તે જાણવું હોય તો બેધડક શેહેરના ચોખુણામાં ફરી વળવું અને ગણી લેવું. કેટલાક આંકડાઓ અને વિગતો સરકાર તરફથી બાહેર પાડવામાં આવે છે ખરા, પણ તેમાનો મોટો ભાગ બહુ બેદરકારીથી ઉપજાવેલો અને કેટલાકો તો ભોળાઓને ઠગવાને કારણે જાણી જોઈને ખોટા હોય છે. પાંચ વરસ ઉપર કાન્સ્તાંટીનોપલની વસ્તીની ગણતરી લેવામાં આવી હતી ને વેળાએ તેની કુલે વસ્તી ૩,૯૦,૦૦૦ માણસની જણાઈ હતી. તે પછી બે ત્રણ વરસે બીજી ગણતરી લેવાઈ અને તેમાં વાચનાર શું ધારે છે? આમળ કરતા બેવડી સંખ્યા! એક સતાવાર પરે તે વેળાએ માત્ર અખબારના કાન ફાડી ખુલાસો કર્યો કે કાંઈ ગોટા માંડતા ભુલ થઈ

હશે ! ગીડા માડવા એ કેટલા ઉપયોગી છે અને તેજ કેટલો પાણ કહાડે છે તેની તેને જાણે ખબરજ ન હોયની ? કેટનાકો કાન્સ્તાટીનોપલની વસ્તી પાચ લાખની, કેટલાકો દશ લાખની એમ અટકળે છે કાન્સ્તાટીનોપલની ચેમ્બર આફ કોમર્સ સભા કેટલોક અગત્યનો ભાગ બજાવે છે વ્યાપાર રોજગાર સબધી કેટલાક આકડાઓ તે પ્રસિદ્ધ કરે છે. તુરકીના રોજગારનો કાંઈક ખ્યાલ કરવો હોય તો માત્ર એકજ અઠવાડીયાના ત્યાના બારામા આવજાવ થયલા બારકસોની ટીપ તપાસવી પચીસ સ્ટીમરોની રાસ બદરે આવે છે, જેમા કેટલીક બ્રિટીશ, કેટલીક આસ્ત્રીયન, કેટલીક ફ્રેચ, ઈટાલીયન, રૂશિયન વિગેરે હોય છે એટલીજ રાસ પાછી ઉપડી જાય છે, જેમા પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા વાવટાઓની હોય છે કાન્સ્તાટીનોપલની હાલની મુખ્ય નીકાસ અનાજ, ખસખસ, ઉન, પેટીનુ લાકડુ, ચીથરા, અફીણ, રેશમ, રૂ, સણ, ગાલીચા, સુદર, સીણુ, હરડા, સીંગ, ભેમના ચામડા તથા સસલાના ચામડા ઈત્યાદી છે ખનીજ પદાર્થ ખુદ કાન્સ્તાટીનોપલથી નથી, પણ બહારોબહાર બીજા બદરેથી પશ્ચિમ તરફ ચઢડે છે ટકણખારની ખાણો બે વરસ થયા સરકારે બધ પાડી છે આયાતમાં મુખ્ય કાપડ સુતરાઉ તેમજ રેશમી, રગીન તેમજ સાદુ, ખાડ, કાફી, ચોખા, ગીણબતી, પેટ્રોલીયમ આદી, બારીના કાચ, ચાહ, મસાલો, ધાતુ, કોલસો, અને લોબાન છે

મોતી

[તેનું મૂળ તથા ઈતિહાસ.]

આપણે સારી પેઠે જાણિયે છિયે કે સીપમાંથી મોટી પાકે છે પણ એ અદ્‌ભૂત પદાર્થની કીમત જે રીતે દુનિયામાં જણાયલી છે તે તરફ વિચારી જોતાં બહુ આશ્ચર્ય જેવું છે કે એની અસલ પ્રકૃતિમાંથી વિકૃતિ શી રીતે થાય છે જો કે સીપમાંથી મોતી બને છે, અગરજો તે થોડા ખુશકારક પદાર્થમાંથી સુંદર શણગાર ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તેની કીમત માટે માર્ક એનટોનિ નામનો એક ઝવેરી એમ જણાવે છે કે તેના જોવામાં એક મોતી આવ્યું હતું, તે મોતીની કીમત રૂ૯૦૭૨૯૦ ની ગણવામાં આવી હતી મહાભારતમાં એમ જોવામાં આવે છે કે યુધિષ્ઠિરે પોતાના રાજસુયજ્ઞમાં જે મોતનમાળા પેહેરી હતી તેની કીમત લગભગ હાલના સીકામાં પોણાત્રણ કરોડની ગણવામાં આવે છે, આ માળામાં માત્ર ૬૦ મોતી હતા, અર્થાત દરેક મોતીની કીમત લગભગ પાંચ પાંચ લાખ રૂપિયા હતા દુર્યોધનના ખજાનામાં તેવાજ વીશ મોતી હતા, જેની કીમત લગભગ દોઢ કરોડની થતી હતી હાલના રૂશિયાના ઝારની વડવણ કેથેરાઇન પાસે એક મોતી હતું જેની કીમત તે બાર લાખથી વધારે કહેતી હતી જો કે આ બધી કીમત ગમે તેમ ગણવામાં આવે છે, તથાપિ તે સઘળી ખરી છે તે માટે કશી પણ ખાત્રી આપી શકાતી નથી

મોતી એ છીપની એક બીજી આકૃતિ-સુંદર આકૃતિ છે, ને કુદરતના ખાવિંદે તેની બનાવટ ઘણી અદ્‌ભુત કીધી છે તે કોઈ પણ ખાવાનો પદાર્થ નથી, તથાપિ શણગારની શોભામાં તે મુખ્ય ગણાય છે એની ઉત્પત્તિ માટે જુદા જુદા મતો ને દંતકથાઓ ચાલુ છે એમ કહેવામાં આવે છે કે આદમની પત્નિ ઇવ, ને તેની દીકરી, જે કાંતિમાં એક બેનમૂન પુતલી હતી, તેના શણગારને માટે પ્રભુએ આ મોતીની ઉત્પત્તિ કીધી હતી। મોતી એ જેમ અસલ પાણીદાર હોય તેમ તેની

વધારે શ્રીમંત ગણાય છે, ને વરજીન કવિ એમ જણાવે છે કે, તેવીજ કદાપિ પ્રભુએ તેની ઉત્પત્તિ પાણીમાથી કીધી હશે પણ આર્ય લોકો મોતીની ઉત્પત્તિને માટે આ પ્રમાણેની દંતકથા આપે છે આશ્વિન પૂર્ણમાએ, સ્વાતિ નક્ષત્રમા, જે દરિયામા મોતી ઉત્પન્ન થાય તેવી માછલીઓ હોય છે, તે દરિયામા મેઘના બુંદ પડે છે, ને જે માછલીઓ તે બુંદ ગળી જાય છે તેના મોતી પાકે છે **પલીની** નામના એક તત્વવેત્તાએ પણ આ વાત ખરી માની હશે, ને તેથી તે જણાવે છે કે, વરસાદના ફોરા-બુંદથીજ એની ઉત્પતિ છે, જો બુંદ સ્વચ્છ આરસ જેવા હોય તો મોતી-વર્ણાં પાણીદાર નિપજશે, જો તે મલીન હશે તો મોતી પણ મલીન થશે, પણ જો હવા વાદળવાળી હોય ને બુંદ જો સ્વચ્છજ પડે તો મોતી તો થશે, પણ તેની સ્વચ્છ, પીનચટી થશે, ને જો માછલીમા તે પાણી પુષ્કળ પડયુ તો મોતી ઘણા મોટા ને દલદાર નિપજશે, પણ જો તે વરસાદ સાથે વિજલી થઇ તોપણ મોતી બગડી જશે, ને તે ઘણા નાહના નીપજશે જો મેઘગર્જના સાથે માછલીઓ સ્વાતિનુ પાણી ગ્રહણ કરશે તો કદી મોતી થશે નહી, અથવા તો ઘણા નબળા થશે આ વેળા એ મોતી ઉત્પન કરનારી માછલીઓ ફુલીને મોટી થશે, પણ તે પોકળજ એગરેસ્ટીઓ નામનો એક ઇટાલિયન કવિ લખેછે કે એમ છેજ નહી મોતી કરનારી માછલીઓ કઇ પોતે મો વકાસીને સ્વાતિના બુંદ ગ્રહણ કરતી નથી, પણ તેના પેટમા એક જાતના બચ્ચાઓ હોય છે, તેને, પાણી પાવાને માટે તે દરિયાની સપાટીપર આવે છે, ને તેટલા સમયમા જે પાણી તેના મોમા પડે છે તેથી તેના બચ્ચા બદલાઇને મોતી થાય છે સઘળી માછલીઓ કઇ મોતી ધારણ કરી શકતી નથી

પણ વિદ્યા હુન્નરની ખોગ કરનારો હાલની શોધ પરથી એ માટે શુ કહે છે તે જાણવુ જોઇયે, તેમા કઇ કવિઓના મનના તર્ક કે રંગના તડાકા ચોડાજ હોય છે મોતી જો કે તે ઘણા કીમતી ને મોહક છે, તથાપિ તે શાર્કરિયજ છે અર્થાત શાર્ક જાતની માછલીના પેટ માહેનો એક કઠણ પદાર્થ છે તે માછલીના પેટમા દરિયાના પદાર્થેથી કઇક ઘણો કઠીણ ભાગ જાય છે, ને તેનાથી ઘસાઈ ઘસાઇને આ મોતી બધાય છે, ને તે મોતી જે ઘણો નરમ ભાગ છે તે સાથે રેહેવાથી વધારે પા-

પીદાર ને વધારે તેજાળી થાય છે શાર્ક માછલીની પ્રકૃતિ, એમ કહેવામા આવે છે કે વધારે આનંદી હોય છે, ને તે પરવીજ તે આવા મોતી ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તેની ઇંદ્રિયોમા કોઈ જાતનો મળ થાય છે, ને તેજ મળ બંધાઈને, ઘણે કાળે મોતી થાય છે અર્થાત તેના પેટમા જે ગર્ભ ધારણ કરે છે તે ગર્ભ મૃત્યુ પામે છે, ને તેના મોતી બને છે. કેમકે ઘણાકો ધારે છે કે મોટા મોટા રાજાઓના મુગટમા જે ઉમદામા ઉમદા મોતી હોય છે. તેની આકૃતિ સામાન્ય ઇંડા જેવી હોય છે, ને તેથી આ માનવુ વધારે પ્રબળ લાગે છે કે શાર્ક જાતની માછલીનો જે ગર્ભ તેજ મોતી—ને એ મોતી તે શાર્ક જાતનો મૃત્યુ પામેલો ગર્ભ ઘણા મોટા ઉસ્તાદોએ આ બાબતની ખાત્રી કરવા માટે, ઘણા સરસ દુર્બિનવાળા કાચથી, પુષ્કળ અજવાળામા ખાત્રી કીધી છે કે ઘણા મોતીઓમા, ને ગર્ભ હતો તેની રેષાઓ જણાય છે. ને કોઇક સ્થળે એકાદ ઝીણામા ઝીણા આગ્નુથી પણ બારીક છીદ્ર માલુમ પડે છે, કે જે મોતીનુ ગર્ભસ્થાન હોવુ જોઇએ આજ હેતુની એક ઇરાની કવિ કહી ગયોછે કે મોતી એ એક જીંદગીનો નાશ છે, કે જે જીંદગી ઇશ્વરની આપેલી છે, ને તેના પેહેરવામા મનુષ્ય મોટી શોભા સમજે છે

આપણે સારી પેઠે જાણિયે છિયે કે દરિયામા કોઇ કોઇ વખતે ઘણા મોટા તોફાનો, તે અમુક કાળેજ થાય છે, ત્યારે આ શાર્ક જાતની માછલીને તે તોફાન ઘણુ લાગે છે તેથી તેઓ મર્ને મૃત્યુ પામીને દરિયાપર તરી આવે છે. ને ત્યારે મરજીવા—મોતી કાઢનારાઓ તે સમુદ્રમા ઉતરીને, દરિયાની સપાટિથી થોડે ઉંડે હોય છે ત્યાથી ટોપલીમા લઈને પાછા શાલ્પા આરે છે કેટલાક વળી એમ પણ જણાવે છે કે મેઘધનુષ્ય થવાથી એ માછલીઓ મરણ પામે છે, ને પછી કેટલેક સમયે તેને નકામા પદાર્થ તરીકે દરિયો કાટી નાખે છે ત્યાર ઉપર આવે છે

રેમપર નામનો એક ખનાસી કહે છે કે મોતી કરતા તેનુ કોટલુ—છીપ વધારે સુંદર હોય છે મુક્તાસ્ફોટ અથવા કટો કે મોતીની મા, સુંદર, કઠીણ, ને ચકચકિત છે. જો કે તેની બહારનો ભાગ તદન ખરબચડો ને તેજવાળા ભાગનો નવી તે જાણે એવુ રૂપદર્શન દે છે કે ગોઈ-સદ્ગુણવી ભરપુર સુંદરી હોય, પણ દેખાવમા શ્યામ વર્ણની હોય તેના

જેવુ લાગે છે કેટલીક સીપો એટલીબધી તો તેજસ્વી હોય છે કે કેટલીક લખાઈ સુધી તેનુ તેજ ઝળાઝળા મારે છે, ને ત્યારે આપણે મોતીને ભુલી જઈએ છિયે કેટલાક મણિમય મોતી હોય છે, જેઓના રગ સામાન્ય રીતે ભુરાસ પડતો અથવા રૂપેરી હોય છે, છતા તેઓ વળી ભાત ભાતના ઘણા રગના હોય છે, જેવા કે પારદર્શક, અર્ધપારદર્શક, પ્રકાશ ભેદ, અસ્વચ્છ, ભુરાસ્વ, લીલા, રાતા, કપીલ, અને કોઈ કોઈ વખતે તો કાળા મણિઓ પણ મળી આવે છે

સામ્પ્રતકાળમા હિંદુસ્થાનના દક્ષિણ છેડાપરથી, ઈરાની આખાત, ચીન ને અમેરીકાના કેટલાકકીનારાપરથી મોતી કાઢવામા આવે છે, પણ કાળા મણિમયમોતી હમણા કવચિતજ જોવામાં આવે છે એમ કેહેવામા આવે છે કે પેહલાં સ્કાટલડની દક્ષીણ પશ્ચિમના દરિયામા તેઓ ઘણા હતા જુલીયસ સીઝારે આવું એક મોતી રોમના વિનસના દેહેરામા ભેટ તરીકે મોકલાવ્યુ હતુ, ને તે કેટલાક વર્ષ સુધી એક અદ્ભુતતા તરીકે જોવામા આવતુ હતુ ઈગ્લડમાં આવા કાળા મણીની ભાળ લાગવા માટે તે દરિયામા હજારો ખલાસીઓએ ફાંફા માર્યા હતા, ને હજી પણ ફાફા મારે છે, પણ કાળા મોતી મળતા નથી હાલમા માત્ર બે કાળા મણીમય મોતી પૃથ્વીના ઉપર છે, એક બ્રાઝીલના રાજા પાસે તથા એક પોરટુગાલના રાજા પાસે આ બનેઘણા કીમતી છે, ને તેની કીંમત દશ લાખથી ઓછી અકાતિ નથી, જો કે તે વેચવા કાઢવામા આવે તો ઘણી કીંમત મળે—એક અજાયબી તરીકે એક વખત એવો હતો કે મનારના આખાતના મોતી દુનિયામા વખણાતા, મધ્યયુગમા તો સ્કાટલડના મોતીનો ભાવ ઘણો વધી પડયો હતો ટેશ અને ઈસલા નદી, જે સ્કાટલડમા છે તેમાથી ૧૭૬૧થી તે ૧૮૪ સુધીમા એક કરોડના મોતી પ્રદેશમા ગયા હતા હજીપણ ઈગ્લડનુ રાજકુટુબ પુરે તરફના દેશો કરતા સ્કાટલડના મોતી તરફ ઘણો પ્રેમ બતાવે છે, કેમકે માત્ર ૧૮૬૪ના વર્ષમાજ એ રાજકુટુબે માત્ર એક લાખના સ્કાટલડના મોતી ખરીધ્યા હતા હાલમા ઈગ્લડમા જે મોતી જાય છે તે આ દેશમાથીજ જાય છે, ને તેથી આ દેશમા મોતી ઘણા મોઘા થઇ પડયા છ

મોતીનો પાક કોઈ વરસે ઘણો ઉતરે છે ને કોઈ વરસે થોડો ઉતરે છે ૧૮૬૦થી તે ૧૮૮૦ સુધીમા મનારની સામુદ્રધુનીના દરિયામાથી સગભગ રૂ ૧૧૦૦૦૦૦૦ ના મોતી નિકળ્યા હતા, પણ ઈરાની આખાતે માત્ર સાત કરોડના કાઢ્યા હતા ચીનના દક્ષિણ દરિયામા ૧૮૬૭માં મોતીનો પાક બિલકુલ આવ્યો નહિ ત્યારે ચિનાઓએ કૃત્રિમ મોતી બનાવવા માંડ્યા તેઓ આ મોતી ઉત્પન્ન કરનારી માછલીના પેટમા કોઈ જાતની ગોળી મુક્તા તે ગોળીઓ રેશમની હતી અને જ્યા સુધી ઉનાળો આવે ને તે માછલી ઉપર તરી નહી આવે ત્યા સુધી તેને કેળવતા પછી માછલીને કાઢીને તેની મોતીપેરે અવસ્થા કરતા, તો તેમાથી કુદરતી જેવા મોતી નિકળી આવતા હતા પણ શાર્કના નાશથી ખરો ને સારા મોતી થતા અટકી પડ્યા ને તેથી જાપાનતથા ચિનમા શાર્કનો નાશ થતો, ને આવા કૃત્રિમ મોતી થતા અટકાવવા એક કંપની ઉભી થઈ સ્વિડનના લોકોએ આવા મોતી ઉત્પન્ન કરવાને ત્યાની સરકાર પાસે પરવાનગી માગી માછલીના પેટમા ઘણો સુંદર-કઠીણ પદાર્થ કોઈ રીતે તેઓ મુકતા, ને પાચ છ વરસ સુધી માછલીનું સેવન કરતા, તેમાથી જે મોતી નિકળ્યા, તે ઘણી થોડી કીંમતના હતા ને તેથી તેઓએ તે કામ છોડી દીધુ

મોતી ઘણો સખ્ત પદાર્થ છે, તથાપિ તેની ખાક ઘણુ કરીને હિંદુસ્થાનમા કરવામા આવેછે તેમજ ઘણા પાણીદાર મોતીઓ પણ હિંદુસ્થાનમાજ થાયછે આ પાણીદાર મોતી બનાવવાને એમ જણાવવામા આવેછે કે ચોખાના પાણીની બાફની એકાદ રોટલીમા તેને ગરખીને પકાવેછે, કોઈ કહેછે કે એ મોતીને કુકડાને ચરાવામા આવેછે, ને પછી કુકડાને એ ક્યાકે મારી નાખેછે તેવી મોતી ઘણુ સરસ બનેછે તેની ખરી આકૃતિ તો ઇંડાના આકારનીજ છે સૌથી મોટુ મોતી તો હાતમે આણી આપ્યુ તેજ હતુ, પણ તેવા બીજા મોતી આગળ હતા તેને માટે ખાની આપવામા આવેછે આપણા રાણીશ્રીની પાસે જે મોતી મુગટમા છે તેમાનુ એક મોતી દોઢ લાખનુ આંકાયછે રૂશીયાના ઝારના એક મોતીના મુગટમા વીસ લાખના મોતી છે, જેમાના એકની કીંમત સવાત્રણ લાખની કહેછે ઈજીપ્તની એક રાણીએ મોતીનુ સિંહાસન બનાવ્યુ હતુ જે દુનિયામા વખણાતુ હતુ પુરાણો ને પવિત્ર પુસ્ત [illegible]રાની ખ્યાતિ

ગવાયછે, તેમજ મોતીની પણ અરબી કીર્ત્તિ ગવાયછે તેની સુંદરતા માટેના વખાણ ઘણા થાયછે, ને મુખ્ય શણગારમા મુખ્ય વસ્તુ તે મોતી તો અવશ્યેજ જોઇયે સ્વચ્છતામા મોતીનો દાખલો અપાયછે, તેમજ જે વસ્તુ પાછી સાંધી શકાય નહી તેવી માત્ર બેજ ચીજ છે, એક મોતી ને બીજુ મન. જો એક વાર તુટ્યુ તો તે તુટ્યુંજ

કિલયોપેટ્રા, એનટોનીની માશુક પાસે એક મોતી હતુ, જે એવુ તો સરસ હતુ કે તેનો બીજો જોડો મળે નહી આવુ મોતી લાવે તેને પોતાનો તે પ્રીતમ કરે એવુ તેણીએ પણ લીધુ એનટોની સેપેરિયામાથી આવુજ મોતી લાવ્યો, ને કિલયોપેટ્રાને પોતાની માશુક બનાવી, તે મોતીનુ કદ મોટા લીબુના જેવડુ હતુ, ને એ મોતીના સિંહાસનપર કિલયોપેટ્રા બેસતી હતી જ્યુલિયસ સિઝરે પોતાની માશુક સરવિલા, જે મારકસ બ્રુટસની મા થાય, તેને એક મોતી ભેટ આપ્યુ હતું તેની કીમત ૬૦ ,લાખ સીસેસ્ટર એટલે રૂ ૪૮૪૧૭૫–ની થાય છે, તે બક્ષીસ આપ્યુ હતુ તે મોતી પછાડીથી ૧૧૭૭ સુધી વિનસની ડોકમા હતુ પોપ લિયો દશમાએ વેનિસના વેપારીને એક મોતીની કીમત રૂ૧૪૦૦૦૦ આપી હતી ટેવનીના એક મુસાફરે એક મોતી ક્રાલિફ્ને માટે ખરિદ્યુ હતુ, જે તેણે ઇરાનના શાહને વેચ્યુ તેની રકમ અજબ જેવી છે આ રકમ તે રૂ ૧૮૦૦૦૦૦ની હતી આ જો વાત ખરી હોય તો તે ખરેખરો ભાગ્યશાળી ગણાય, કેમકે તે મોતીના તેણે માત્ર પચોતેર હજાર આપ્યા હતા મસકતના શાહજાદાની પાસે ૧૨ કેરેટનુ એક મોતી હતુ, જે એટલુ તો પારદર્શક હતુ કે દીવસનુ અજવાણુ ને રાત્રિનો દીવો બંનો આબાદ–કાચ પેઠે દેખતા હતા મોતી ઘણું મોટુ હતુ નહિ, પણ ઘણુ કીમતી હતુ ચાર લાખની કીમતે તે વેચવાને તેણે ના પાડી પ્રુશિયાના રેડોલ્ફ બીજાની પાસે એક મોતી હતુ તે મોટા જમરૂખ જેવડુ હતું ઇરાનના શાહ પાસે મોતીનો ઘણો સારો જથો કેહવાયછે, ને તે એકેકથી વધારે કીમતી છે આનુ મુખ્ય કારણ એટલુજ કે ઇરાની આખાતમાથી જે મોતીઓ કાઢવામા આવેછે, તેમાથી કેટલોક જથ્થો–જે ઘણો સારો હોયછે તે એ પોતેજ રાખી લેઠે વરસે વરસ આમ વધતા જાય.માટી તે કેટલોક ભાગ વેચી નાખેછે, કે જેટલા મો

ક્યાવેઠ મોતીનો ઘણો નારો મગ્રડ ૧૮૫૫ના પેરીસના પ્રદર્શનમા થયો હતો—જે વેળાએ મહારાણીજી તરફથી ઘણા સુંદર મોતી મુકવામા આવ્યા હતા પણ ફ્રાન્સના છેલ્લા લુઈ નેપોલિયને તેનથી વધારે સારાં મોતી તે પ્રદર્શનમા મુક્યા, જે જોઈને સર્વની આંખો અંજાઈ ગઈ હતી જે નાહનામા નાહનુ મોતી હતુ તે નવ પેનીના વજનનુ હતુ ને એવા ૪૦૮ મોતી હતા, જે સરખાનુ પાણી એટલુ બધુ હતુ કે તેમાથી તેની બરોબરી કોઈ કરી શકે તેમ નહોતુ

મોતીની પેહેલી પેદાશનો દાવો હિંદુસ્થાનમાથી છે, કેમકે વેદના પવિત્ર ગ્રંથોમા તેની ખૂબસૂરતી વખાણી છે. એક શણગાર તરીકે તે ઘણા નમુનાદાર છે, અને કાળા મુલકના લોકો પણ તેનો ઘણો સબંધ રાખે છે ડા લિવિંગ્સ્ટન મધ્ય આફ્રીકામા ગયો ત્યારે ત્યા સોનુ રૂપુ તેને જોવામા થોડુ આવ્યુ, પણ દરેકના હાથમા કે ગળામા મોતીની માળા ઓ તો ખરીજ અમેરીકનો પણ, કોલંબસના વખત પેહેલા મોતી પહેરતા હતા હાલમા મોતીની ખરીદીનુ મોટુ બજાર લંડન છે, જ્યા ૮૦૦ ઝવેરીઓ મોટો સોદો દરરોજ કરે છે મુંબઈમા ભાગ્યે એવા મોટા વેપારી તરીકે પાંચેક જણ ગણાય છે

સુબોધક સ્ફુટવિષય

લેહેર.—ક્રોધની લેહેર આવે તો જોઈયે ત્યા ફરવા જવુ આનંદની લેહેર આવે તો ઘડિયાળના ટકોરા ગણવા પૈસા ઉડાવવાની લેહેર આવે તો નિર્ધન ગરીબ ગુરબાની સ્થિતિ યાદ કરવી માનાભિમાનની લેહેર આવે તો સ્મશાનભૂમિમા ભટકતા ભટકતા વિચારમા પડવુ દુખની લેહેર આવે તો આંધળા, પાંગળા, લુલા લંગડા વગેરે જે પોતાના કરતા અતિશય દુખી હોય તેની ભેટ લેવી આવી રીતે જે વર્ત્તે તેને માણસ કહેવો કે દેવ?

આશા.—આશા એ એક અસલ મનોહર અને મનોરમ જે વખતે ઉદાસી અને દુખવી મણસનુ અંતકરણ ભ

તે કેવળ આંધળો બને છે, તે વખતે આ ચિત્તવેધક પક્ષી ગાયન કરી પોતાના સુરવરથી તેના આખના અંધારાને દુર કરી ઉલ્હાસિત અને આનદિત કરીને તેને ઉતેજન આપે છે, તથા તેને ઉમગી બતાવી ફતેહ પમાડે છે

વિશ્વાસ.–કોઈ શ્વાને સુકૃત કરીને તેના આપણાપર પ્રેમ છે એમ બતાવ્યુ તો તેપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો, પરતુ એવા પ્રકારના માણસો ઉપર ભરોસો રાખવામા અતિ નુકસાન છે

સંતપણુ.–બીજો બોલે તે પોતે સતપણાથી સાભળતા જવુ, એના જેવી બીજી કોઈ બાબત કઠીણ નથી, કારણ જે કેવળ બેહેરો હોય છે, તેનાથીજ એ વાત બની શકે છે!

પવિત્ર મનની સ્ત્રી.–જે જાણી જોઇને અનર્થ આદરવાની કલ્પના પણ કરતી નથી, જે નિદ્ય અને નિચ બાબતોથી સદા દૂર રહે છે, જે લબાડી અને લુચ્ચાઇથીવેગળી વસે છે, જે દુર્ગુણના વિકટ માર્ગ કરતા નીતિના સરળ માર્ગની મહત્તા પીછાણીને તેનુ અનુકરણ કરે છે, જે વિષયની મનોહર અને મોહક જાળમા પુરૂષોને લુબ્ધ કરી તેનો નાશ કરવાનુ મુદન સ્વપ્ને પણ સમજતી નથી, અને જુવાનોની રસીક કલ્પના શક્તિને ચૈતન્ય આપી, તેના અત.કરણમા વિષયનો ઉભરો ઉત્પન્ન કરીને, તેને સર્વસ્વ નાશ કરવાનુ જે બિલકુલ જાણતી નથી. તે સ્ત્રીને કોણ નહી કહેશે પવિત્ર મનની?

મુબઈ–"ગુજરાતી" પ્રીંટીંગ પ્રેસ

આર્યજ્ઞાનવર્ધક.

ARYA DNYAN VARDHAK.

A MONTHLY LITERARY AND CRITICAL REVIEW.

પુસ્તક ૫ મું—અંક ૫૨ થી ૬૨.

સને ૧૮૮૬.

તંત્રી.

સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ.

મુંબઇ

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.